

د افغانستان اسلامي امارت
د علومو اکاډمي
د بشري علومو معاونیت
د ټولنیزو علومو مرکز

آریانا

مجله علمی - تحقیقی

په دې ګڼه کې:

• تاریخ علم اتنوګرافۍ...

• د اعتدال فرهنگ په...

• سرمایه انسانی و...

• مدنیت مندیګګ نمادی...

• د مصنوعي څیرکتیا...

□□□

• دوره پنجم

• ربع: اول

• سال: ۱۴۰۵ ه.ش.

• شماره مسلسل: ۴۶۰

• سال تأسیس: ۱۳۲۱ ه.ش

• کابل - افغانستان

شماره ۱، سال ۱۴۰۵ ه.ش

ARYANA
Quarterly Journal

Establishment 1942

Academic Publication of
Afghanistan Science Academy

Serial No: 460

Address:

Afghanistan Science Academy

Torabaz Khan, Shahbobo Jan Str.

Shar-e-Now, Kabul, Afghanistan

Tel: 0202201279

د افغانستان اسلامي امارت

د علومو اکاډمي

د بشري علومو معاونیت

د ټولنیزو علومو مرکز

آریانا

مجله علمی - تحقیقی

اقتصاد، تاریخ و اتنوگرافی، حقوق و علوم سیاسی، روانشناسی و

تعلیم و تربیه، ژورنالیزم، فلسفه و جامعه شناسی

مؤسس احمد علی کهزاد

سال تأسیس ۱۳۲۱ هـ. ش.

شماره مسلسل ۴۶۰

دوره پنجم

شماره ۱ سال ۱۴۰۵ هـ. ش

يادښتونه

- مقاله دې په رسمي ډول له ځانگړي ادرس څخه د نوم، تخلص، علمي رتبې، د تېلفون شمېرې او ايمېل ادرس په ذکر کولو سره د علومو اکاډمۍ ادارې ته را واستول شي.
- را استول شوې مقاله بايد علمي، څېړنيزه، بکر او د علمي منل شوو معيارونو مطابق وي.
- مقاله بايد مخکې په بل ځای کې چاپ شوې نه وي.
- د مقالې سرليک بايد لنډ او له محتوا سره مطابقت ولري.
- مقاله بايد د لنډيز لرونکې وي، ۸۰ څخه تر ۲۰۰ کلمو وي او د اصلي پوښتنې ځواب ويوونکې وي چې مقاله هغې ته ځواب ويوونکې ده. همدارنگه لنډيز بايد د يونسکو له ژبو څخه په يوې ژباړل شوی وي.
- مقاله بايد د سريزې، مېرمنيت، هدف، د څېړنې د پوښتنې، د څېړنې د تگلارې، لاس ته راغلو پايلو او د منابعو د لړليک لرونکې وي او هم په متن کې منبع ته اشاره شوې وي.
- مقاله بايد پرته د ټايپي تېروتنو، د ژبې د اصولو د ټولو نکاتو په مراعتولو او د موضوعاتو په منطقي تسلسل سره د A4 په يو مخيزې پاڼې او د Word په پروگرام کې برابره شي.
- د مقالې حجم بايد حد اقل ۷ او حد اکثر ۱۵ معياري پاڼې وي، په ۱۳ فونټ کې دې ټايپ شي، د سطرونو ترمنځ دې فاصله Single وي او کاپي دې د هارډ او سافټ په بڼه را واستول شي.
- د مجلې کتنپلاوی د رد، منلو او د مقالو د سمونو صلاحيت د علومو د اکاډمۍ د نشراتو د لايحې په نظر کې نيولو سره لري.
- ارايه شوي تحليلونه او نظرونه د څېړونکي او ليکونکي پورې اړه لري او الزماً د ادارې موقف پورې اړه نه لري.
- د نشر- شوو مضامينو او مقالو د کاپي حق خوندي دی، يواځې د مآخذ په توگه ترې په نشراتو کې گټه اخيستل کېدلی شي.
- سپارل شوې مقاله بېرته نه مستردېږي.

- یادداشت

- مقاله رسماً از آدرس مشخص با ذکر نام، تخلص، رتبه علمی، نمبر تیلیفون، و ایمیل آدرس نویسنده به اداره اکادمی علوم فرستاده شود.
- مقاله ارسالی باید علمی - تحقیقی، بکر و مطابق معیارهای پذیرفته شده علمی باشد.
- مقاله باید قبلاً در جای دیگری چاپ نشده باشد.
- عنوان مقاله مختصر و با محتوا مطابقت داشته باشد.
- مقاله باید دارای خلاصه حد اقل حاوی ۸۰ الی ۲۰۰ کلمه بوده، و گویای پرسشی اصلی باشد که مقاله در پی پاسخ دهی به آن است. همچنان خلاصه باید به یکی از زبان های یونسکو ترجمه شده باشد.
- مقاله باید دارای مقدمه، مبرمیت، هدف، سؤال تحقیق، روش تحقیق، نتایج به دست آمده و فهرست منابع بوده و در متن به منبع اشاره شده باشد.
- مقاله باید بدون اغلاط تایپی با رعایت تمام نکات دستور زبان، تسلسل منطقی موضوعات در صفحه یک رویه کاغذ A4 در برنامه word تنظیم شده باشد.
- حجم مقاله حد اقل ۷ و حد اکثر ۱۵ صفحه معیاری بوده، با فونت ۱۳ تایپ شود، فاصله بین سطر ها واحد (Single) باشد و به شکل هارد و سافت کاپی فرستاده شود.
- هیأت تحریر مجله صلاحیت رد، قبول و اصلاح مقالات را با در نظر داشت لایحه نشراتی اکادمی علوم دارد.
- تحلیل ها و اندیشه های ارائه شده بیانگر نظریات محقق و نویسنده بوده، الزاماً ربطی به موقف اداره ندارد.
- حق کاپی مقالات و مضامین منتشره محفوظ بوده، فقط در صورت ذکر مأخذ از آن استفاده نشراتی شده می تواند.
- مقاله وارده دوباره مسترد نمی گردد.

الحمد لله رب العلمين والصلوة والسلام على سيد المرسلين وعلى آله
وأصحابه أجمعين.

ناشر: ریاست اطلاعات و ارتباط عامه اکادمی علوم افغانستان

مدیر مسؤول: عبدالباقي شهاب

مهتمم: عبدالباقي شهاب

هيأت تحرير:

- سرمحقق شيرعلي تزي
- سرمحقق عبدالجبار عابد
- خپړنوال محمد داود ناظم
- معاون سرمحقق غلام نبي حنيفي
- خپړندوي شير حسن كمالي
- ديزانين: عبدالباقي شهاب

محل چاپ: مطبعه حبيب ناصري. كابل - افغانستان

آدرس: اكادمي علوم افغانستان، طره باز خان واټ،

كوچه شاه بوبو جان، شهرنو، كابل

شماره تماس رياست اطلاعات و ارتباط عامه: ۰۰۹۳)۰۲۰۲۲۰۱۲۷۹

ايميل رياست اطلاعات و ارتباط عامه: info@asa.gov.af

ايميل مديريت مجله: aryanajournal777@gmail.com

اشتراک سالانه:

كابل: ۳۲۰ افغانی

ولایات: ۴۸۰ افغانی

- قیمت یک شماره در كابل: ۸۰ افغانی
- برای استادان و دانشمندان اكادمي علوم: ۷۰ افغانی
- برای محصلين و شاگردان مكاتب: ۴۰ افغانی
- برای سایر ادارات: ۸۰ افغانی

د موضوعاتو لړلیک

شمېره	سرلیک	لیکوال	مخ
۱.	تاریخ علم اتنوگرافی...	سرمحقق طوبا ابوی صادق	۱
۲.	د اعتدال فرهنگ په...	خېړنوال محمد داود ناظم	۱۲
۳.	سرمایه انسانی و...	معاون سرمحقق نسرين ترين	۳۵
۴.	مدنيت منديگک نمادی...	معاون سرمحقق مایل آقا حکيم	۷۰
۵.	د مصنوعي څیرکتیا...	خېړندوی عبدالقهار عزيزي	۸۲
۶.	په افغانستان کې دوامداره...	خېړندوی شجاع الله امان	۹۹
۷.	تحليل نقش امير دوست محمد...	پوهنيار قيس اکبري و خېړندوی شيرحسن کمالزی	۱۱۹
۸.	په اسلامي او غير اسلامي...	محمد سفر ساپی	۱۳۷

نویسنده گان: یو . وی . بروملی

گ . ای . مارکوف

مترجم: سرمحقق طوبا ابوی صادق

تاریخ علم اتنوگرافی

(بخش دوم)

History of Ethnography

Senior Research fellow Toba Abawi Sadeq

Abstract:

The development of ethnographic perspectives has always been closely linked to important political, economic, and ideological struggles. During the 18th century, the ideas of intellectuals and encyclopedists played a major role in the development of ethnographic thought and later contributed to the emergence of ethnography as an independent science.

At the same time, a new approach called “retrospective analysis” emerged. Through this method, researchers compared the conditions of non-European and less developed peoples with the ancient past of Europe.

During this period, the “historical-comparative” method for studying social and cultural phenomena was also formed. Later, this method was applied in ethnography in the form of “comparative ethnography”.

خلاصه:

رشد دیدگاه‌های اتنوگرافی همیشه به طور نزدیک با مسائل سیاسی، اقتصادی و مبارزه‌های فکری ارتباط نزدیک داشته است. چنانکه در قرن هجدهم دیدگاه‌های معاصرین و دانشنامه‌نویسان آن زمان نقش بزرگی در رشد اندیشه‌های اتنوگرافی داشت و بعداً باعث شد اتنوگرافی به عنوان یک علم مستقل شکل بگیرد. در همان زمان، روش جدید به نام (تحلیل گذشته نگر) پدیدار شد که از طریق این روش، محققان شرایط مردمان غیر اروپایی و کمتر توسعه یافته را با گذشته باستانی اروپا مقایسه می‌کردند.

در این دوره، روش‌های دیگری تاریخی مقایسه‌ی ظهور و به زودی شکل گرفت که سبب مطالعه پدیده‌های اجتماعی و فرهنگی گردید. بعدها، این روش در اتنوگرافی به شکل «مردم‌نگاری مقایسه‌ی» به کار گرفته شد. شکل‌گیری اتنوگرافی به عنوان یک رشته علمی مستقل به اواسط قرن نوزدهم بر می‌گردد که در نتیجه مکاتب و نظریه‌های جدیدی در اتنوگرافی پدیدار شدند. اگرچه آنها تحت تأثیر تکامل‌گرایی بودند، اما عموماً به پیشرفت نظری عمده دست نیافتند. از بسیاری جهات، آنها حتی از دیدگاه علمی گامی به عقب تلقی می‌شدند که بعدها، مکاتب قوم‌نگاری دیگری نیز به وجود آمد. اگرچه این مکاتب با یکدیگر متفاوت بودند، اما عموماً دیدگاه تاریخی ضعیفی داشتند و قادر به توضیح صحیح قوانین کلی توسعه اجتماعی نبودند. در نهایت، یکی از وظایف اصلی قوم‌نگاری، مطالعه ماهیت قومی و فرهنگی معاصر، در میان مردمان سراسر جهان، با همکاری جامعه‌شناسان انجام گردیده است.

بیان موضوع:

رشد جامعه‌انسانی توأم با بیشتر شدن دانستنی‌های انسان درباره جهان ماحول و جمع‌آوری معلومات درباره مردم نزدیک و دور می‌باشد. از همان دوره‌های گذشته، در کنار مشاهده‌های اتنوگرافی که بر اساس کنجکاوی طبیعی انسان و همچنین نیازهای اقتصادی و نظامی انجام می‌شد، تلاش‌های هم برای نتیجه‌گیری و جمع‌بندی علمی این معلومات صورت گرفت. چنانکه در دوره‌های باستان، یک نظریه به وجود آمد که اقتصاد انسانها سه مرحله را طی کرده است: اول جمع‌آوری و شکار،

بعد مالداري و سپس زراعت. اين نظريه بسيار رايج تا پايان قرن نوزدهم بر ديده‌گاه بسياري از دانشمندان تأثير به سزايي گذاشت.

در دوره قرون وسطی نیز جمع‌آوری مشاهدات و معلومات اتنوگرافیک ادامه یافت، اما به سبب تسلط و نفوذ گسترده اندیشه عنعنوی ...، اين مشاهدات به صورت نظری و علمی مورد تحليل و بررسی قرار نگرفتند.

رشد ديده‌گاه های اتنوگرافي هميشه به طور نزديک با مسائل مهم سياسي، اقتصادي و مبارزه های فکري و ايدئولوژیک ارتباط داشته است. چنانکه اين موضوع در قرن هجدهم به خوبی مشاهده می‌شود... ديده‌گاه های روشنفکران و دانشنامه نويسان آن زمان نقش بزرگی در رشد اندیشه های اتنوگرافي داشت و بعداً باعث شد اتنوگرافي به عنوان یک علم شکل بگیرد. در اين دوره، اين فکر به وجود آمد که تاريخ جهان از قوانين عمومي و مشترک پيروي می‌کند. در اين ميان، مردمان عقب مانده و ابتدایي به عنوان مرحله آغازين تاريخ بشر در نظر گرفته شدند. همچنين یک روش جديد به وجود آمد که به آن تحليل گذشته نگر می‌گویند يعني دانشمندان وضعيت مردمان عقب مانده خارج از اروپا را با گذشته قدیم اروپا مقایسه می‌کردند. در همین زمان، روش مقایسه تاریخی برای بررسی پدیده های اجتماعی و فرهنگی شکل گرفت. بعداً اين روش در اتنوگرافي به صورت مقایسه اتنوگرافي استفاده شد.

شکل گيري اتنوگرافي به عنوان یک علم مستقل به نیمه قرن نوزدهم برمی‌گردد که بدون شک اين موضوع با پیشرفت علوم... ارتباط داشت و دانشمندان پیشرو در برابر ديده‌گاه های عنعنوی قرار گرفتند... دانشمندان با استفاده از اين نظريه تاريخ جامعه ابتدایي، فرهنگ انسان را بررسی کردند و در اين کار از روش مقایسه‌يي اتنوگرافي استفاده نمودند.

در ميان دانشمندان مهم اين مکتب در قرن نوزدهم می‌توان به باستيان، باخوفن، مک لنان، تایلور، لباک و مورگان اشاره کرد. در ميان اين دانشمندان لوئیس هنری مورگان جایگاه خاص خود را دارد... مورگان نخستين کسی بود که تلاش کرد تاريخ جامعه ابتدایي را بر اساس رشد توليد و فرهنگ، به صورت مرحله بندی (دوره بندی) توضیح دهد. او نشان داد که قبیله یا نظام خویشاوندی یک واحد اساسی و مهم در ساختار جامعه ابتدایي بوده و نقش تاریخی خاصی داشته است. در آثار او توجه

زیادی به روند تکامل خانواده، ازدواج و نظام های خویشاوندی شده است. همچنان تحقیقات او درباره بومیان آمریکای شمالی (سرخ پوستان) شهرت فراوان دارد.

با این حال، مورگان مانند بسیار از دیگر دانشمندان این مکتب، در برخی مسائل نظری و روش شناسی دیدگاه های منحصر داشت. به ویژه بعضی از نظریات او درباره تاریخ خانواده و ازدواج و همچنین تقسیم بندی او از تاریخ جامعه ابتدایی، بر اساس داده های علمی امروز، نبود. با وجود این نقدها، ارزش و نقش بزرگ مورگان در پیشرفت علم اتنوگرافی و پایه گذاری نظریه جامعه ابتدایی همچنان بسیار مهم و قابل احترام باقی می ماند. از مهم ترین دستاورد های این مکتب وجود قوانین منظم در روند تاریخ را پذیرفت، رشد فرهنگ انسانی را قانونمند دانست و بر این نکته تأکید کرد که فرهنگ تمام انسان ها در اصل مشترک است. همچنان، تکامل گرایی در برابر نژاد پرستی و دیگر اندیشه های غیرانسانی نیز ایستادگی می کرد. اما با گذشت زمان، به خصوص در اواخر قرن نوزدهم، معلومات و داده های جدید علمی، با طرح ها و دیدگاه های ساده عنعنوی همخوانی نداشت و گاهی حتی با آن ها در تضاد بود... همچنین روش مقایسه اتنوگرافی گاهی باعث اشتباه می شد، به خصوص زمانی که پدیده های از زمان ها و مناطق مختلف بدون دقت با هم مقایسه می شدند، زیرا بعد ها معلوم شد که بسیاری از بقایای گذشته در حقیقت هنوز هم زنده و فعال در جامعه هستند. از ضعف های دیگری این بود که برخی از دانشمندان این مکتب: پدیده های اجتماعی را به مسائل زیستی بیولوژیکی ربط می دادند و نقش عوامل روانی را بزرگ جلوه می دادند. در پایان قرن نوزدهم و به ویژه در آغاز قرن بیستم، انتقاد از نظریه و روش جدید به طور گسترده آغاز شد، در حقیقت این انتقاد ها بیشتر از سوی دانشمندان پیشرو مطرح می شد. بسیاری از این انتقاد ها درست بود و ضعف های واقعی این مکتب را نشان می داد. در عین حال، گاهی ارزشمند ترین دستاورد ها نیز نا دیده گرفته می شد، مانند: باور به قوانین عمومی در رشد تاریخ و اندیشه وحدت انسان ها و فرهنگ بشری.

در جریان این نقدها، مکتب ها و نظریه های جدیدی در اتنوگرافی به وجود آمدند، و از نظر منتقدین مکتب های جدید چندان پیشرفت بزرگی در نظریات شان ایجاد نکرده بودند، حتی در بسیاری موارد، از نظر علمی یک گام عقب مانده محسوب

می‌شدند. بسیاری از این جریان‌ها ماهیت عنعنوی... داشتند و بیشتر به آموزه‌های عنعنوی... رجوع داشتند.

در پایان قرن نوزدهم و آغاز قرن بیستم، به تدریج دیدگاه‌های گسترش یافت که بر نقش دیفیوژن (انتشار فرهنگ) تأکید می‌کردند. این دیدگاه‌ها فرهنگ را محور اصلی علم اتنوگرافی می‌دانستند و باور داشتند که انتقال اشیا، اندیشه‌ها و عناصر فرهنگی از یک جامعه به جامعه دیگر، عامل مهم رشد فرهنگ است.

پدیده انتشار فرهنگی از گذشته نیز شناخته شده بود، حتی نویسندگان دوران باستان و بعداً تکامل‌گرایان نیز به آن اشاره کرده بودند. اما در این مکاتب جدید، مهاجرت و انتقال اشیا و افکار به عنوان اساس اصلی رشد تاریخی فرهنگ در نظر گرفته شد. در نتیجه، نقش عوامل اجتماعی-اقتصادی و قوانین عمومی تاریخ، تا حدی یا کاملاً نادیده گرفته شد. بیشتر طرفداران این مکتب، فرهنگ را جدا از انسان‌ها، قوم یا جامعه حامل آن بررسی می‌کردند و آن را مجموعه‌ای از پدیده‌های جداگانه و تکرار نشدنی می‌دانستند.

یکی از نخستین جریان‌های که بر این اساس شکل گرفت، مکتب انسان جغرافیا «انترپوژیوگرافی» بود. بنیان‌گذار آن فریدریش راتزل بود و پیروانش باور داشتند که محیط جغرافیایی و انتشار فرهنگی نقش تعیین‌کننده در رشد جامعه و فرهنگ دارند. از نمایندگان مهم مکتب انتشار گرایی «دیفیوژنیسم» می‌توان به این‌ها اشاره کرد: مکتب «ساختار شناسی فرهنگی» به رهبری لئو فروبنیوس، مکتب «حلقه‌های فرهنگی» از فریتس گربر، مکتب «فرهنگی - تاریخی» به رهبری ویلهلم اشمیت، این مکاتب در اوایل قرن بیستم بسیار گسترش یافتند. با وجود تفاوت‌های که داشتند، همگی در نقد تکامل گرایی هم نظر بودند و با اصل تاریخی بودن یعنی قانونمندی تاریخی در اتنوگرافی مخالفت می‌کردند. در نتیجه، آن‌ها وجود قوانین منظم در رشد پدیده‌های فرهنگی را نمی‌پذیرفتند.

فروبنیوس نظریه به نام «ساختار شناسی فرهنگی» ارائه کرد که در آن، فرهنگ مانند یک موجود زنده و بر اساس قوانین زیستی بررسی می‌شد. با این حال او و شاگردانش معلومات ارزشمندی درباره فرهنگ جوامع مختلف جمع‌آوری کردند. فریتس گربر تلاش کرد رشد فرهنگ را نه با قوانین تاریخی، بلکه با تعامل حلقه

های فرهنگی توضیح دهد. این حلقه ها در واقع دسته بندی های بودند که خود او بر اساس برخی عناصر مادی و معنوی فرهنگ ساخته بود. اشمیت و همکارانش با وجود اینکه مکتب خود را تاریخی می نامیدند، در عمل با دیدگاه تاریخی مخالف بودند و تاریخ را صرفاً به عنوان انتشار اشیا، افکار و فرهنگ ها در نظر می گرفتند. نتیجه گیری های آن ها بیشتر بر قضاوت های شخصی استوار بودند، که این موضوع گاهی بر روش تحقیق میدانی و اعتبار داده های شان نیز تأثیر منفی می گذاشت. اشمیت در طول زندگی خود تلاش کرد بعضی باور ها را مانند وجود همیشگی خانواده تک همسری و قدیمی بودن مالکیت خصوصی را به صورت علمی ثابت کند، اما در این تلاش ها در آن دوره موفق نشد. در کنار این دیدگاه ها برخی دانشمندان دیگر مانند ر. هاینه-گلدن و و. ریورز، نظریات انتشار گرایی را با احتیاط و تعادل بیشتری مطرح کردند. مکتب انتشار گرایی یا دیفیوژنیسم به عنوان یک دیدگاه مشخص، از زمان میان دو جنگ جهانی اهمیت خود را تا حد زیادی از دست داد. با این حال، بعضی از نظریات در باره انتشار و انتقال فرهنگ ها هنوز هم در علم اتنوگرافی امروز نقش دارند.

اندیشه های فلسفی نئوکانتی ادامه افکار کانت می گفتند روند تاریخ به طور کامل قابل شناخت نیست و در نتیجه بر شکل گیری یک مکتب مهم در اتنوگرافی غربی تأثیر گذاشت که به نام فونکسیونالیسم یا کارکردگرایی شناخته می شود. بنیان گذار این مکتب، برونیسلاو مالینوفسکی بود، او معتقد بود که وظیفه اصلی مردم شناسی این است که کارکرد یا وظیفه پدیده های فرهنگی، ارتباط آن ها با یکدیگر و وابستگی شان را بررسی کند. نکته مثبت در دیدگاه مالینوفسکی و دانشمندی مانند رادکلیف براون این بود که تأکید داشتند هر فرهنگ باید به صورت یک مجموعه واحد دیده شود، جایی که همه بخش ها با هم مرتبط هستند و هر کدام وظیفه دارند. آن ها همچنین معلومات میدانی (تحقیقات مستقیم) از جوامع بسیار ارزشمندی را جمع آوری کردند. اما در مجموع، مکتب کارکردگرایی توجه به تاریخ و روند تغییرات تاریخی نداشت یعنی ضد تاریخی بود. علاوه بر این، این نظریه به خصوص در امپراتوری بریتانیا برای اداره مستعمرات مورد استفاده قرار می گرفت. در آمریکا، در اواخر قرن نوزدهم، مکتب جدیدی به وجود آمد به نام مکتب تاریخی

آمریکایی، که بنیان گذار آن فرانتس بواس بود. نکته مثبت این مکتب، مبارزه با نژاد پرستی و استعمار بود. اما در کل، فرانتس بواس و پیروانش با تعمیم های کلی و تلاش برای پیدا کردن قوانین عمومی تاریخ مخالف بودند. آن ها همچنین با این نظر که فرهنگ انسان ها دارای یک اساس مشترک است، موافق نبودند. بواس باور داشت که ارزش های فرهنگی ملت های مختلف با هم قابل مقایسه نیستند. همین تفکر بعد ها پایه مکتب دیگری شد که به آن نسبی گرایی فرهنگی گفته می شود.

تقریباً در همان زمان، در فرانسه مکتب جامعه شناسی به رهبری امیل دورکیم شکل گرفت. این مکتب بر اساس اندیشه های فلسفی خاص نئوپوزیتیویسم یا اثبات گرایی بنا شده بود. دورکیم و پیروانش جامعه را موضوع اصلی مطالعه قرار دادند و به بررسی روابط اخلاقی و اتنوسایکولوژی (روان شناسی جمعی یا قومی) پرداختند، اما آن ها هر جامعه را جدا از دیگران می دیدند و به همین دلیل، قوانین عمومی رشد تاریخی را رد می کردند. چنین گرایش ها در دهه های ۱۹۲۰ و ۱۹۳۰ در آلمان و آمریکا نیز دیده شده. در آلمان، ریچارد تورنوالد نماینده مکتب روان شناسی قومی بود و شاخه جدیدی به نام اتنوسوسیولوژی (جامعه شناسی قومی) را ایجاد کرد که ماهیت ضد تاریخی داشت. او همچنین یکی از پایه گذاران نظریه اکولتوراسیون (فرهنگ پذیری) بود، یعنی روند که در آن یک ملت، فرهنگ ملت دیگر را می پذیرد. این نظریه تا حدی از انتشارگرایی تأثیر گرفته بود، پس از او مولمان این راه را ادامه داد. در همین زمان در آمریکا نیز یک مکتب روان شناختی یا اتنوسایکولوژیک به وجود آمد که تا حد زیادی از نظریات زیگموند فروید و پیروانش الهام گرفته بود. زیگموند فروید، داکتر مشهور روانی، نظریه یی به نام روان کاوی را به وجود آورد و در آثار خود به برخی مسائل مربوط به تاریخ جامعه ابتدایی و اتنوگرافی نیز پرداخت. به نظر فروید، رفتار انسان و حتی زندگی جوامع تا حد زیادی به احساسات و افکار وابسته است که به نا خود آگاه رانده شده اند. او باور داشت که پدیده های فرهنگی با نوعی اختلالات روانی ارتباط دارند و بسیاری از رفتار های جوامع ابتدایی را نیز با همین دیدگاه توضیح می داد. در نتیجه، از نگاه فروید و پیروانش، جامعه نه بر اساس عوامل اجتماعی و اقتصادی، بلکه بیشتر بر پایه عوامل روانی و زیستی اداره می شود. این دیدگاه به شدت ضد تاریخی بود، در عمل به

چیزی منجر شد که به آن روان نژادگرایی می‌گویند. این طرز فکر در مکتب روان شناسی قومی در آمریکا نیز دیده می‌شود که نمایندگان آن روت بندیکت، آبرام کاردینر و دیگران بودند. آن‌ها معتقد بودند هر جامعه یک الگوی فرهنگی خاص خود را دارد و برخی از این الگوها از دیگران برتر هستند. حتی نوعی از فرهنگ را که پایه شیوه زندگی آمریکایی بود، برتر می‌دانستند. در ادامه، مکاتب دیگری نیز در اتنوگرافی به وجود آمدند، مانند: نسبی‌گرایی فرهنگی، بانمایندگانی مانند ملویل هرشکوویتس.

ساختارگرایی این مکاتب با دانشمندانی مانند ادوارد ایوانز، پریچارد و کلود لوی استروس هرچند متفاوت بودند، اما در کل نگاه تاریخی ضعیفی داشتند و نتوانستند قوانین عمومی رشد جامعه را به درستی توضیح دهند. بطور مثال، نسبی‌گرایی فرهنگی در نهایت به این نتیجه می‌رسد که هر فرهنگ کاملاً جدا و مطلق است و وحدت انسان‌ها را انکار می‌کند. ساختارگرایی نیز جامعه را دارای ساختارهای ثابت و تغییر ناپذیر می‌داند که گویا از ذهن انسان سرچشمه می‌گیرند...

در آلمان پس از جنگ جهانی دوم گرایش به وجود آمد که اساساً با نظریه پردازی مخالفت می‌کرد و فقط به تحقیق‌های تجربی بسنده می‌نمود. این گرایش در میان بسیاری از اتنوگراف‌های غربی نیز دیده می‌شود. در مجموع می‌توان گفت، بیشتر نظریه‌های جدید در اتنوگرافی غربی عمر کوتاهی دارند، مانند یک مود که برای مدتی رواج پیدا می‌کنند و سپس بدون اینکه اثر عمیقی در علم بگذارند، از میان می‌روند.

اتنوگرافی در کشور روسیه نیز به عنوان یک رشته علمی، تقریباً هم‌زمان با غرب و در نیمه قرن نوزدهم شکل گرفت. دانشمندان تحقیقات گسترده‌ای درباره دیگر ملت‌های که در قلمرو امپراتوری روسیه زندگی می‌کردند، انجام دادند. در این تحقیقات توجه خاص به موضوعاتی مانند فولکلور، ادبیات شفاهی مردم، زندگی اجتماعی، نظام قبیله و جامعه، خانواده و فرهنگ مادی و معنوی صورت می‌گرفت. از جمله دانشمندان بزرگ این دوره می‌توان شاره کرد: د. ن. آنوچین، و. گ. بوگوراز، و. ا. یوخلسون، ل. ی. اشترنبرگ و دیگران هستند. آن‌ها آثاری نوشتند که هم درباره ملت‌های مختلف بود و هم مسائل نظری اتنوگرافی را بررسی می‌کردند. بنابر نظریه

آنوپین دربارهٔ روش جامع تحقیق هنوز هم حایز اهمیت است. او معتقد بود که برای حل مسائل پیچیدهٔ تاریخی و فرهنگی باید از چند علم با هم استفاده کرد، مانند اتنوگرافی، باستان شناسی، انسان شناسی، همچنین در مطالعهٔ اتنوس ها پیشرفت های بزرگی حاصل شد، به ویژه در آثار نیکلای میکلوخو ماکلای که تأثیر زیادی بر اتنوگرافی داشت... از ویژگی های مهم اتنوگرافی می توان به این موارد اشاره کرد، داشتن دیدگاه انسان دوستانه و مخالفت شدید با نژاد پرستی گرایش مادی گرایانه در تحلیل مسائل.

دانشمندان این عرصه معمولاً از نظریات خارجی فقط بخش های مفید به ویژه روش های تحقیق را می گرفتند و بخش های غیرعلمی را رد می کردند. در نهایت، نقش تعیین کننده در تبدیل اتنوگرافی به یک علم واقعی تاریخی را به خود گرفت. در نتیجه، اگرچه اتنوگرافی در نیمهٔ قرن نوزدهم به عنوان یک رشتهٔ علمی به وجود آمد، اما بیشتر دانشمندان آن را به یک علم تاریخی تبدیل کردند و توسعه دادند. رشد بعدی این علم بر پایهٔ بهترین روش های اتنوگرافی رشد کرد و به عنوان اساس روش علمی خود پذیرفته شد. یکی از ویژگی های مهم اتنوگرافی امروزی آن این بود که از همان ابتدا با مسائل عملی جامعه ارتباط نزدیک داشت. اتنوگرافر به طور فعال در اجرای فرهنگ و زندگی مردم سهم گرفتند و آن ها در حل مسائل مربوط به ساختن فرهنگ ها مردمی نیز نقش مهمی داشتند... اما پس از پایان جنگ جهانی دوم، فعالیت های علمی بسیار گسترده تر شد، تحقیقات میدانی کار در میان مردم افزایش یافت و پژوهش های نظری عمیق تر گردید چنانکه یکی از موضوعات بسیار مهم، بررسی قوم یا اتنوس به عنوان یک پدیدهٔ مستقل تاریخی ظهور کرد و نظریهٔ قوم و روند های قومی به طور جدی مطالعه شد. بدین ترتیب در دهه های ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰ موضوع و وظایف اتنوگرافی به طور کامل مشخص شد و تحقیقات مهمی در بخش های مختلف این علم انجام گرفت. چنانکه توجه خاص به موضوعات مانند منشأ اقوام (اتنوژنز)، تاریخ قومی ملت ها، جامعهٔ ابتدایی، اقتصاد و فرهنگ مادی، خانواده و ازدواج، ساختار اجتماعی و فرهنگ معنوی در این زمینه ها بحث های علمی مفیدی انجام شد و در مجلهٔ اتنوگرافی و دیگر کتاب ها و مقالات منتشر گردید. همچنین آثار مهمی مانند مطالعه ملت های جهان و کشور ها نیز چاپ گردید و... زمینه

پیشرفت های زیادی در مطالعه دقیق ملت های مختلف و تهیه نقشه های قومی اتنوگرافیک صورت گرفته است. در زمان های اخیر، وظیفه مهم اتنوگرافی، روند های قومی و فرهنگی معاصر را در کشور ها و جهان بررسی کرد که این کار بیشتر با همکاری جامعه شناسان انجام داده شد... در نهایت باید گفت، اتنوگرافی در کشور های متعددی به طور موفقیت آمیز و روز افزون تحت مطالعه و رشد قرار گرفت.

نتیجه گیری مترجم

مباحث ترجمه شده نشان می دهد که علم اتنوگرافی حاصل یک روند طولانی تاریخی است که از مشاهدات پراکنده اقوام و مردمان در دوران باستان آغاز گردیده و به تدریج در پرتو گسترش علوم، اکتشافات جغرافیایی و پیشرفت افکار علمی، به عنوان یک رشته مستقل علمی شکل گرفته است. بررسی این روند تاریخی، افزون بر معرفی مراحل تکامل اندیشه های اتنوگرافیک، زمینه های اجتماعی، سیاسی و فکری مؤثر را در پیدایش و رشد این علم نیز روشن می سازد و درک بهتر جایگاه آن را در میان علوم انسانی و اجتماعی ممکن می گرداند. همچنان مطالعه این سیر تاریخی، درک عمیق تری از چگونگی شکل گیری مفاهیم، روش ها و دیدگاه های اتنوگرافی را در اختیار محققان قرار می دهد. بناءً باید گفت، ترجمه این اثر می تواند برای اتنوگرافران، محصلان، محققان و علاقه مندان علوم اجتماعی و بشری منبع سودمند بوده زیرا ضمن معرفی سیر تاریخی شکل گیری و تکامل علم اتنوگرافی، زمینه آشنایی خوانندگان را با دیدگاه ها، نظریه ها و مراحل مختلف رشد این علم فراهم می سازد. همچنان، این ترجمه می تواند به عنوان یک متن مقدماتی و مرجع آموزشی در مطالعات اتنوگرافی و تاریخ علوم اجتماعی مورد استفاده قرار گیرد و راه را برای تحقیقات بیشتر در این عرصه هموار ساخته و مورد استفاده قرار گیرد.

یادداشت مترجم

اصل اثر تحت عنوان کلی «اتنوگرافی» در قالب کتابی به زبان روسی منتشر شده است. در این میان، عنوان فرعی «تاریخ علم اتنوگرافی» بخش دوم موضوع به منظور استفاده تحقیقاتی برای ترجمه انتخاب گردیده است.

در ترجمه مقاله حاضر، افزون بر رعایت اصول ترجمه، در برخی موارد به منظور جلوگیری از افزایش حجم متن با توجه به اینکه این اثر تنها به صورت یک مقاله در

مجله نشر می گردد فقط بخش های مفید و مرتبط به موضوع و به خصوص مطالب مربوط به روند تاریخی اتنوگرافی منحصراً یک علم مستقل، انتخاب و ترجمه شده اند. همچنان، آن عده پراگراف های درون متنی که با علامت (...) مشخص گردیده اند، مطالب دور از موضوع اصلی بوده و در شرایط امروزی مطابقت ندارند بناءً از ترجمه آن ها خود داری شده است. امید است این ترجمه برای محققان، محصلان و اهل این رشته سودمند واقع گردد.

ماخذ:

Литература

- ۱-Бромлей Ю. В. Современные проблемы эт-нографии. М., 1981.
- ۲-Бромлей Ю. В. Этнос и этнография. М., 1973.
- ۳- Брук С. И. Население мира. М., 1981.
- ۴-Громов Г. Г. Методика полевых этнографических исследований. М. 1967.
- ۵-Народы мира, М.-Л., 1954-1966, т. 1, с. 1-13.
- ۶- Итс Р. Ф. Введение в этнографию. Л., 1974.
- ۷-Марков Г. Е. История хозяйства и материальной культуры. М., 1979.

خبرنوال محمد داود ناظم

د اعتدال فرهنگ په ترويج کې د رسنيو رول

دور وسائل الإعلام في ترويج ثقافة الاعتدال

الملخص

تؤدي وسائل الإعلام دوراً محورياً في تشكيل الرأي العام وتوجيهه، وفي بناء القيم الاجتماعية والمسارات الثقافية للمجتمعات. وتُعدُّ ثقافة الاعتدال من الركائز الأساسية لتحقيق الاستقرار الاجتماعي، وتعزيز الأخوة والوحدة، وترسيخ التوازن الفكري، كما تمتلك وسائل الإعلام فرصاً واسعة وأدوات مؤثرة للإسهام في نشر هذه الثقافة وتعزيزها. وتهدف هذه الدراسة إلى تقييم دور وسائل الإعلام في ترسيخ ثقافة الاعتدال، وبيان الفرص المتاحة أمامها، واستعراض السبل الكفيلة بتنفيذ هذا الدور. اعتمدت الدراسة المنهج الوصفي التحليلي، حيث تناولت في البداية مفهومي الاعتدال والعدل، وبيّنت العلاقة المتبادلة بينهما، ثم بحثت الصلة القائمة بين وسائل الإعلام والقيم الإعلامية والرسائل الإعلامية والثقافة. كما حللت مفهوم الاعتدال الإعلامي، والمجالات المتضررة من عدم الاعتدال الإعلامي، والفرص التي تتيحها وسائل الإعلام لنشر ثقافة الاعتدال، فضلاً عن الوسائل العملية الكفيلة بتعزيزها. وقد أظهرت نتائج الدراسة أن وسائل الإعلام تؤدي دوراً مؤثراً في نشر ثقافة الاعتدال من خلال توجيه الرأي العام، وتوسيع دائرة الحوار الفكري، ونشر القيم الأخلاقية والثقافية، وتعزيز السلم والتفاهم المجتمعي. كما بينت النتائج أن الالتزام بالقيم المهنية للعمل الصحفي، كالدقة والتوازن والحياد والمسؤولية الاجتماعية، يُعدُّ شرطاً أساسياً لتحقيق الاعتدال الإعلامي وترسيخ الاستقرار الاجتماعي، في حين

یوډي الاختلال الإعلامي إلى الإضرار بالجوانب الإخبارية والسياسية والثقافية والاجتماعية.

وتخلص الدراسة إلى أن وسائل الإعلام، من خلال أدائها السليم لمسؤولياتها المهنية والأخلاقية، ونشرها للرسائل المتوازنة، وتعزيزها للقيم الدينية والوطنية والإنسانية، قادرة على الإسهام بفاعلية في ترسيخ ثقافة الاعتدال، وتحقيق التوازن الفكري، وتعزيز الوحدة المجتمعية، ودعم التعايش السلمي داخل المجتمع.

الكلمات المفتاحية: وسائل الإعلام، الاعتدال، الاعتدال الإعلامي، الثقافة، الصحافة، القيم الإعلامية، الوحدة المجتمعية.

لنډيز

رسنۍ د عامه افکارو، ټولنیزو ارزښتونو او فرهنگي بهیرونو په جوړولو او لارښوونه کې مهم رول لري. د اعتدال فرهنگ د ټولنیز ثبات، ملي یووالي او فکري توازن له اساسي بنسټونو څخه ګڼل کېږي، او رسنۍ د دغه فرهنگ د ترویج لپاره پراخ فرصتونه او اغېزمنې وسیلې په واک کې لري. د دې څېړنې موخه د اعتدال د فرهنگ په ترویج کې د رسنیو د رول، فرصتونو او لارو چارو ارزونه ده.

په دې څېړنه کې له تحلیلي-تشریحي میتود څخه کار اخیستل شوی دی. لومړی د اعتدال او عدالت مفاهیم او د هغوی متقابلې اړیکې روښانه شوې دي، ورپسې د رسنیو، رسنیزو ارزښتونو، پیغامونو او فرهنگ ترمنځ اړیکه څېړل شوې ده. همدارنګه د رسنیز اعتدال مفهوم، په رسنیو کې د ناندولۍ له امله زیانمنېدونکې ساحې، د اعتدال د فرهنگ د ترویج فرصتونه او د هغې د پیاوړتیا عملي لارې چارې تحلیل شوې دي.

څېړنې وښوده چې رسنۍ د عامه افکارو د رهبرۍ، د فکري مکالمې د پراختیا، د اخلاقي او فرهنگي ارزښتونو د خپرولو او د سولې او ټولنیز تفاهم د پیاوړتیا له لارې د اعتدال د فرهنگ په ترویج کې اغېزناک رول لوبوي. موندنې څرګندوي چې د ژورنالېزم د مسلکي ارزښتونو؛ لکه دقت، توازن، بې پرېتوب او ټولنیز مسؤلیت مراعات د رسنیز اعتدال او ټولنیز ثبات د تحقق مهم شرطونه دي، په داسې حال کې چې رسنیزه ناندولۍ د خبري، سیاسي، فرهنگي او ټولنیزو برخو د زیانمنېدو سبب ګرځي.

خپړنه دې پايلې ته رسېږي چې رسنۍ د خپلو مسلکي او اخلاقي مسؤوليتونو د سمې اداء، متوازنو پيغامونو د خپرولو او د ديني، ملي او انساني ارزښتونو د پياوړتيا له لارې کولای شي په ټولنه کې د اعتدال فرهنگ، فکري توازن، ټولنيز يووالي او سوله ييز گډ ژوند د ټينگښت لپاره رغنده ونډه ترسره کړي.

کلیدي کلمې: رسنۍ، اعتدال، رسنيز اعتدال، فرهنگ، ژورنالېزم، رسنيز ارزښتونه، ټولنيز يووالی.

سريزه

رسنۍ د معاصرو ټولنو د عامه افکارو، ټولنيزو ارزښتونو او فرهنگي بهيرونو په جوړولو او لارښوونه کې مهم رول لري، له همدې امله د ټولنيز بدلون او پرمختگ له اغېزناکو وسيلو څخه گڼل کېږي. د ژورنالېزم منل شوي ارزښتونه؛ لکه عدالت، دقت، توازن، بې پرېتوب او ټولنيز مسؤوليت نه يوازې د رسنيزو فعاليتونو د اعتبار بنسټ جوړوي، بلکې د اعتدال د فرهنگ په پياوړتيا او د ټولنيز يووالي په ټينگښت کې هم مهمه ونډه لري. په مقابل کې، له دغو ارزښتونو څخه انحراف او رسنيزه ناانډولۍ د فکري قطبيت، ټولنيزو شخړو او فرهنگي گډوډۍ د رامنځته کېدو لامل کېدای شي. له بلې خوا رسنۍ د عامه افکارو د رهبرۍ، د فکري مکالمې د پراختيا، د اخلاقي او فرهنگي ارزښتونو د خپرولو او د سولې او تفاهم د پياوړتيا له لارې د اعتدال د فرهنگ د ترويج لپاره پراخ فرصتونه او امکانات لري.

د همدې اهميت له امله دا خپړنه د اعتدال د فرهنگ په ترويج کې د رسنيو رول، د رسنيز اعتدال مفهوم، د رسنيزې ناانډولۍ اغېزې او د اعتدال د پياوړتيا لپاره اغېزمنې رسنيزې لارې چارې څېړي، خو د رسنيو د ټولنيز مسؤوليت او اصلاحي رسالت بېلابېل ابعاد روښانه کړي.

د موضوع مېرمنيت

اعتدال د ټولنې مېرمنه اړتيا او عدالت د رسنيو مهم ارزښت منل شوي چې د اسلامي شريعت له مخې يو ديني حکم هم دی، خو ډېر وخت ليدل کېږي چې افراد، رسنۍ او ټولنه له دې اصل څخه آگاهانه يا نا آگاهانه منحرف کېږي چې دا انحراف يې په ټوله کې د افرادو، رسنيو او ټولنې په زيان تمامېږي، نو د دې زيان د مخنيوي لپاره څېړنيز بحث ته اړتيا د موضوع مېرمنيت ثابتوي.

د خېړنې موخه

د رسنيو په وسيله د معتدلو پيغامونو او پروگرامونو د خپرولو د اغېزو له لارې په ټولنه کې د واقعي اعتدال د فرهنگ بنسټيز کول د خېړنې اساسي موخه گڼل کېږي.

د خېړنې ستونزه

رسنۍ د عامه افکارو، ټولنيزو ارزښتونو او فرهنگي بهيرونو په جوړولو او لارښوونه کې مهم رول لري. له همدې امله د رسنيزو پيغامونو نوعيت او محتوا د ټولنې پر فکري توازن، ټولنيز يووالي او فرهنگي وضعيت مستقيم اغېز کوي. خو د رسنيزې نانډولۍ، يو اړخيزو پيغامونو او له مسلکي اصولو څخه د انحراف له امله کله ناکله د اعتدال، زغم او تفاهم پر ځای د تفرقې او فکري قطبيت زمينه هم برابريږي.

له بلې خوا رسنۍ د اعتدال د فرهنگ د ترويج لپاره پراخ فرصتونه او امکانات لري. له همدې امله د دې خېړنې اساسي ستونزه دا ده چې د اعتدال د فرهنگ په ترويج کې د رسنيو رول، فرصتونه او اغېزمنې لارې چارې وڅېړي او د رسنيز اعتدال د پياوړتيا لپاره مناسبې حل لارې روښانه کړي.

د خېړنې اصلي پوښتنه

رسنۍ د اعتدال د فرهنگ په ترويج کې څه رول لري او د دې رول د اغېزمن تحقق لپاره کوم فرصتونه او لارې چارې شتون لري؟

د خېړنې فرعي پوښتنې

۱. د رسنيو، رسنيزو ارزښتونو، پيغامونو او فرهنگ ترمنځ څه ډول اړيکه شتون لري؟
۲. په رسنيز ډگر کې د اعتدال د فرهنگ مفهوم او ځانگړنې څه دي؟
۳. په رسنيو کې د نانډولۍ له امله کومې ساحې زيانمنېږي؟
۴. رسنۍ د اعتدال د فرهنگ د ترويج لپاره کوم فرصتونه او امکانات لري؟
۵. د اعتدال د فرهنگ د ترويج لپاره اغېزمنې رسنيزې لارې چارې کومې دي؟
۶. د ژورنالېزم مسلکي ارزښتونه او اخلاقي معيارونه د اعتدال د فرهنگ په پياوړتيا کې څه ونډه لري؟

د خېړنې فرضيه

رسنۍ د خپلو مسلکي ارزښتونو، متوازنو پيغامونو، تعليمي او فرهنگي پروگرامونو او ټولنيز مسؤوليت د ادا کولو له لارې د اعتدال د فرهنگ د ترويج لپاره پراخ فرصتونه

او اغېزمنې لارې چارې لري او کولای شي په ټولنه کې فکري توازن، ټولنيز يووالی او سوله یيز گډ ژوند پياوړی کړي.

فرضيې

۱. د ژورنالېزم د مسلکي ارزښتونو مراعات د اعتدال د فرهنگ په ترويج کې مثبت اغېز لري.

۲. متوازن او بې پرې رسنيز محتوا د ټولنيز يووالي او فکري توازن د پياوړتيا لامل کېږي.

۳. رسنيزه ناندولې د ټولنې پر سياسي، فرهنگي او ټولنيزو ساحو منفي اغېزې پرېږدي.

۴. نوې رسنۍ او ډيجيټلي فضا د اعتدال د فرهنگ د خپرولو لپاره پراخ فرصتونه برابروي.

د خپرنې میتود

په دې خپرنه کې له تحليلي - تشریحي میتود څخه گټه اخیستل شوې ده. د موضوع اړوند معلومات د کتابتونې او اسنادي سرچینو؛ لکه قرآني آیتونو، نبوي احادیثو، فقهې او فکري آثارو، علمي کتابونو، خپرنیزو مقالو او رسنیزو مطالعاتو له لارې راټول شوي دي. راټول شوي معلومات د موضوع د اهدافو، پوښتنو او فرضيې په رڼا کې تحلیل او تفسیر شوي، خو د رسنیو او اعتدال د فرهنگ ترمنځ اړیکې، د رسنیز اعتدال مفهوم، د رسنیزې ناندولۍ اغېزې او د اعتدال د فرهنگ د ترویج فرصتونه او لارې چارې په علمي او منظم ډول روښانه شي.

لومړۍ - د اعتدال او عدالت پېژندنه او تر منځ یې اړیکه

اسلام د انساني ژوند په ټولو برخو کې د توازن، انصاف او همغږۍ دین دی. د همدې موخې لپاره یې د اعتدال او عدالت مفاهیم د فردي او ټولنیز ژوند بنسټیز اصول گرځولي دي. که څه هم دا دواړه اصطلاحات یو له بل سره نږدې اړیکه لري، خو هر یو ځانگړی مفهوم او د استعمال ځانگړې ساحه لري.

د لغت له مخې، اعتدال د «عَدَل» له ریښې څخه اخیستل شوی او د برابری، استقامت، توازن او منځلارۍ معنا افاده کوي. ابن منظور اعتدال د افراط او تفریط ترمنځ د منځنۍ لارې غوره کول گڼي، داسې چې انسان په خپلو افکارو، کړنو او

چلندونو کې له زیاتۍ او کمښت څخه ځان وساتي (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۴۳۳). په شرعي اصطلاح کې اعتدال هغه منهج ته ویل کېږي چې د دین په فهم او تطبیق کې له غلو او تقصیر څخه ډډه کوي او د قرآن او سنتو له لارښوونو سره سم متوازن چلند خپلوي. الله تعالی فرمایي: ﴿وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا﴾ (البقرة: ۱۴۳)، یعنې مسلمانان یې د منځلارې او توازن امت ګرځولي دي.

کابلی تفسیر د «وسط» کلمه داسې توضیح کوي: «د وسط یعنې معتدل مطلب دا دی چې محمدي امت بیخي په سمه لار دی. چې په هېڅ ډول (طریقه) د هېڅ شایې کوږوالي شائبه په کې نه شته. او له افراط او تفريط څخه بیخي پاک دی.» (کابلی تفسیر، ج ۱: ۹۵). تفريط، خلک د افراط په لور او افراط یې د تفريط په لور هڅوي، خو عدالت، وسطیت، انصاف او اعتدال یې د سولې، سوکالۍ او سکون په لور هڅوي چې د عبادت خوند او د دواړو نړیو د نېکمرغۍ ګنج په کې نغښتی دی. او همدا اعتدال، انصاف او عدالت د اسلام غوښتنه ده لکه څنګه چې الله متعال امر کوي چې: «اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ» (المائدة: ۸). همدارنګه په یو مبارک حدیث کې راځي چې: «خَيْرُ الْأُمُورِ أَوْسَطُهَا» (البيهقي، ۲۰۰۳: ۵۱۸). یعنې غوره د چارو د هغو وسط حالت دی. د دې حدیث په شرح کې ابن الاثیر لیکي چې: هر ښه خصلت لره دوه بد اړخونه شته، لکه سخاوت د بخل او اسراف تر منځ، زړه وړتیا د ډار او بېباکۍ تر منځ. انسان په دې مأمور دی چې له هر بد خصلت څخه ځان وژغوري؛ څومره چې ورڅخه لرې کېږي په همغې کچې ترې خلاصېږي. له دواړو بدو لورو څخه تر ټولو لرې ځای او فاصله د هغو وسط دی، همدا وسط غایه یا هدف د لرې والي ده له بدو خصلتونو څخه، که چېرې وسط ته ورسېږي، نو د امکان تر حده انسان له مذمومو لورو څخه وژغورل شو، له دې کبله ده چې غوره د امورو منځ د هغو دی. له دې بحث څخه په عقل هم ثابتېږي چې: «خَيْرُ الْأُمُورِ أَوْسَطُهَا» (البيهقي، ۲۰۰۳: ۵۱۸). نو بشري ټولنه چې رسنۍ یې هم یوه برخه ګڼل کېږي د خپل هدف یا وسط د امورو ته په ځان رسولو د ارضاء، اشباع، سکون او ډاډ حالت ته رسېدلی شي.

له بلې خوا، عدالت په لغت کې د استقامت، مساوات، انصاف او د هر شي په خپل مناسب ځای کې د ایښودلو معنا لري. راغب اصفهاني عدالت د حقونو ترمنځ د

توازن او د ظلم د نفې په معنا تعريفوي (الأصفهاني، ۱۴۱۲: ۵۵۱). په شرعي اصطلاح کې عدالت هغه حالت دی چې له مخې يې هر حق لرونکي ته د هغه حق ورکول کېږي او د خلکو ترمنځ بې پرې او منصفانه چلند ترسره کېږي. قرآن کریم د عدالت د ارزښت په اړه فرمايي: ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ﴾ (النحل: ۹۰) خپله څرگندوي چې عدالت او اعتدال دواړه ديني ارزښتونه دي او يو له بل څخه بېل نه دي؛ بلکې اعتدال د عدالت د تحقق يو مهم لامل دی. ځکه افراط او تفريط اکثره ظلم زېږوي، او منځلاريتوب د عدالت د ټينگېدو زمينه برابروي.

عدالت د حقونو د ادا کولو او انصاف مفهوم لري، په داسې حال کې چې **اعتدال** د توازن، منځلارې او له افراط او تفريط څخه د ځان ساتلو مفهوم افاده کوي. هر معتدل انسان غالباً عادل وي، خو عدالت د حقونو د تأمین ځانگړی مفهوم لري، حال دا چې اعتدال د ژوند او فکر په ټولو برخو کې د توازن يو عمومي اصل دی. د اعتدال او عدالت ترمنځ اړيکه د عموم او خصوص له پلوه د تکامل اړيکه ده؛ ځکه اعتدال د انسان په فکر، اخلاقو او کړنو کې د توازن اصل څرگندوي، په داسې حال کې چې عدالت د همدې توازن عملي پايله ده چې د حقونو په تأمین او د ظلم په مخنيوي کې راڅرگندېږي. په بل عبارت، اعتدال د عدالت لپاره فکري او اخلاقي زمينه برابروي، او عدالت د اعتدال عملي انعکاس گڼل کېږي. له همدې امله اسلامي علماوو د امت د خيريت، د ټولنيز ثبات او د انساني کرامت د خونديتوب لپاره دواړه مفاهيم يو له بل سره لازم او ملزوم بللي دي.

دوهم- د رسنيو، ارزښتونو، پيغامونو او فرهنگ ترمنځ اړيکه

رسنۍ، رسنيز ارزښتونه، پيغامونه او د خلکو فرهنگ يو له بل سره په منظم لږ او نشر داسې اړيکه لري لکه اوبه، لمر، تخمونه او خاوره چې د يوې منظمې، پروسې، زحمت، حکمت، وخت، کار او زيار په پايله او اعتدال کې حاصل ورکوي. په همدې ډول ياد شوي ژورنالستيک مفاهيم او د خلکو فرهنگ هم په مناسب او ټينگ تړاو او فعاليت سره ټولنې ته د اعتدال ثمره يا حاصل ورکوي.

د ژورناليزم هغه منل شوي ارزښتونه، لکه: رښتينولي، ځيرنه، چټکتيا، بې طرفي، انډول، د افرادو او ټولنو حقوقو او نظرياتو ته درناوی، تعليم او تربيه، د عامه مصالحو په پام کې نيول او د هغو په اړه خپل مسؤليت اداء کول (ناظم، ۱۳۹۶: ۹۶). د ټولنې

له اصلاح سره مینه، ټولنوالو ته مثبت امېدونه او هیلې تلقینول، له بدارځۍ (منفي گرایي) او فساد څخه د ټولنې ژغورل، د حیاء او ټولنیزو آدابو مراعات او داسې نور مثبت او گټور ارزښتونه په ټولنه کې د اعتدال د فرهنگ د ترویج لپاره اغېزناک واقع کېدلی شي او د بشري ټولنې د پرمختیا او هر اړخیزې نېکمرغۍ سبب کېږي.

د رسنیو د خپرونو تر شاه منل شوي ارزښتونه د پیغامونو او اطلاعاتو په ټاکلو باندې او هغه د ټولنې په عامه ذهنیت او فرهنگ باندې پیاوړې اغېزې لري، خو دلته مهمه نکته دا ده چې د رسنیو د پروگرامونو او خپرونو لپاره ارزښتونه څنگه وټاکل شي ترڅو له واقعیتونو او شرایطو سره سم گټور مفاهیم او باورونه د ټولنې په فرهنگ کې ترویج او بنسټیز کړي.

د «الغد» په نوم عربي جریده د وگړو په حواسو او اعمالو باندې د رسنیو د پیاوړو اغېزو او یو بل سره یې د اړیکو په اړه لیکي: هغه څه چې له رسنیو څخه اورېدل کېږي، لیدل کېږي یا په چاپي رسنیو کې لوستل کېږي زموږ په افکارو، کړو وړو او حواسو ډېر اغېز کوي (۱۱: انټرنټ)، له همدې کبله د رسنیو له لارې د سالمو منل شوو ارزښتونو پر بنسټ خپرونې په ټولنه کې د اعتدال فرهنگ بنسټیز کوي.

په ژورنالستیکه ټولنه کې د رسنیو او خپرونو د ارزښتونو یا معیارونو ټاکل یو دروند او ستونزمن کار دی که چېرته دا ارزښتونه په رښتینې توگه د عامه گټو پر بنسټ د ټولنې له اړتیاوو او آرمانونو سره موازي د مافوق بشري الهی ارشاداتو په رڼا کې وټاکل شي، نو بې له شکه چې په ټولنه کې اعتدال ترویجوي او ټولنه د بريالیتوب، سوکالۍ او پرمختګ په لور روانېږي، لکه یونس شکر خواه چې په خپل «خبر» نومي کتاب کې هم لیکي: په دې نکته کې نور شک نه شي کېدلی چې د رسنیو په نړۍ کې خبري ارزښتونه له ډېرو حېرانوونکو او تاوېپېچو معنوي موډېلونو څخه گڼل کېږي (شکرخواه، ۱۳۷۷: ۲۳). نو د رسنیو د خپرونو او فعالیتونو لپاره پر سمو باورونو، لوړو آرمانونو او پر مستندو دلایلو ولاړو حقایقو سره سم ارزښتونه ټاکل مناسبو او اغېزناکو پیغامونو او پروگرامونو جوړولو او خپرولو ته مسیر جوړوي چې له دې مسیر سره سم د ټولنې په فرهنگ مثبتې اغېزې ښیندي او د ټولنې هر اړخیز سعادت او اعتدال ته لاره هواروي.

درېيم- په رسنيو کې د معتدل فرهنگ پېژندنه

په رسنيزو فعاليتونو کې متوسطه کړنلاره غوره کول، له افراط او تفريط څخه ډډه کول او شرايطو ته په کتو سره خپل مخاطبين د رسنيزو پيغامونو او برنامو له لارې اعتدال ته رابلل د معتدل فرهنگ د ترويج له غوښتنو څخه گڼل کېږي.

د ژوند په هره برخه کې د اعتدال پر بنسټ عمل کول په ټولنه کې د معتدل فرهنگ د ترويج سبب کېږي (کواکبيان، ۱۳۹۳: انټرنټ) د اصلاحاتو په راوستلو، سياسي بهير، متوازنې پرمختيا، ښوونيز ډگر او حتی پوځي او امنيتي برخو کې هم د اعتدال فرهنگ خپروي.

د دولت، رسنيو او خلکو ترمنځ مثلث کې اړيکې، نيوکې او مفاهيم په اعتدال ودرول، ټولنه د خصومت، عصبيت، تبعيض او تبغيض له حساسيتونو او تيارو څخه پاکوي. د ټولنې مختلف وگړي د استدلال، سالم نقد او لوړو ادبياتو په منطقي اډانه کې د حکمت او عدالت په محور سره راټولوي.

په رسنيو او ټولنه کې اعتدال په دې معنی نه دی چې له رسنيزو پروگرامونو، ادبياتو، درسي نصابونو او باورونو څخه دې له وطن، دين او نواميسو څخه د دفاع، جهاد او مبارزې کلمات او په دې لارې کې اړين او ستراتيژيک مانورونه، د مبارزې روحیه، پوځي ښوونې او تمرينات له منځه يووړل شي، بلکې په دې معنی ده چې هغو ټولو ته دې د جرمونو، فسادونو، تجاوزونو، ظلمونو او ناوړو کړو وړو په وړاندې جهت ورکړل شي او په همدې لاره کې د انسان د مبارزې او خصومت استعدادونه تر هغه وکارول شي چې د اشباع نقطې ته ورسېږي، چې د انسان د شخصيت په مقابل لوري کې د خير، ښېگڼو، مرستو، علمونو، سمسورتيا، آبادۍ او ښېرازۍ په لور د انسان د مينې، اخلاص، حرص، تلوسې، هڅې، لوړو آرمانونو او هيلو ته د رسېدو خصلتونو ته د لا چټکتيا لاره هواره شي. د دې عمليې په پايله کې د انسان د شخصيت تله د عدالت په شاهين د واقعي اعتدال حالت ته رسېږي.

«العدل» د الله تعالى له نومونو څخه يو نوم دی چې اغېزې يې هر لور ته ښکاري ټول کائنات يې په اعتدال ولاړ دي، انسان ته يې هم د عدل او اعتدال امر کړی. نو انسانانو ته ښايېږي چې د الهی نظام په دې معتدله فضا کې د الله تعالى له حکمونو د کائناتو له سنت او د بشري خلقت د سليم فطرت له غوښتنو سره سم په

چارو کې وسطیت یا اعتدال غوره کړي. رښې هم د الله تعالی د دې ستر معتدل نظام او بشري فطرت سره په تناسب کې د همغږۍ او اعتدال په غوره کولو سره په بشري ټولنه کې خپل پایښت او باور ساتلی شي.

په رښو کې اعتدال داسې پېژندلی شو چې؛ د افکارو، پیغامونو، پروگرامونو، خصلتونو، حالتونو، نظرونو، ژانرونو، رنگونو، ډیکوریشن، غږ، تصویر، متن، سرگرمیو او داسې نورو څرګندو او پټو ابعادو د متناسب، متوسط او انډولیز حالت او وضعیت غوره کولو ته رښیز اعتدال ویل کېږي.

څلورم- په رښو کې له نا انډولۍ څخه زیانمنونکې ساحې

رښیزه ناانډولۍ هغه حالت ته ویل کېږي چې رښې د دقت، بې پرېتوب، توازن، عدالت او مسلکي مسؤولیت له اصولو څخه واوړي او د ځانګړو سیاسي، اقتصادي، فرهنګي یا ایډیالوژیکو تمایلاتو تر اغېز لاندې معلومات په یو اړخیز، تحریف شوي یا ناقص ډول وړاندې کړي. د رښو د ټولنیز مسؤولیت د نظریې له مخې رښې د ټولنې پر وړاندې اخلاقي او مسلکي مسؤولیت لري چې معلومات په رښتیني، متوازن او د عامه ګټو له غوښتنو سره سم خپاره کړي. له دې اصولو څخه انحراف نه یوازې د رښو اعتبار کمزوری کوي، بلکې د ټولنې پر سیاسي، فرهنګي او ټولنیزو جوړښتونو هم ژورې منفي اغېزې پرېږدي. (McQuail, 2010: 165-182)

الف. خبري او اطلاعاتي ساحه

خبري او اطلاعاتي برخه د رښیزې ناانډولۍ تر ټولو زیاته زیانمنېدونکې ساحه ګڼل کېږي؛ ځکه چې د خبرونو تحریف، د حقایقو ناقص انعکاس، د معلوماتو انتخابي خپرول او د ناسمو معلوماتو ترویج د عامه افکارو د انحراف سبب ګرځي. څېړنې ښيي چې د خبرونو جانبدارانه وړاندې کول د خلکو پر درک، قضاوت او پرېکړو مستقیم اغېز لري او د رښو پر اعتبار د بې باورۍ فضا رامنځته کوي. له همدې امله د دقت، توازن او حقیقت پالنې اصول د خبري فعالیت اساسي ارکان بلل کېږي (Groeling, 2013: 129-133).

ب. سیاسي پروګرامونه

سیاسي پروګرامونه او شننې هغه مهال له ناانډولۍ سره مخ کېږي چې رښې د ځانګړو سیاسي ډلو، ګوندونو یا شخصیتونو د تبلیغ او ملاتړ وسیله وګرځي. دا ډول

رسنيز چلند د سياسي قطبيت د زياتېدو، د ټولنيزو اختلافاتو د پراخېدو او د عامه افکارو د وېش لامل گرځي. د سياسي اړيکو متخصصين په دې باور دي چې يو اړخيز سياسي پوښښ د خلکو ترمنځ د متقابل تفاهم پر ځای د تقابل فضا پياوړې کوي او د ملي يووالي پر بنسټونو منفي اغېز کوي. (Prior, 2013: 101-127)

ج. فرهنگي او ادبي ساحه

رسنۍ د فرهنگي ارزښتونو، ژبې، ادبياتو او ټولنيز هويت د لېږد مهمه وسيله ده. که رسنۍ د افراط، اخلاقي بې بندوبارۍ، پردي پالنې يا د ټولنې د ديني او ملي ارزښتونو د کمزوري کولو په لور حرکت وکړي، نو فرهنگي ناندېولي رامنځته کېږي. دا حالت د ټولنې د ارزښتي نظام، گډ هويت او فرهنگي ثبات د کمزورتيا سبب گرځي. د رسنيو د ټولنيز مسؤليت نظريه ټينگار کوي چې رسنۍ بايد د معلوماتو تر څنگ د ټولنې د فرهنگي انسجام او ارزښتونو ساتنې ته هم پاملرنه وکړي (McQuail, 2010: 174-178).

د. ټولنيزې اړيکې او عامه ذهنيت

رسنۍ د عامه افکارو او ټولنيزو اړيکو په جوړولو کې مهم رول لري. کله چې رسنيز پيغامونه د قومي، ژبني، مذهبي يا سيمه ييز تعصب پر بنسټ تنظيم شي، د ټولنې د بېلابېلو قشرونو ترمنځ د واټن، بې باورۍ او شخړو د زياتېدو زمينه برابروي. څېړنې څرگندوي چې د يو اړخيزو او تعصبي رسنيزو محتواوو دوام د ټولنيز انسجام د کمزورتيا او د فکري تړلو چاپېريالونو د رامنځته کېدو سبب گرځي (Wang et al., 2020: 1-15).

ه. د ځوانانو فکري او روزنيزه ساحه

ځوانان د رسنيو له تر ټولو اغېزمنو مخاطبانو څخه دي. که رسنۍ د اعتدال، اخلاقي مسؤليت او علمي پوهاوي پر ځای د تاوتریخوالي، افراطي مفکورو، مصرف پالنې او غير مسؤولانه ژوندانه ترويج وکړي، نو د ځوان نسل پر فکري، اخلاقي او روزنيز بهير منفي اغېز کوي.

و. د سولې او ټولنيز ثبات ساحه

په بحراني او شخړه ييزو حالاتو کې رسنيزه ناندېولي د تاوتریخوالي، بې باورۍ او ټولنيزو شخړو د پراخېدو لامل گرځي. برعکس، متوازن او مسؤولانه رسنۍ د خبرو

اترو، زغم، متقابل درناوي او سوله ييز گډ ژوند د پياوړتيا زمينه برابروي. څېړنې څرگندوي چې جانبدارانه رسنيز پوښښ د سياسي او ټولنيز قطبيت د زياتېدو له مهمو عواملو څخه دی، په داسې حال کې چې متوازنه رسنيزه کړنلاره د ټولنيز ثبات او ملي يووالي په ټينگښت کې رغنده رول لري. (Prior, 2013: 118–122)

له پورتنۍ بحث څخه څرگندېږي چې خبري، سياسي، فرهنگي، ټولنيزې او روزنيزې برخې د رسنيزې ناندې له مهمو زيانمنېدونکو ساحو څخه دي. هرکله چې رسنۍ د عدالت، توازن، دقت او مسلکي اخلاقو له اصولو واوري، يادې ساحې له جدي زيانونو سره مخ کېږي او په پايله کې د اعتدال فرهنگ، ټولنيز يووالی او سياسي ثبات کمزوري کېږي. له همدې امله د ژورناليزم د مسلکي معيارونو مراعات د رسنيز اعتدال او ټولنيزې هوساينې لپاره يو بنسټيز شرط گڼل کېږي.

پنځم- د اعتدال د فرهنگ په ترويج کې د رسنيو فرصتونه او امکانات

رسنۍ د عامه افکارو د جوړولو، د ارزښتونو د لېږد، د ټولنيز پوهاوي د لوړولو او د گډو ملي او انساني ارزښتونو د پياوړتيا له مهمو وسايلو څخه گڼل کېږي. د ارتباطاتو د معاصرو نظريو له مخې رسنۍ يوازې د معلوماتو د انتقال وسيله نه ده، بلکې د ټولنيز واقعيت، سياسي مشارکت او فرهنگي هويت په جوړولو کې هم بنسټيز رول لري. (McQuail, 2010: 80–98) له همدې امله رسنۍ د اعتدال، زغم، تفاهم او ټولنيز

يووالي د فرهنگ د ترويج لپاره پراخ فرصتونه او امکانات لري.

الف. د عامه افکارو د رهبرۍ او پوهاوي ځواک

رسنۍ د اجنډا ټاکنې (Agenda Setting) د تيوري له مخې د عامه افکارو د لارښوونې، د لومړيتوبونو د تنظيمولو او د افکارو د ترويج ځانگړی ځواک لري. د معلوماتو متوازن او مسؤولانه خپرول د دې سبب گرځي چې د افراط او تفريط پر ځای د اعتدال، عقلانيت او متقابل درناوي فرهنگ پياوړی شي. څېړونکي باور لري چې رسنۍ د ټولنيزو ارزښتونو په شکل ورکولو او د خلکو د ذهنيتونو په جوړولو کې مهم رول لري.

ب. د خبرو اترو او فکري تنوع د رامنځته کولو زمينه

رسنۍ د بېلابېلو فکري، سياسي او فرهنگي ليدلورو د مطرح کېدو زمينه برابروي. کله چې رسنۍ د نظر د تبادلې او مسؤولانه بحث فضا رامنځته کړي، د ټولنيزو شخړو د

کمېدو او د تفاهم د پياوړتيا سبب گرځي. حبيب نصر په اسلامي رسنيز فکر کې ټينگار کوي چې رسنۍ بايد د اختلاف د مديريت او د امت د وحدت لپاره د علمي مکالمې بستر برابر کړي (نصر، ۲۰۰۸: ۱۷۷-۱۸۲).

ج. د فرهنگي او اخلاقي ارزښتونو د خپرولو ظرفيت

رسنۍ د ښو اخلاقي ارزښتونو، بشري هويت، اعتدال او ټولنيزو مسؤوليتونو د ترويج لپاره اغېزمنه وسيله ده. فرهنگي پروگرامونه، مستندات، ادبي خپرونې او تعليمي محتوا د اعتدال، زغم او گډ ژوند مفاهيم د ټولنې بېلابېلو قشرونو ته رسولای شي. په اسلامي فکري ميراث کې د «وسطيت» اصل د امت د غوره ځانگړتيا په توگه معرفي شوی او د ټولنيزو اړيکو د تنظيم بنسټ گڼل شوی دی (القرضاوي، ۲۰۱۱: ۲۵-۳۲).

د. د سولې او ټولنيز يووالي د پياوړتيا وسيله

رسنۍ د سولې د ژورناليزم (Peace Journalism) له لارې کولای شي د شخړو د تشديد پر ځای د حل لارو، گډو ارزښتونو او متقابل تفاهم پر ترويج تمرکز وکړي. د سولې د ژورناليزم نظريه څرگندوي چې رسنۍ د ټولنيزې پخلاينې، زغم او ثبات په ټينگښت کې رڼه رول لوبولای شي (Lynch & McGoldrick, 2005: 5-18).

ه. د نويو رسنيو او ډيجيټلي فضا فرصتونه

ټولنيزې شبکې او نوې ډيجيټلي رسنۍ د اعتدال د فرهنگ د خپرولو لپاره بې سارې اسانتياوې رامنځته کړې دي. د معلوماتو چټک لاسرسی، د مخاطبانو مستقيم گډون او د فکري محتوا پراخه خپرېدنه هغه فرصتونه دي چې د اعتدال، زغم او مدني پوهاوي د پياوړتيا لپاره ترې گټه اخيستل کېدای شي؛ البته دا چاره د مسلکي او اخلاقي معيارونو مراعات ته اړتيا لري. (Fuchs, 2021: 57-63)

له پورتني بحث څخه څرگندېږي چې رسنۍ د عامه افکارو د رهبري، د فکري مکالمې د پراختيا، د اخلاقي او فرهنگي ارزښتونو د خپرولو، د سولې د ټينگښت او د نويو ارتباطي ټکنالوژيو د کارونې له لارې د اعتدال د فرهنگ د ترويج لپاره پراخ فرصتونه او امکانات لري. د دغو فرصتونو اغېزمنه گټه اخيستنه هغه مهال ممکنه ده چې رسنۍ د بې پرېتوب، توازن، دقت او ټولنيز مسؤوليت له اصولو سره ژمنې پاتې شي.

شپږم- د اعتدال د فرهنگ د ترويج لارې چارې

الف. په علمي او عقيدوي برخه کې: د اعتدال د فرهنگ د ترويج بنسټيزه لاره د علمي بصيرت او سالمې عقيدې پياوړتيا ده. اسلامي فکري ميراث اعتدال (وسطيت) د امت ځانگړنه گڼي او د افراط او تفريط دواړو لارو رد کوي. کله چې رسنۍ د قرآن، سنتو او د اسلامي علماوو د معتدلو تفسيرونو پر بنسټ علمي او عقيدوي محتوا خپره کړي، نو د ټولنې فکري توازن، ديني پوهاوی او د زغم روحیه پياوړې کېږي. يوسف القرضاوي ټينگار کوي چې وسطيت د اسلام عمومي منهج دی او د فردي او ټولنيز ژوند په ټولو برخو کې د توازن ضامن گڼل کېږي (القرضاوي، ۲۰۱۱: ۲۵-۳۲). همدارنگه د «وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا» تر تفسير لاندې مفسرين بيانوي چې اسلامي امت د فکري، اعتقادي او عملي توازن استازی دی او د افراط او تفريط له دواړو اړخونو څخه بايد ځان وساتي.

ب. په خبري او اطلاعاتي برخه کې: د اعتدال د فرهنگ د ترويج لپاره د رسنيو خبري پاليسي بايد د دقت، بې پرېتوب، توازن او حقيقت پالنې پر اصولو ولاړ وي. متوازن خبرونه د عامه افکارو د سمې رهبرۍ سبب گرځي، په داسې حال کې چې تحريف شوي او جانبدارانه معلومات فکري قطبيت او ټولنيز تفرق رامنځته کوي. مک کوايل د رسنيو د ټولنيز مسؤليت د نظريې له مخې څرگندوي چې رسنۍ مکلفي دي معلومات په رښتيني او متوازن ډول وړاندې کړي، ځکه خبري ناانډولي د ټولنيز باور او سياسي ثبات د کمزورتيا لامل گرځي. (McQuail, 2010: 165-182). همدارنگه گرولينگ څرگندوي چې د خبرونو جانبدارانه پوښښ د خلکو پر ادراک او قضاوت مستقيم اغېز لري او د عامه افکارو د انحراف سبب کېږي (Groeling, 2013). pp. 129-133 له همدې امله د خبرونو د کره والي او توازن ساتل د اعتدال د فرهنگ د بنسټيزولو مهمه وسيله ده.

ج. د سياسي پروگرامونو په برخه کې: رسنۍ کولای شي د سياسي اختلافاتو د مدیریت، د ملي يووالي د پياوړتيا او د سالم سياسي مشارکت د رامنځته کولو له لارې د اعتدال فرهنگ ته وده ورکړي. سياسي پروگرامونه بايد د متقابل درناوي، علمي نقد او ملي گټو پر محور ولاړ وي، نه د تعصب، کرکې او قطبيت پر بنسټ. حبيب نصر ټينگار کوي چې رسنۍ د فکري مکالمې او د اختلاف د مدیریت لپاره مهم ميدان

دی او باید د ټولنیز تفاهم او امت د یووالي د پیاوړتیا په موخه وکارول شي (نصر، ۲۰۰۸: ۱۷۷-۱۸۲). همدارنګه پریور څرګندوي چې متوازن سیاسي پوښښ د سیاسي قطبیت د کمېدو او د ټولنیز ثبات د پیاوړتیا سبب ګرځي، په داسې حال کې چې یو اړخیز سیاسي تبلیغ د ټولنې دننه د شخړو او بې باورۍ کچه لوړوي (Prior, 2013: 118-122).

د. په تحلیلي او څېړنیزه برخه کې: تحلیلي او څېړنیزې رسنیزې څېړنې د عامه افکارو د سمون، د فکري انحرافاتو د اصلاح او د اعتدال د فرهنګ د پیاوړتیا لپاره له اغېزناکو وسیلو څخه شمېرل کېږي. مقالې، سرمقالې، څېړنیز راپورونه، مناظرې، ګردې مېزونه او علمي تبصرې د دې زمینه برابروي چې ټولنیزې، سیاسي او فرهنګي مسئلې د احساساتو او تعصب پر ځای د علمي استدلال، شواهدو او منطقي تحلیل له لارې وڅېړل شي. معاصرې رسنیزې څېړنې ښيي چې تحلیلي ژورنالیزم د ناسمو معلوماتو، افراطي روایتونو او ټولنیز قطبیت په کمولو کې مهم رول لري او د انتقادي تفکر او فکري زغم د پیاوړتیا سبب ګرځي (عبد الحمید، ۲۰۱۰: ۲۱۱-۲۱۶). همدارنګه د رسنیو تحلیلي محتوا د افکارو د رهبرۍ او د ټولنیزو ارزښتونو د اصلاح مهمه وسیله ده، ځکه مخاطبین د استدلال او اقناع له لارې د متوازنو دریځونو منلو ته هڅوي (حجاب، ۲۰۱۲: ۳۲۴-۳۲۹). له همدې امله د تحلیلي او څېړنیزو پروګرامونو پراختیا د اعتدال، تفاهم او فکري مسؤلیت د فرهنګ د ترویج لپاره اغېزمنه لاره ګڼل کېږي.

ه. په فرهنګي او ادبي برخه کې: فرهنګي او ادبي رسنۍ د ټولنې د ارزښتونو، هویت او اخلاقي باورونو په جوړولو کې بنسټیز رول لري. د معتدلو فرهنګي او ادبي پروګرامونو تولید او خپرول د زغم، همغږۍ، متقابل درناوي او ګډ ژوند مفاهیم پیاوړي کوي او د افراط، کرکې او تاوتریخوالي د خپرېدو مخه نیسي. ادبیات، کیسې، شعرونه، مستندات او فرهنګي پروګرامونه د نرم ځواک (Soft Power) په توګه د مخاطبانو پر احساساتو او افکارو ژور اغېز کوي او د اعتدال مفاهیم په جذابه او غیر مستقیمه بڼه لېږدوي. علي شریعتي فرهنګ د ټولنیز شخصیت او فکري هویت د جوړېدو اساسي عامل بولي او ټینګار کوي چې فرهنګي تولیدات د ټولنې د فکري مسیر په ټاکلو کې مهم رول لري (شریعتي، ۱۳۸۸: ۹۴-۹۸). همدارنګه یوسف

القرضاوي د اسلامي وسطيت د نظريې په بيان کې څرگندوي چې فرهنگي او رسنيز فعاليتونه بايد د امت د وحدت، اخلاقي اصلاح او متوازن فکر د پياوړتيا لپاره وکارول شي (القرضاوي، ۲۰۱۱: ۱۱۳-۱۱۸). له همدې امله د داسې فرهنگي او ادبي محتوا توليد چې د انساني کرامت، ملي هويت او اخلاقي ارزښتونو استازيتوب وکړي، د اعتدال د فرهنگ د ترويج يو مهم بنسټ بلل کېږي.

و. په حقوقي او جزايي برخه کې: رسنۍ د حقوقي پوهاوي، د قانون د حاکميت د پياوړتيا او د ټولنيز عدالت د ارزښتونو د عامولو له لارې د اعتدال د فرهنگ په ترويج کې مهم رول لوبولی شي. د هغو قوانينو او حقوقي اصولو معرفي کول چې د انساني کرامت، ټولنيز عدالت، برابر و حقونو، ملي يووالي او مدني مسؤوليتونو ملاتړ کوي، د قانون مننې او ټولنيز نظم روحیه پياوړې کوي. محمد هاشم کمالی څرگندوي چې د شريعت او قانون اساسي موخه د ټولنيزو گټو ساتنه، د ضرر مخنيوی او د عدالت تحقق دی، او دا موخې د اعتدال له اصل سره مستقيم تړاو لري (کمالی، ۲۰۰۸: ۱۷۲-۱۷۸). همدارنگه وهبة الزحيلي د جزايي احکامو د فلسفې په بيان کې ليکي چې حدود، قصاص او تعزيرات د انتقام لپاره نه، بلکې د ټولنيز امنيت، د جرمونو د مخنيوي او د عدالت د تأمين لپاره تشریع شوي دي (الزحيلي، ۱۹۸۵، ج ۶: ۱۸-۲۵). په معاصره رسنيزه فضا کې د جرمونو، جزاوو او قضايي پرېکړو د خپرولو پر مهال د قانوني اصولو، د متهم د کرامت، د شخصي حریم او د بې گناهی د اصل مراعات ځانگړی اهميت لري. رسنۍ يوازې هغه قضايي احکام خپرولای شي چې د باصلاحيته محکمو له لوري وروستي شوي وي او د نشر قانوني اجازه ولري؛ ځکه له دې اصولو سرغړونه د افرادو شخصيت، ټولنيز باور او رواني سلامتيا ته زیان رسوي. هغه تکميلي جزاگانې چې د محکمې په حکم له ځينو حقوقو او امتيازاتو څخه محرومیت، د رسنيو په وسيله د حکم نشرول او مصادره گڼل کېږي (ناظم، ۱۳۹۶، ج ۱: ۵۷). که د رسنيو له لوري تطبيق او د حکم خپرول صورت ومومي د اعتدال له ترويج سره مرسته کولی شي، له همدې امله د قانوني پوهاوي خپرول، د جرمونو د زیانونو بيانول او د عدالت د ارزښتونو ترويج د رسنيو له اغېزناکو لارو څخه دي چې د ټولنې د امنيت، اعتدال او ثبات په ټينگښت کې مرسته کوي.

ز. د خپرونو د ساعتونو محدودول: د معياري او مناسبو پروگرامونو د کموالي په صورت کې غوره ده چې د خپرونو ساعتونه را کم کړل شي، نه داسې چې د زيان لرونکو پروگرامونو په خپرولو سره د ټولنې فرهنگ او اعتدال ته زيان ورسوي او د کيفيت پر ځای کميت غوره وگڼي. دا ستونزه د رسول الله ﷺ په دې حديث حلبري: «مَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَلْيُقُلْ خَيْرًا أَوْ لِيَسْكُتْ» (النيسابوري، ج ۱: ۴۹) - څوک چې ايمان په الله او ورځ د آخرت لري نو يا د بڼې (د وحدت، اخوت، شرافت، حيا، ادب او انسانيت) خبرې وکړي او يا د خاموش اوسي.

ح. د سولې او همغږۍ خپرول: رسنۍ د عامه افکارو په جوړولو او د ټولنيز تفاهم په پياوړتيا کې مهم رول لري. په هغو ټولنو کې چې له اوږدمهالو شخړو، سياسي اختلافاتو او ټولنيزو ننگونو سره مخ وي، رسنۍ کولای شي د سولې، همغږۍ، متقابل درناوي او گډ ژوند ارزښتونه پياوړي کړي. د متوازنو پيغامونو، رغوونکو بحثونو، د اسلامي اخوت او ملي يووالي د مفاهيمو خپرول د دې سبب گرځي چې د اعتدال او سوله ييز گډ ژوند روحيه د خلکو په ذهنونو او چلندونو کې ټينگه شي. همدارنگه په اسلامي ټولنه کې د قرآني لارښوونو، نبوي ارشاداتو او د اسلامي اخوت د ارزښتونو مناسب انعکاس د اعتدال فرهنگ له ديني وجدان سره نښلوي او د افراط، کرکې او تفرقي د مخنيوي لپاره اغېزناک بنسټ برابروي. له همدې امله د سولې ژورناليزم او د ټولنيز تفاهم د مفاهيمو ترويج د اعتدال د فرهنگ د پياوړتيا له مهمو لارو څخه شمېرل کېږي (شکرخواه، ۱۳۷۷: ۱۷۴-۱۷۸؛ القرضاوي، ۲۰۱۱: ۱۲۱-۱۲۵).

ط. د لوبو او سرگرميو په برخه کې: لوبې او تفريحي پروگرامونه د رسنيو له هغو برخو څخه دي چې د ماشومانو، ځوانانو او نورو ټولنيزو قشرونو پر افکارو او چلندونو پراخ اغېز لري. د سپورتي سياليو او تفريحي خپرونو له لارې د همکارۍ، قانون مننې، زغم، متقابل احترام، سالمې سيالۍ، وفادارۍ او ډله ييز کار ارزښتونه ترويجېدای شي. د سپورتي اخلاقو او قوانينو انعکاس او هغو ته ژمنتيا د ټولنيز اعتدال، مروت، صداقت، وفا او همغږۍ په پياوړتيا کې مرسته کوي، په داسې حال کې چې له تاوتریخوالي، سپکاوي او تعصب څخه ډکې خپرونې د ټولنيزو ارزښتونو د کمزورۍ سبب گرځي. له همدې امله رسنۍ بايد د لوبو او تفريح په برخه کې د اخلاقي او روزنيزو موخو لرونکي محتوا ته لومړيتوب ورکړي (ساروخاني، ۱۳۸۶: ۲۱۲-۲۱۵).

ي. د رسنيو مالي بسياینه: مالي ثبات د رسنيو د مسلکي خپلواکۍ او د محتوا د توازن لپاره اساسي شرط دی. هغه رسنۍ چې له دوامدارو مالي ستونزو سره مخ وي، د سياسي، اقتصادي او ډله ییزو فشارونو تر اغېز لاندې راتللې شي او د بې پرېتوب او اعتدال اصل زیانمنولی شي. له همدې امله د رسنيو مالي بسياینه، شفاف اقتصادي مدیریت او د مشروعو عایداتي سرچینو پیاوړتیا د دې سبب ګرځي چې رسنۍ خپل مسلکي رسالت په خپلواکه او متوازنه توګه ترسره کړي او د افراط، تعصب او جانبدارۍ پر ځای د اعتدال فرهنگ ته وده ورکړي (شکرخواه، ۱۳۷۷: ۲۰۳-۲۰۵).

ک. د مسلکي، باتجربه او ارزښتونو ته د ژمنو کارکوونکو ګمارل: د رسنيو د بریالیتوب، اعتبار او ټولنیز تاثیر یو مهم بنسټ د داسې بشري ځواک شتون دی چې له یوې خوا مسلکي وړتیا، تجربې او تخصص ولري او له بلې خوا دیني، ملي او مسلکي ارزښتونو ته ژمن وي. ژمن ژورنالیستان او رسنیز کارکوونکي د خبر، تحلیل او تبصرې په وړاندې کولو کې د حقیقت پالنې، دقت، بې طرفۍ او ټولنیز مسؤلیت اصول مراعاتوي او د ټولنې د فکري اعتدال، ملي یووالي او ټولنیزې همغږۍ د پیاوړتیا لپاره هڅه کوي. همدارنګه د اسلامي ارزښتونو، ملي ګټو، فرهنګي هویت او ټولنیزو حساسیتونو درک او درناوی د دې لامل ګرځي چې رسنیزه محتوا د افراط، تفریط، تعصب او تفرقې پر ځای د تفاهم، زغم او متقابل احترام فضا پیاوړې کړي. له همدې امله د مسلکي وړتیاوو تر څنګ د اخلاقي مسؤلیت، ارزښتونو ته د ژمنتیا او رسنیزې امانتدارۍ لرونکو افرادو ګمارل د اعتدال د فرهنگ د ترویج او د رسنيو د اصلاحاتي رسالت د تحقق له اساسي شرطونو څخه شمېرل کېږي (معتدنزاد، ۱۳۸۵، ص ۱۴۸-۱۵۱).

پایلي

۱. څېړنه څرګندوي چې د رسنيو، رسنیزو ارزښتونو، پیغامونو او فرهنگ ترمنځ متقابله اغېزناکه اړیکه شتون لري؛ رسنۍ د ټولنیزو ارزښتونو او فرهنګي جهت‌گیریو په جوړولو، پیاوړتیا او بدلون کې بنسټیز رول لري.

۲. رسنيز اعتدال هغه حالت دی چې د رسنيزو فعاليتونو په شکلي او ماهوي ابعادو کې د توازن، منځلاريتوب، عدالت او مسلکي مسؤوليت اصول رعايت شي، او دا توازن د رسنيزو پيغامونو له لارې مخاطبانو ته هم ولېږدول شي.

۳. رسنيزه نانډپولي د خبري، سياسي، فرهنگي، ټولنيزو، روزنيزو او د سولې او ثبات په برخو کې منفي اغېزې رامنځته کوي او د عامه افکارو د انحراف، ټولنيز قطبيت او فرهنگي گډوډۍ سبب گرځي.

۴. رسنۍ د عامه افکارو د رهبرۍ، فکري مکالمې، فرهنگي او اخلاقي ارزښتونو د خپرولو، د سولې د پياوړتيا او د نوو ډيجيټلي وسيلو د کارونې له لارې د اعتدال د فرهنگ د ترويج لپاره پراخ فرصتونه او امکانات لري.

۵. د ژورناليزم مسلکي ارزښتونه؛ لکه دقت، توازن، بې پرېتوب، حقيقت پالنه او ټولنيز مسؤوليت د اعتدال د فرهنگ د پياوړتيا اساسي عوامل دي، او له دغو اصولو انحراف د رسنيز اعتبار او ټولنيز ثبات د کمزورۍ لامل گرځي.

۶. د علمي، خبري، سياسي، تحليلي، فرهنگي، حقوقي او تفريحي محتواوو متوازن توليد او خپرول کولای شي په ټولنه کې د زغم، تفاهم، ملي يووالي او فکري اعتدال فضا پياوړې کړي.

۷. ديني، ملي او مسلکي ارزښتونو ته د ژمنو او مسلکي رسنيزو کارکوونکو شتون د اعتدال د فرهنگ د ترويج او د رسنيو د اصلاحي رسالت د تحقق لپاره بنسټيز شرط گڼل کېږي.

۸. د څېړنې فرضيه تاييدېږي؛ ځکه موندنې ښيي چې رسنۍ د خپلو مسلکي ارزښتونو، متوازنو پيغامونو او ټولنيز مسؤوليت له لارې د فکري توازن، ټولنيز يووالي او سوله ييز گډ ژوند په پياوړتيا کې اغېزناک رول لوبولای شي.

وړاندیزونه

۱. رسنیز بنسټونه دې د خپلو خپرونو او پالیسیو په ټولو پړاوونو کې د دقت، توازن، بې پرېتوب او ټولنیز مسؤولیت مسلکي اصول عملي کړي.
۲. د ژورنالستانو او رسنیزو کارکوونکو لپاره دې د رسنیز اعتدال، مسلکي اخلاقو، سولې ژورنالیزم او د ټولنیز مسؤولیت په اړه دوامدارې روزنیزې برنامې طرح او تطبیق شي.
۳. رسنۍ دې د فکري تنوع، سالمې مکالمې او علمي نقد لپاره مناسبې فضاوې رامنځته کړي، خو د ټولنیزو اختلافاتو د مدیریت او یووالي د پیاوړتیا زمینه برابره شي.
۴. د اعتدال، زغم، همغږۍ او ګډ ژوند ارزښتونو ته ځانګړې شوې فرهنگي، تعلیمي او ټولنیزې خپرونې دې زیاتې شي.
۵. د حج او اوقافو وزارت دې د منابرو له لارې د اسلامي ارشاداتو په رڼا کې د اعتدال او عدالت مفاهیم مخاطبینو ته ورسوي.
۶. د رسنیو د مالي خپلواکۍ او اقتصادي ثبات لپاره دې شفاف او دوامدار میکانیزمونه رامنځته شي، خو رسنۍ د سیاسي او اقتصادي فشارونو له اغېزو خوندي پاتې شي.
۷. د رسنیو د محتوا د ارزونې لپاره دې داسې مسلکي معیارونه او څارنیز میکانیزمونه رامنځته شي چې د ناندېولۍ، تعصب او افراطي محتوا د خپرېدو مخه ونیسي.
۸. د نوو رسنیو او ټولنیزو شبکو ظرفیتونه دې د اعتدال، مدني پوهاوي او ټولنیز تفاهم د پیاوړتیا لپاره په منظم او مسؤولانه ډول وکارول شي.

۹. د افغانستان د علومو اکاډمي، پوهنتونونه او نور علمي مرکزونه دې د رسنيز اعتدال، د عامه افکارو د جوړښت او د رسنيو د ټولنيزو اغېزو په اړه لا زياتې علمي او ميداني څېړنې ترسره کړي، خو د دې برخې علمي ادبيات نور هم بډای شي.

مأخذونه

- ۱- القرآن الكريم
- ۲- قرآن کریم سره له ترجمې او تفسیره (کابلی تفسیر)، مکتبه العرفان، قصه خواني- پشاور.
- ۳- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ق) لسان العرب. الجزء ۱۱. بیروت: دار صادر.
- ۴- البيهقي، أحمد بن الحسين بن علي بن موسى الخسروجردي الخراساني، أبو بكر. (۱۴۲۳ هـ - ۲۰۰۳ م). شعب الإيمان (التحقيق: الدكتور عبد العلي عبد الحميد حامد، الاشراف على التحقيق: مختار أحمد الندوي). ج ۸. الطبعة الأولى. مكتبة الرشد للنشر والتوزيع بالرياض:
- ۵- حجاب، محمد منير. (۲۰۱۲م). نظريات الاتصال والإعلام المعاصر. القاهرة: دار الفجر.
- ۶- د افغانستان د ټوليزو رسنيو قانون. (۱۳۸۸ش) رسمي جريده، پرله پسې ۹۸۶ گڼه.
- ۷- الراغب الأصفهاني، الحسين بن محمد. (۱۴۱۲ق) المفردات في غريب القرآن. المفردات في غريب القرآن. دمشق: دار القلم.
- ۸- الزحيلي، وهبة. (۱۹۸۵م). الفقه الإسلامي وأدلته. دمشق: دار الفكر، ج ۶.
- ۹- ساروخاني، باقر. (۱۳۸۶ش). جامعه شناسی ارتباطات. تهران: اطلاعات.
- ۹- شريعتي، علي. (۱۳۸۸ش). بازگشت به خويشتن. تهران: انتشارات قلم.
- ۱۰- شکرخواه، يونس. (۱۳۷۷ش). خبر و رسانه ها. تهران: چاپ نهم. دفتر مطالعات و توسعه رسانه ها.
- ۱۱- عبد الحميد، محمد. (۲۰۱۰م). نظريات الإعلام واتجاهات التأثير. القاهرة: عالم الكتب.

- ۱۲- عبد، ليما علي. (۲۰۲۰/۶/۳۰، <https://alghad.com>). «التأثير السلبي لمتابعة الأخبار على الصحة النفسية». جريدة الغد السنة السادسة عشرة، العدد ۵۷۰۲، الثلاثاء. تاريخ النشر: ۲۰۲۰/۶/۳۰ م، [المراجعة: ۲۰۲۰/۹/۲۶].
- ۱۳- القرضاوي، يوسف. (۲۰۱۱ م). الصحة الإسلامية بين الجحود والتطرف. القاهرة: مكتبة وهبة.
- ۱۴- كواكبيان. (۱۳۹۳/۲/۳۱ هـ ش). «رسانه و اعتدال» <https://cfoia.farhang.gov.ir/fa/newsagency>، [المراجعة: ۱۳۹۹/۷/۶].
- ۱۵- كمالي، محمد هاشم. (۲۰۰۸ م). مقاصد الشريعة الإسلامية. بيروت: دار الفئاس.
- ۱۶- ناظم، محمد داود. (۱۳۹۶ ش). جرایم رسانه یی در حقوق جزای افغانستان. کابل: جامعة المصطفى العالمية. چاپ حامد رسالت.
- ۱۷- ناظم، محمد داود. (۱۳۹۶ ش). منبر د عامه رسنيو يوه اغېزناکه وسيله. کابل: د افغانستان د علومو اکاډمۍ ناچاپ اثر، د علومو اکاډمۍ کتابتون د ثبت شمېره: ۷۳۶.
- ۱۸- نصر، حبيب. (۲۰۰۸). الإعلام العربي وقضايا المجتمع. بيروت: دار النهضة العربية.
- ۱۹- النيسابوري، أبو الحسين مسلم بن الحجاج بن مسلم القشيري. الجامع الصحيح المسمى صحيح مسلم. بيروت: الجزء الاول، دار الجيل بيروت + دار الأفاق الجديدة. المكتبة الشاملة- الاصدار الثالث.
- ۲۰- معتمدنژاد، کاظم. (۱۳۸۵ ش). وسائل ارتباط جمعی. تهران: سمت.
- انگلیسی مأخذونه

۱- Fuchs, C. (2021). *Social Media: A Critical Introduction* (3rd ed.). London: Sage Publications.

۲- Groeling, T. (2013). *Media Bias by the Numbers: Challenges and Opportunities in the Empirical Study of Partisan News*. Annual Review of Political Science.

1. Lynch, J., & McGoldrick, A. (2005). *Peace Journalism*. Stroud: Hawthorn Press.

2. McQuail, D. (2010). *McQuail's Mass Communication Theory* (6th ed.). London: Sage Publications.
3. Prior, M. (2013). *Media and Political Polarization*. Annual Review of Political Science.

معاون سرمحقق نسرين ترين

سرمایه انسانی و بهره‌وری نیروی کار در افغانستان:
چالش‌ها و راهکارهای سیاستی

Human Capital and Labor Productivity in Afghanistan: Challenges and Policy Implications

Associate Prof. Nasrin Tarin

Abstract

Human capital, as one of the most critical factors of production, plays a fundamental role in determining labor productivity and overall economic growth. In contemporary economic literature, the quality of human capital comprising education, skills, experience, and health is recognized as a cornerstone of sustainable development. This study adopts a descriptive analytical approach to examine the relationship between human capital and labor productivity, with a particular focus on Afghanistan. It analyzes the current conditions, structural challenges, and relevant policy implications. The findings

indicate that deficiencies in human capital constitute a key underlying factor contributing to low labor productivity in Afghanistan. Without systematic investment in education, skill development, and healthcare, achieving sustainable economic growth will remain unattainable.

Keywords: Human Capital, Labor Productivity, Education, Economic Growth, Afghanistan

چکیده

سرمایه انسانی به عنوان یکی از مهم ترین عوامل تولید، نقش اساسی در تعیین سطح بهره‌وری نیروی کار و رشد اقتصادی ایفا می‌کند. در ادبیات اقتصادی معاصر، کیفیت نیروی انسانی که متشکل از آموزش، مهارت، تجربه و سلامت است - به عنوان زیربنای اصلی توسعه پایدار شناخته می‌شود. این مقاله با رویکردی توصیفی-تحلیلی، به بررسی رابطه میان سرمایه انسانی و بهره‌وری نیروی کار می‌پردازد و با تمرکز ویژه بر افغانستان، وضعیت موجود، چالش‌های ساختاری و راهکارهای سیاستی را مورد تحلیل قرار داده است. یافته‌های مقاله نشان می‌دهد که ضعف سرمایه انسانی یکی از عوامل بنیادین پایین بودن بهره‌وری نیروی کار در افغانستان است و بدون سرمایه‌گذاری نظام‌مند در آموزش، مهارت‌آموزی و سلامت، دستیابی به رشد اقتصادی پایدار امکان‌پذیر نخواهد بود.

کلیدواژه‌ها: سرمایه انسانی، بهره‌وری نیروی کار، آموزش، رشد اقتصادی، افغانستان

مقدمه

در دهه‌های اخیر، نقش سرمایه انسانی در پروسه توسعه اقتصادی بیش از پیش مورد توجه اقتصاددانان و سیاست‌گذاران قرار گرفته است. در نظریه‌های کلاسیک رشد اقتصادی، عوامل فیزیکی نظیر زمین، نیروی کار و سرمایه، تعیین‌کننده اصلی تولید تلقی می‌شود؛ با این حال، تجربه کشورهای توسعه‌یافته نشان داده که صرف انباشت سرمایه فیزیکی نمی‌تواند رشد اقتصادی پایدار را تضمین کند. از این رو، نظریه‌های جدید رشد بر نقش کیفیت نیروی انسانی تأکید دارند (۹: ص ۲۰۴).

سرمایه انسانی تعیین می‌کند که نیروی کار تا چه اندازه قادر است از فناوری‌های نوین استفاده کند، نوآوری ایجاد نماید و بهره‌وری خود را افزایش دهد. کشورهایی که

در آموزش و سلامت نیروی انسانی سرمایه‌گذاری بیشتری انجام داده‌اند، به‌طور معمول از سطح بالاتری بهره‌وری نیروی کار و رفاه اجتماعی برخوردار شده‌اند. افغانستان با وجود برخورداری از جمعیت جوان، به دلیل ده‌ها سال جنگ، فقر ساختاری، ضعف نظام آموزشی و خدمات صحتی، از کمبود جدی سرمایه انسانی رنج می‌برد. این وضعیت موجب شده است که بهره‌وری نیروی کار در بخش‌های مختلف اقتصادی پایین باقی بماند و اقتصاد کشور توان رقابت و رشد پایدار را نداشته باشد. ضعف در سرمایه انسانی که شامل سطح پایین آموزش، کمبود مهارت‌های فنی و وضعیت نامناسب سلامت می‌باشد سبب شده است که نیروی کار نتواند نقش مؤثری در رشد اقتصادی ایفا کند. در چنین شرایطی، بررسی علمی رابطه سرمایه انسانی و بهره‌وری نیروی کار، برای شناسایی ریشه‌های عقب‌ماندگی اقتصادی کشور، امری ضروری است.

رابطه‌ی میان سرمایه انسانی و بهره‌وری نیروی کار در افغانستان، به ویژه از دیدگاه تأثیر آن بر اقتصاد کشور، یک موضوع مهم و پیچیده است که در ابعاد مختلف موضوع تحقیقات انجام شده است، که در ادامه برخی از این تحقیقات را مرور مینمایم.

پیشینه موضوع

نتایج مطالعات تحقیقات تجربی انجام‌شده مرتبط با سرمایه انسانی و بهره‌وری نیروی کار در کشورهای در حال توسعه به‌طور گسترده نشان می‌دهد که سرمایه انسانی یکی از عوامل کلیدی و تعیین‌کننده در افزایش بهره‌وری نیروی کار و بهبود عملکرد اقتصادی است. شواهد تجربی حاکی از آن است که ابعاد مختلف سرمایه انسانی، به‌ویژه آموزش و سلامت، اثر مثبت و معناداری بر بهره‌وری نیروی کار دارند.

در یک مطالعه تجربی با داده‌های ۳۹ کشور در حال توسعه بین سال‌های ۲۰۰۰ الی ۲۰۱۹، نشان داده شد که: سرمایه انسانی (به‌طور خاص سطح تحصیلات) وضعیت سلامت (مثلاً امید به زندگی) به‌طور مثبت و معنی‌دار بر بهره‌وری نیروی کار اثر می‌گذارد. ولی تأثیر آموزش بر بهره‌وری در این مطالعه قوی‌تر از سلامت بوده است. ضمناً نتایج تحقیق نشان می‌دهد که با افزایش سرمایه انسانی بهره‌وری نیروی

کار نیز افزایش می‌یابد، حتی پس از کنترل متغیرهایی مثل سرمایه فیزیکی و تکنولوژی (۵:ص. ۱۷۹).

همچنان در یک تحقیق دیگر که بازده سرمایه‌گذاری در آموزش را در ۲۵ کشور در حال توسعه بررسی کرده، نتیجه آن نشان می‌دهد که اوسط بازده هر سال تحصیل حدود ۷٫۶٪ افزایش دستمزد بوده است. همچنان در نتیجه آن آمده که تحصیل نه فقط به صورت نظری بلکه در عمل ارزش اقتصادی دارد و می‌تواند به افزایش بهره‌وری نیروی کار کمک کند. نتیجه مهم‌تر این است که بازده تحصیل در کشورهای در حال توسعه همسو با بازده در کشورهای پیشرفته است و برای سیاست‌گذاران نشانه‌ای قوی برای سرمایه‌گذاری در آموزش است (۱۳:ص. ۸۹).

ضمناً شواهد از تحلیل داده‌های ۱۴۱ کشور در حال توسعه و توسعه‌یافته نشان می‌دهد که جنبه‌های مختلف سرمایه‌انسانی (آموزش و بهداشت) به رشد اقتصادی کمک می‌کنند و در کشورهای در حال توسعه اثر مثبت قابل توجهی دارند. یعنی با بهبود سطح تحصیلات، سلامت و مهارت‌های نیروی کار، اقتصاد کل کشورها بهتر رشد می‌کند و بهره‌وری کل عوامل افزایش می‌یابد. (۱۰:ص. ۱۹).

تحقیقات انجام‌شده درباره نقش سرمایه‌انسانی در اقتصاد و بازار کار افغانستان، هرچند محدودتر از سایر کشورها است، اما شواهد تجربی مهمی ارائه می‌کنند. در مطالعه‌ای که توسط عارفه نظری و دیگران درباره ((تأثیر سرمایه‌انسانی بر رشد اقتصادی افغانستان و کشورهای همسایه (۲۰۰۵-۲۰۱۴)) انجام شده. سرمایه‌انسانی به‌صورت شاخص آموزش (هزینه‌های آموزشی) وارد تابع تولید شد و نتایج برآورد نشان داده که ضریب سرمایه‌انسانی مثبت و معنادار است. این نتایج دلالت بر آن دارد که افزایش سرمایه‌انسانی می‌تواند سهم بیشتری در تولید ناخالص داخلی داشته باشد و به عنوان یک نیروی محرک رشد در اقتصاد افغانستان عمل کند (۴:ص. ۲).

ضمناً تحلیلی از بانک جهانی نشان می‌دهد که یکی از موانع جدی بهره‌وری بالا در شرکتهای افغانستان، سطح پایین مهارت‌ها و آموزش نیروی کار است. در این گزارش آمده است که تنها حدود ۶۲٪ مدیران در شرکت‌های افغان دارای تحصیلات متوسطه یا بالاتر هستند، در حالی که این رقم در کشورهای همسایه بسیار بالاتر

است؛ هرچند عوامل دیگر ساختاری مانند ضعف زیرساخت و مقررات نیز تأثیرگذارند، اما کمبود مهارت و آموزش نیروی کار به عنوان یکی از عوامل محدود کننده بهره وری شناسایی شده است (۱۵: ص. ۱۹).

حفیظ الله ایوبی، مریم حیاتی در سال ۲۰۲۳ مقاله تحقیقی را تحت عنوان ((نقش آموزش در بهره‌وری نیروی انسانی و افزایش فرصت‌های شغلی)) انجام داده اند که هدف از این تحقیق، یافتن جایگاه آموزش در بهبود و بهره‌وری منابع انسانی و تأثیر آن بر افزایش فرصت‌های شغلی بود. نتیجه این تحقیق نشان می‌دهد که کارکنان قبل از آموزش با ۲۰ تا ۳۰ درصد توانایی‌های خود کار می‌کنند، اما وقتی آموزش می‌بینند و به درستی انگیزه می‌گیرند، ۸۰ تا ۹۰ درصد توانایی‌ها و شایستگی‌های خود را آشکار می‌کنند و بهره‌وری را افزایش می‌دهند. افزایش بهره‌وری، تقاضا برای استخدام و فرصت‌های شغلی را افزایش می‌دهد (۶: ص. ۳۴). در مجموع، نتایج مطالعات پیشین به‌طور منسجم بر این نکته تأکید دارند که تقویت سرمایه انسانی، به‌ویژه از طریق توسعه آموزش و بهبود وضعیت سلامت نیروی کار، پیش‌شرط اساسی افزایش بهره‌وری و رشد پایدار اقتصادی در کشورهای در حال توسعه و به‌ویژه افغانستان است. این یافته‌ها مبنای نظری و تجربی مناسبی را برای تحریر مقاله حاضر فراهم میکند و ضرورت توجه سیاست‌گذاران به سرمایه‌گذاری هدفمند در حوزه سرمایه انسانی را برجسته می‌سازند.

سؤالات که در این مقاله به دنبال جواب آن می‌باشیم، عبارت اند از:

۱. سرمایه انسانی چه تاثیری بر بهره‌وری نیروی کار در افغانستان دارد؟
۲. وضعیت سرمایه انسانی (آموزش، مهارت و سلامت) در افغانستان چگونه است؟
۳. چه عواملی باعث پایین بودن بهره‌وری نیروی کار در افغانستان شده‌اند؟
۴. چه سیاست‌هایی می‌تواند به ارتقای سرمایه انسانی و افزایش بهره‌وری نیروی کار در افغانستان کمک کند؟

هدف: تحلیل وضعیت سرمایه انسانی و بهره‌وری نیروی کار در افغانستان و ارائه راهکارهای سیاستی برای ارتقای بهره‌وری نیروی کار.

فرضیه: سرمایه انسانی به عنوان تابعی از آموزش، مهارت و سلامت، اثر مثبت و معناداری بر بهره‌وری نیروی کار در افغانستان دارد.

میتود تحقیق: روش، تحقیق مورد استفاده در این مقاله توصیفی-تحلیلی است و از نظر روش گردآوری داده‌ها: روش کتابخانه‌ای بر مبنای داده‌های موجود انجام شده است.

مبانی تیوریک

مفهوم سرمایه انسانی یکی از مفاهیم بنیادین در اقتصاد توسعه و اقتصاد نیروی کار به‌شمار می‌رود. این مفهوم بر این ایده استوار است که انسان‌ها، از طریق آموزش، مهارت، تجربه و سلامت، نوعی سرمایه مولد را در خود انباشت می‌کنند که مستقیماً بر توان تولیدی آن‌ها اثر می‌گذارد. برخلاف دیدگاه‌های سنتی که نیروی کار را صرفاً یک عامل کمی در تولید تلقی می‌کردند، نظریه سرمایه انسانی بر کیفیت نیروی کار تأکید دارد. در ادامه، به برخی نظریات دانشمندان برجسته در این زمینه و منابعی که به این موضوع پرداخته‌اند اشاره خواهیم کرد.

آدام اسمیت، یکی از بنیان‌گذاران اقتصاد مدرن، معتقد بود که سرمایه انسانی نقش کلیدی در تولید و افزایش بهره‌وری دارد. وی در کتاب مشهور خود، ثروت ملل (۱۷۷۶)، به این نکته اشاره کرده که آموزش و مهارت‌های افراد می‌تواند تأثیر مستقیم بر بهره‌وری نیروی کار و رشد اقتصادی داشته باشد. همچنان اسمیت به این موضوع نیز تأکید کرده که افزایش تخصص افراد، موجب کاهش هزینه‌ها و افزایش تولید می‌شود.

تئودور ویلیام شولتز (Theodore William Schultz) (۱۹۶۱) نخستین اقتصاددانی بود که به‌صورت نظام‌مند آموزش و سلامت را به‌عنوان سرمایه‌گذاری اقتصادی معرفی کرد. از دیدگاه او، مصارف که برای آموزش، بهداشت و تغذیه نیروی انسانی صرف می‌شود، مشابه سرمایه‌گذاری در ماشین‌آلات و زیرساخت‌ها، بازده اقتصادی ایجاد می‌کند. شولتز معتقد بود که بخش عمده رشد اقتصادی کشورهای توسعه‌یافته ناشی از سرمایه‌گذاری در سرمایه انسانی بوده است (۱۲: ص ۳۳).

دانشمند دیگری به اسم گری بکر (۱۹۶۴) با توسعه نظریه سرمایه انسانی، نشان داد که آموزش و مهارت‌آموزی تأثیر مستقیمی بر بهره‌وری نیروی کار و درآمد فردی دارد. بر اساس این نظریه، افراد با سرمایه‌گذاری در آموزش، توانایی‌های خود را افزایش می‌دهند و در نتیجه، بازده اقتصادی بیشتری به‌دست می‌آورند. ضمناً

نظریه‌های رشد درون‌زا بر نقش سرمایه انسانی در ایجاد رشد پایدار تأکید دارند. در این نظریه‌ها، سرمایه انسانی عامل اصلی نوآوری، یادگیری و پیشرفت فناوری محسوب می‌شود. افزایش سطح سرمایه انسانی، نه تنها بهره‌وری نیروی کار را افزایش می‌دهد، بلکه از طریق تقویت ظرفیت نوآوری، رشد بلندمدت اقتصاد را تضمین می‌کند. (۱:ص. ۱۸).

این دیدگاه برای افغانستان اهمیت ویژه‌ای دارد؛ زیرا بخش قابل توجهی از منابع محدود کشور به‌جای سرمایه‌گذاری در آموزش و سلامت، صرف امور مصرفی یا هزینه‌های غیرمولد شده است. نتیجه این امر، پایین بودن کیفیت نیروی کار و ضعف بهره‌وری در بخش‌های مختلف اقتصادی گردیده است.

همچنان به دلیل دسترسی محدود به آموزش باکیفیت و نبود آموزش‌های فنی و حرفه‌ای متناسب با نیاز بازار کار، بازده سرمایه‌گذاری آموزشی بسیار پایین است. این مسئله باعث شده است که حتی افراد تحصیل کرده نیز نتوانند نقش مؤثری در افزایش بهره‌وری ایفا کنند. پس میتوان گفت که بدون توسعه سرمایه انسانی، اتکا به کمک‌های خارجی یا منابع طبیعی نمی‌تواند رشد پایدار ایجاد کند.

مفاهیم سرمایه انسانی و بهره‌وری نیروی کار

سرمایه انسانی چیست؟

سرمایه انسانی (Human Capital) به مجموعه‌ای از دانش، مهارت‌ها، توانایی‌ها، تجربیات، سلامت جسمی و روانی، نوآوری و حتی ارزش‌ها و نگرش‌های افراد گفته می‌شود که باعث افزایش بهره‌وری و توان تولیدی آن‌ها در فعالیت‌های اقتصادی و اجتماعی می‌گردد. (نت: ۱۱) به زبان ساده تر سرمایه انسانی یعنی آنچه انسان بلد است، می‌تواند انجام دهد و قابلیت رشد دادن را دارد.

سرمایه انسانی برخلاف سرمایه فیزیکی (ماشین‌آلات، ساختمان‌ها) یا سرمایه مالی (پول، سهام) در خود انسان نهفته است و بدون انسان اصلاً وجود ندارد. سرمایه انسانی یعنی ارزش واقعی آدم‌ها؛ نه پولی که دارند، بلکه چیزهایی که بلدند و می‌توانند انجام بدهند.

بانک جهانی سرمایه انسانی را به صورت علمی و توسعه‌ای ترکیب دانش، مهارت‌ها و سلامت افراد در طول زندگی تعریف می‌کند که باعث می‌شود انسان‌ها بیشترین

توان و پتانسیل تولیدی خود را در جامعه و بازار کار به کار ببرند. این تعریف نشان می‌دهد که سرمایه انسانی فقط حاصل تحصیلات نیست، بلکه شامل سلامت فرد، مهارت‌های کسب‌شده، دانش و توانایی‌های کاربردی نیز می‌شود که در طول عمر جمع می‌گردد و به رشد اقتصاد و توسعه اجتماعی کمک می‌کند (World B.2024:16). پس دیده می‌شود که سلامت و آموزش افراد دارای ارزش ذاتی غیرقابل انکاری است که افراد را قادر می‌سازد تا پتانسیل خود را به عنوان اعضای مولد جامعه تحقق بخشند.

اگر تمامی فعالیت‌های تولیدی توسط ماشین آلات انجام شود، بازهم پیشرفت اقتصادی هر کشوری به سرمایه انسانی آن وابسته است. یعنی انسان‌های متخصص و ماهر مانند قلب جامعه و یک کشور است و بقای جامعه طبیعتاً به آن‌ها بستگی دارد. یکی از دلایل اهمیت سرمایه انسانی این است که به رشد جامعه کمک می‌کند. البته این اتفاق زمانی رخ می‌دهد که سرمایه‌های انسانی از اثربخشی، کارایی و بهره‌وری کافی برخوردار باشد، یعنی نیروهای فعال جامعه باید دارای ابتکار، دانش، تجربه و مهارت باشند.

بهره‌وری نیروی کار: بهره‌وری نیروی کار یکی از اساسی‌ترین شاخص‌های عملکرد اقتصادی کشورها محسوب می‌شود و نقش تعیین‌کننده‌ای در رشد اقتصادی، افزایش درآمد سرانه و بهبود رفاه اجتماعی دارد. در کشورهای در حال توسعه، به‌ویژه کشورهایی که با بی‌ثباتی سیاسی و ضعف نهادی مواجه‌اند، بهره‌وری نیروی کار معمولاً در سطح پایینی قرار دارد. افغانستان به عنوان یکی از کشورهای کم‌درآمد جهان، نمونه بارزی از کشوری است که علی‌رغم وفور نیروی انسانی، از بهره‌وری بسیار پایین نیروی کار رنج می‌برد. بهره‌وری نیروی کار معمولاً به صورت نسبت میزان تولید به نیروی کار مصرف‌شده تعریف می‌شود. بهره‌وری بالا نشان‌دهنده استفاده بهینه از منابع انسانی و کارایی بالای پروسه تولید است. افزایش بهره‌وری می‌تواند از طریق بهبود مهارت‌ها، دسترسی به فناوری بهتر، انگیزه کارمند و شرایط کاری مناسب رخ دهد. بهره‌وری بالاتر به افزایش تولید ناخالص داخلی (GDP) و بهبود موقعیت رقابتی اقتصاد کمک می‌کند. در سطح کلان، افزایش بهره‌وری نیروی کار منجر به رشد اقتصادی، افزایش درآمد سرانه و بهبود سطح رفاه اجتماعی می‌شود.

در مقابل، بهره‌وری پایین نیروی کار معمولاً با فقر، بیکاری و نابرابری اقتصادی همراه است (۳:ص. ۵۹).

بعضی عوامل مؤثر وجود دارد که بر بهره‌وری نیروی کار تاثیر مثبت دارد که عبارت از: سطح آموزش و مهارت، سلامت جسمی و روانی، فناوری و ابزار تولید، کیفیت مدیریت و سازماندهی، انگیزه و رضایت شغلی. در اقتصاد افغانستان، ضعف هم‌زمان در اغلب این عوامل باعث شده است که بهره‌وری نیروی کار در مقایسه با کشورهای منطقه در سطح پایینی قرار گیرد. پس دیده شود رابطه سرمایه انسانی و بهره‌وری نیروی کار چگونه است؟

رابطه سرمایه انسانی و بهره‌وری نیروی کار: ارتباط میان سرمایه انسانی و بهره‌وری نیروی کار یکی از روابط تثبیت شده در ادبیات اقتصادی است. افزایش سطح آموزش و مهارت نیروی انسانی موجب می‌شود کارگران وظایف خود را با دقت، سرعت و کیفیت بالاتر انجام دهند. همچنان نیروی کار آموزش دیده توانایی بیشتری در پذیرش و به کارگیری فناوری‌های نوین دارد. مطالعات تجربی نشان می‌دهد کشورهای که سرمایه انسانی بالاتری دارند، از بهره‌وری نیروی کار بیشتری برخوردارند و سریع‌تر به رشد اقتصادی دست می‌یابند. (۲:ص. ۶۲)

سرمایه انسانی به‌طور مستقیم و غیرمستقیم بر بهره‌وری نیروی کار اثر می‌گذارد. این اثرگذاری از مسیرهای متعددی صورت می‌گیرد که در ادامه به‌صورت تفصیلی بررسی می‌شوند.

افزایش مهارت و تخصص نیروی کار: مهارت و تخصص باعث می‌شود تا نیروی کار بتواند، وظایف خویش را با سرعت بالاتر انجام و کیفیت خروجی را افزایش دهد، که در این حالت مصارف ناشی از خطا، دوباره کاری و ضایعات کاهش می‌یابد. در اقتصاد، این موضوع به‌صورت افزایش محصول نهایی به ازای هر ساعت کار تفسیر می‌شود که همان تعریف بهره‌وری نیروی کار است.

استفاده بهتر از تکنالوژی: نیروی کار ماهر توانایی بالاتری در کار با ماشین‌آلات پیشرفته و تطبیق با نرم افزارها و سیستم‌های جدید و استفاده بهینه از سرمایه فیزیکی دارد. در مقابل، نیروی کار کم‌مهارت حتی در صورت وجود تکنالوژی

پیشرفته، نمی‌تواند از ظرفیت کامل آن استفاده کند؛ در نتیجه بازده سرمایه فیزیکی پایین می‌ماند.

کاهش اتلاف منابع و افزایش کیفیت تولید: نیروی کار متخصص، مواد خام را دقیق‌تر مصرف نموده، استانداردهای کیفیت را بهتر رعایت کرده خسارات ناشی از خرابی تجهیزات را کاهش می‌دهد. این موضوع به‌طور مستقیم مصارف متوسط تولید را کاهش داده و بهره‌وری را افزایش می‌دهد.

در مجموع می‌توان گفت که سرمایه انسانی یکی از بنیادی‌ترین و تعیین‌کننده‌ترین عوامل افزایش بهره‌وری نیروی کار به‌شمار می‌رود. آموزش، مهارت و تخصص نیروی انسانی نه‌تنها توان انجام کار را از نظر سرعت و دقت بهبود می‌بخشد، بلکه کیفیت تولید را نیز به‌گونه‌ای پایدار ارتقا می‌دهد. نیروی کار آموزش‌دیده قادر است با اتلاف کمتر منابع، خطاهای پایین‌تر و استفاده مؤثرتر از زمان و تجهیزات، محصول بیشتری در واحد زمان تولید کند که این امر به‌طور مستقیم بیانگر افزایش بهره‌وری نیروی کار است.

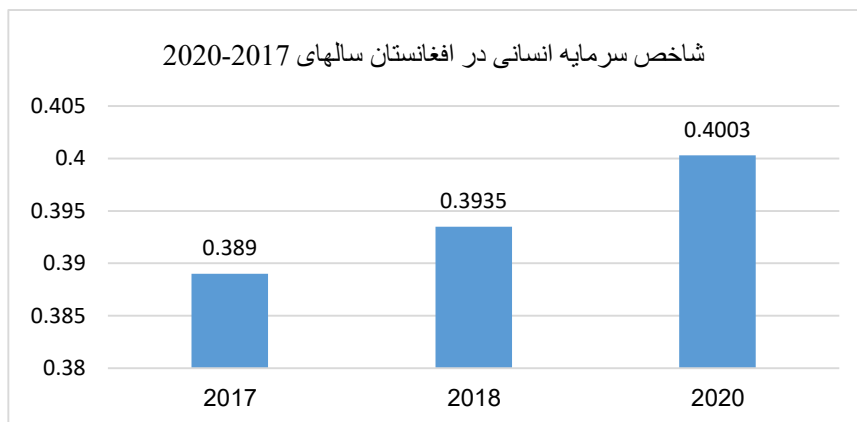
از سوی دیگر، سرمایه انسانی نقش کلیدی در بهره‌برداری بهینه از تکنالوژی‌های نوین ایفا می‌کند. حتی پیشرفته‌ترین سرمایه فیزیکی، بدون نیروی کار ماهر، نمی‌تواند بازدهی مطلوب داشته باشد. بنابراین، تعامل میان سرمایه انسانی و تکنالوژی سبب می‌شود که ظرفیت‌های تولیدی به‌طور کامل فعال شده و بازده سرمایه‌گذاری‌ها افزایش یابد.

همچنان، کاهش ضایعات، جلوگیری از دوباره کاری و ارتقای استانداردهای کیفی تولید، از دیگر پیامدهای تقویت سرمایه انسانی است که به کاهش مصارف تولید و افزایش رقابت‌پذیری شرکت‌ها منجر می‌شود. بر این اساس، می‌توان نتیجه گرفت که سرمایه‌گذاری در آموزش و ارتقای مهارت نیروی کار، نه‌تنها بهره‌وری نیروی کار را افزایش می‌دهد، بلکه زمینه‌ساز رشد اقتصادی پایدار و توسعه بلندمدت کشورها نیز خواهد بود. با مطالعه رابطه بین سرمایه انسانی و بهره‌وری نیروی کار اکنون وضعیت سرمایه انسانی را در کشور مطالعه می‌کنیم.

وضعیت سرمایه انسانی در افغانستان: افغانستان در مقایسه با بسیاری از کشورهای در حال توسعه، با محدودیت‌های جدی در زمینه توسعه سرمایه انسانی

مواجهه است. ده‌ها سال جنگ، بی‌ثباتی سیاسی، فقر گسترده و ضعف نهادهای آموزشی و صحتی، باعث شده است که کیفیت نیروی انسانی در این کشور در سطح پایینی باقی بماند. این وضعیت، به‌طور مستقیم بر بهره‌وری نیروی کار و ظرفیت تولیدی اقتصاد افغانستان اثر منفی گذاشته است (۸:ص. ۱۹).

برای دانستن اینکه سرمایه انسانی چقدر ضعیف یا قوی است، اقتصاددانان از شاخص سرمایه انسانی (Human Capital Index) استفاده می‌کنند. این شاخص بین صفر و یک است و نشان می‌دهد که یک کودک متولد شده در کشور نسبت به استاندارد جهانی چقدر احتمال دارد در آینده بازده اقتصادی (بهره‌وری) داشته باشد.

<https://statbase.org/data/afg-human-capital-index>

قسمیکه در چارت دیده میشود امتیاز شاخص سرمایه انسانی افغانستان در سال ۲۰۲۰ به ۰٫۴۰۰۳ رسیده و در سال ۲۰۱۸، مقدار این شاخص ۰٫۳۹۳۵ امتیاز بوده. این شاخص در کشور به مدت دو سال متوالی رشد داشته است. شاخص سرمایه انسانی، سهم سلامت و آموزش را در بهره‌وری نیروی کار محاسبه می‌کند. امتیاز نهایی شاخص از صفر تا یک متغیر است و بهره‌وری نیروی کار آینده را نسبت به معیار سلامت کامل و آموزش کامل اندازه‌گیری می‌کند. کمترین میزان شاخص سرمایه انسانی در افغانستان در سال ۲۰۱۷ به مقدار ۰٫۳۸۹۰ ثبت شد. بالاترین امتیاز در سال ۲۰۲۰ بود که به ۰٫۴۰۰۳ امتیاز رسید.

اما با وجود افزایش آن در کل مقدار شاخص سرمایه انسانی پایین است که نشان‌دهنده توان پایین نیروی کار در آینده است. (نت: ۱۹) این یعنی حتی اگر کودکانی امسال درس بخوانند و رشد کنند وضعیت فعلی آموزش و سلامت حفظ شود، تا ۱۸ سال آینده هنوز هم بهره‌وری بالقوه آنان بسیار پایین‌تر از استاندارد جهانی خواهد بود. ضمناً بر اساس این شاخص افغانستان یکی از پایین‌ترین رتبه‌ها را در میان کشورهای جهان داراست. این شاخص نشان می‌دهد که یک کودک متولدشده در افغانستان، در صورت تداوم شرایط فعلی، تنها بخشی از ظرفیت بالقوه تولیدی خود را در بزرگسالی محقق خواهد ساخت.

قسمیکه تذکر داده شده سرمایه انسانی یعنی ارزش اقتصادی دانش، مهارت‌ها، تجربه، سلامت و سایر توانایی‌های افراد که آنها را قادر می‌سازد در بازار کار موثرتر باشند و در توسعه اجتماعی و اقتصادی کشور نقش ایفا کنند. این دارایی به صورت مستقیم در چند شاخص کلیدی زندگی فردی و جمعی ظاهر می‌شود: برای درک بهتر موضوع وضعیت این شاخص‌ها را در کشور میتوان به بررسی گرفت.

۱. آموزش و سواد عمومی: آموزش رسمی و غیررسمی یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های سرمایه انسانی است. آموزش باعث افزایش توانایی تحلیل، تصمیم‌گیری و حل مسئله می‌شود. (۸:ص ۱۷).

آموزش، پایه دانش و توانایی‌های تخصصی را برای نیروی کار فراهم و به افزایش ظرفیت‌های فردی و جمعی کمک می‌کند. اما به اساس ارزیابی‌ها سطح سواد و آموزش در افغانستان هنوز بسیار پایین است.

نرخ سواد در کشور طی سال ۲۰۲۰ حدود ۴۳٪ برآورد شده است به همین ترتیب آمار رسمی یونیسکو نشان می‌دهد که طی سال ۲۰۲۱ تنها ۳۷٪ از جمعیت بالای ۱۵ سال در کشور قادر به خواندن و نوشتن بودند. گزارش‌های تخصصی بین‌المللی Afghanistan Education Situation Report اشاره به ادامه بحران آموزش و کاهش توان آموزش دارند، ولی آمار دقیق درصدی کلی سواد در اکثر سال‌ها منتشر نشده است. با این حال بسیاری از تحلیل‌ها نشان می‌دهند که نرخ سواد احتمالاً در سطح نزدیک به سال ۲۰۲۱ باقی مانده یا کاهش داشته است. (نت: ۲۰)

برای سال ۲۰۲۴ هم آمار قابل اتکا از منبع رسمی جهانی وجود ندارد، اما گزارش‌ها نشان می‌دهد که بسیاری از کودکان و نوجوانان به آموزش دسترسی ندارند و این می‌تواند نرخ سواد را کاهش دهد. همچنان در گزارش‌های سال ۲۰۲۵ آمده که سواد کلی کشور جزو پایین‌ترین کشورها در جهان است و تنها حدود ۳۷٪ از افراد بزرگسال توان خواندن و نوشتن دارند (نت: ۲۱).

در دوره‌های مختلف تاریخی به‌خصوص در سال‌های جنگ و بی‌ثباتی در کشور، دسترسی به مکتب برای بسیاری از کودکان فراهم نبود و هنوز هم در برخی مناطق به‌خصوص روستاها مکتب یا امکانات آموزشی کافی وجود ندارد. بسیاری از خانواده‌ها به دلیل فقر، نبود امکانات یا دیدگاه‌های فرهنگی نسبت به اهمیت سواد برای همه اعضا به‌خصوص دختران، فرزندان خود را به مدرسه نمی‌فرستند. همین وضعیت میزان پوشش تحصیلی عمومی را پایین نگه داشته و مانع از ایجاد نیروی انسانی توانمند و با سواد شده است.

آموزش یکی از اساسی‌ترین مؤلفه‌های سرمایه انسانی است. با این حال، نظام آموزشی افغانستان با چالش‌های ساختاری متعددی مواجه است. نرخ بی‌سوادی، به‌ویژه در مناطق روستایی و در میان زنان، همچنان بالا است. دسترسی محدود به آموزش باکیفیت، کمبود معلمان متخصص، ضعف زیرساخت‌های آموزشی و نابرابری‌های منطقه‌ای از مهم‌ترین مشکلات این بخش به‌شمار می‌روند.

علاوه بر این، محتوای آموزشی در بسیاری از موارد با نیازهای بازار کار همخوانی ندارد. این عدم تطابق موجب شده است که حتی فارغ‌التحصیلان آموزش عالی نیز مهارت‌های لازم برای ورود مؤثر به بازار کار را نداشته باشند.

۲. مهارت و آموزش‌های فنی حرفه‌ای: آموزش‌های فنی و حرفه‌ای نقش کلیدی در ارتقای بهره‌وری نیروی کار، به‌ویژه در کشورهای در حال توسعه ایفا می‌کنند. در افغانستان، بخش عمده نیروی کار در زراعت، صنایع کوچک و خدمات غیررسمی مشغول به کار است؛ بخش‌هایی که به مهارت‌های عملی و فنی وابستگی بالایی دارند.

با این حال، ظرفیت مراکز آموزش فنی و حرفه‌ای در افغانستان محدود است و پوشش آن‌ها پاسخگوی نیاز بازار کار نیست. ضعف سرمایه‌گذاری در این حوزه موجب شده است که نیروی کار نتواند مهارت‌های لازم برای افزایش بهره‌وری را کسب کند. در حالیکه آموزش‌های فنی و حرفه‌ای کمک می‌کند تا جوانان و نیروی کار در حرفه‌های کاربردی تولیدی، خدماتی و صنعتی ماهر شوند. هدف این مولفه، فراهم‌سازی مهارت‌های قابل استفاده در بازار کار و ایجاد اشتغال مولد است. مهارت‌های فنی و حرفه‌ای نقش اساسی در افزایش کارایی نیروی کار دارند.

سلامت و تغذیه: سلامت جسمی و روانی نیروی کار بخش مهمی از سرمایه انسانی است. خدمات بهداشتی با کیفیت و تغذیه مناسب باعث افزایش بهره‌وری، توانایی کار و پایداری نیروی انسانی می‌شود. مطالعات نشان می‌دهد که بهبود وضعیت سلامت نیروی کار می‌تواند به‌طور مستقیم بهره‌وری را افزایش داده و مصارف اقتصادی ناشی از بیماری و غیبت کاری را کاهش می‌دهد (نت: ۱۸).

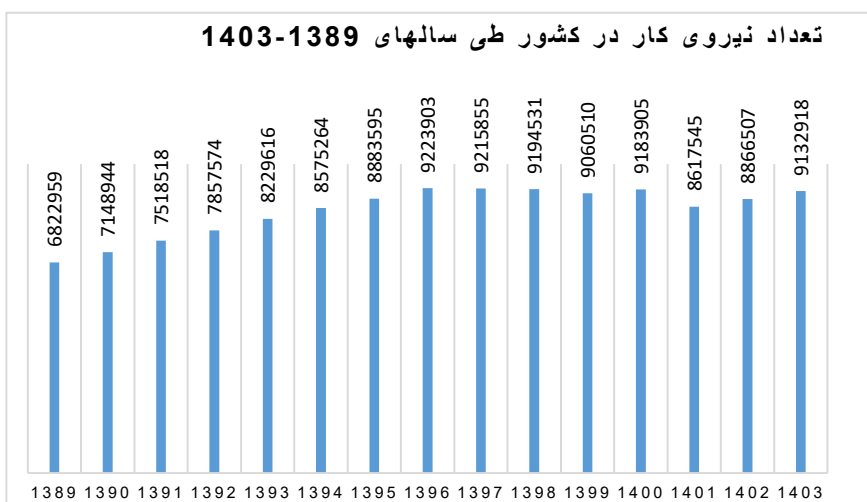
مشکلات سلامت مرتبط با کار منجر به ضرر اقتصادی ۴ تا ۶ درصدی از تولید ناخالص داخلی در اکثر کشورها می‌شود. همچنان در اکثر کشورهای توسعه نیافته حدود ۷۰ درصد از کارگران هیچ بیمه‌ای برای جبران خسارت در صورت بیماری‌ها و آسیب‌های شغلی ندارند. در حال حاضر، خدمات تخصصی سلامت شغلی فقط برای ۱۵ درصد از کارگران در سراسر جهان، عمدتاً در شرکت‌های بزرگی که بیمه درمانی و مزایای آسیب‌های شغلی ارائه می‌دهند، در دسترس است. با بحران جهانی کار، افراد بیشتری بدون هیچ گونه پوشش بیمه‌ای و بدون خدمات بهداشت حرفه‌ای، به دنبال کار در بخش غیررسمی هستند تحقیقات نشان داده است که ابتکارات مربوط به سلامت در محل کار می‌تواند به کاهش غیبت از مرخصی استعلاجی تا ۲۷ درصد و هزینه‌های مراقبت‌های بهداشتی برای شرکت‌ها تا ۲۶ درصد کمک می‌کند (نت: ۱۸). در حال حاضر در اکثریت کشور های در حال توسعه بسیاری از کارگران اغلب در شرایط خطرناک کار می‌کنند و از بیماری‌های مرتبط با کار، جراحات و معلولیت رنج می‌برند. در بسیاری از جوامع، وقتی نان‌آور خانواده بیمار می‌شود، تمام خانواده رنج می‌برند زیرا هیچ حمایت اجتماعی وجود ندارد.

بناءً قسمیکه دیده میشود سلامت جسمی و روانی یکی از ارکان اساسی سرمایه انسانی است. در افغانستان، فقر، سوءتغذیه، دسترسی محدود به خدمات صحتی و پیامدهای روانی ناشی از سال‌ها جنگ، سلامت نیروی کار را به شدت تحت تأثیر قرار داده است و مستقیماً بر بهره‌وری نیروی کار تأثیر منفی گذاشته است زیرا اگر نیروی کاری که از سلامت مناسب برخوردار نباشد، توان جسمی و ذهنی لازم برای انجام مؤثر فعالیت‌های اقتصادی را نخواهد داشت، که نتیجه تأثیرش بالای اقتصاد کشور محسوس میشود.

ساختار نیروی کار افغانستان

نیروی کار یکی از اصلی‌ترین عناصر رشد اقتصادی و توسعه پایدار در هر کشور است. در افغانستان، با توجه به جمعیت جوان و پویای کشور، درک ساختار نیروی کار اهمیت ویژه‌ای دارد. اما داده‌ها و تحلیل‌های موجود نشان می‌دهند که بخش زیادی از نیروهای فعال، به‌ویژه جوانان، در شرایطی از اشتغال قرار دارند که آنها را از بهره‌برداری کامل پتانسیل اقتصادی باز می‌دارد.

وقتی می‌گوییم نیروی کار، منظورمان افرادی است که در سن کار (۱۵ - ۶۵ سال) قرار دارند و مشغول به کار هستند یا برای پیدا کردن کار فعالانه تلاش می‌کنند. این افراد شامل کسانی است که کار رسمی انجام می‌دهند، دنبال کار اند و یا تازه وارد بازار کار شده‌اند.

قسمیکه در چارت دیده میشود نیروی کار تخمینی افغانستان در سال ۱۴۰۳ بالغ بر ۹۱۳۲۹۱۸ نفر بوده است که ۳٪ بیشتر از سال ۱۴۰۲ است. در سال ۱۴۰۳ حدود ۹,۱۳ میلیون نفر نیروی کار موجود بوده که از آن جمله حدود ۷.۹ میلیون نفر واقعاً شاغل بودند یعنی کار داشتند. این اعداد نشان می‌دهند که بخش بزرگی از جمعیت کشور بالقوه در بازار کار حضور دارند، اما بیش از ۱۰٪ هنوز بدون کار هستند یعنی نرخ بیکاری در همین سال حدود ۱۳,۳٪ میباشد. (نت: ۲۲)

نیروی کار در کشور عمدتاً جوان، کم‌مهارت و متکی بر بخش‌های سنتی اقتصاد است. با وجود جمعیت فعال بالقوه بالا، بازار کار کشور توان جذب مؤثر این نیرو را ندارد. نتیجه این عدم تعادل، بیکاری گسترده، اشتغال ناقص و گسترش کارهای غیررسمی است. از نگاه ساختاری، افغانستان دارای اقتصاد نیرو محور اما کم‌بازده بوده؛ یعنی افراد زیادی کار می‌کنند، اما ارزش افزوده تولیدشده بسیار پایین است. قسمیکه یادآوری شد ساختار نیروی کار افغانستان به شدت نامتوازن و کم‌بازده است و ریشه خیلی از مشکلات اقتصادی دقیقاً همین جاست. بخش بزرگی از نیروی کار کشور در سه بخش ذیل مصروف اند.

زراعت سنتی: بیش از نیمی از نیروی کار افغانستان به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم در زراعت کار می‌کند، اما این بخش دارای مشکلاتی است که بدین منظور بیشتر معیشتی است، همچنان دسترسی محدود به بازار، ماشین آلات پیشرفته زراعتی، سردخانه، تخم اصلاح‌شده و کود سبب گردیده تا ضایعات این بخش بسیار زیاد باشد ضمناً تا اکنون هم بسیاری از نقاط کشور بخش زراعت متکی به ابزار ابتدایی و روش‌های قدیمی است. نتیجه‌اش این می‌شود که افراد زیاد کار می‌کنند، ولی ارزش افزوده کمی تولید می‌شود. یعنی دهقان زحمت می‌کشد، اما درآمدش پایین می‌ماند و نمی‌تواند پس انداز یا سرمایه‌گذاری کند. که این خود چرخه فقر را ایجاد می‌کند.

خدمات غیررسمی: بخش خدمات در افغانستان بزرگ است، اما بیشترش غیررسمی است: مثلاً دست‌فروشی، دکان‌های کوچک بدون ثبت، ترانسپورت شخصی، کارهای خدماتی بدون قرارداد و غیره که در این بخش امنیت شغلی وجود ندارد، آموزش و مهارت بالا نبوده و بهره‌وری نیروی کار پایین میباشد. این نوع خدمات بیشتر برای

زنده ماندن است، نه رشد اقتصادی. زمانی مردم وارد این بخش می شوند چون گزینه بهتری ندارند، نه چون سود آور است.

کارهای روزمزدی: کار روزمزدی یکی از آسیب پذیرترین اشکال کار است. این بخش دارای درآمد ناپایدار و فاقد بیمه بوده و حمایت اجتماعی یا آینده شغلی هم ندارد و وابستگی شدید به وضعیت اقتصادی روز دارد. این نوع کار نشان می دهد که اقتصاد شغل پایدار تولید نمی کند. وقتی کارخانه، پروژه عمرانی مداوم یا بخش خصوصی قوی نباشد، مردم مجبور می شوند نیروی کارشان را «روز به روز» بفروشند.

پس در این صورت اگر تمرکز نیروی کار در این سه بخش باشد و ترکیب نیروی کار همین طور باقی بماند، بهره وری ملی پایین مانده درآمد سرانه رشد نمی کند که در نتیجه فقر ساختاری ادامه پیدا نموده و توسعه اقتصادی واقعی شکل نمی گیرد، زیرا اکثر مردم برای زنده ماندن کار می کنند، نه برای پیشرفت.

ساختار بازار کار در افغانستان

بازار کار در اغلب کشورهای در حال توسعه دارای ساختاری دوگانه است که به طور کلی به بخش های رسمی و غیررسمی تقسیم می شود. بخش رسمی معمولاً تحت نظارت قوانین و مقررات دولتی فعالیت می کند و از ویژگی هایی مانند ثبات شغلی بالاتر، دستمزد مناسب تر و پوشش های حمایتی برخوردار است. در مقابل، بخش غیررسمی خارج از چارچوب های قانونی عمل می کند و نیروی کار شاغل در آن اغلب از سطح پایین تری امنیت شغلی، درآمد و حمایت های اجتماعی برخوردار است.

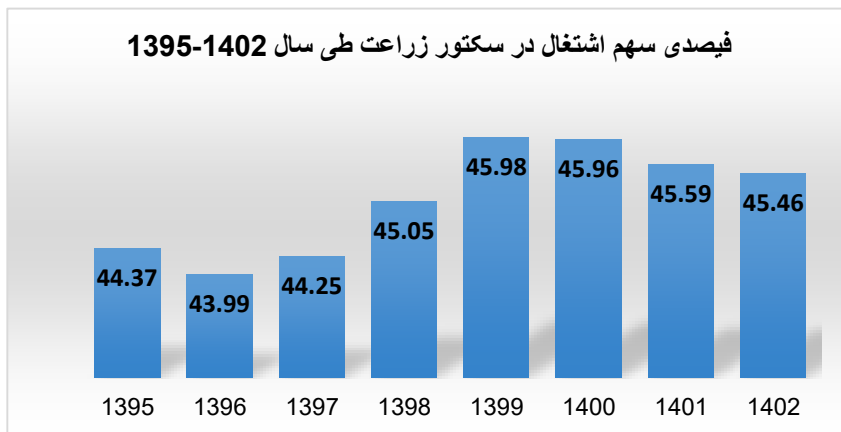
به دلیل محدودیت ظرفیت جذب نیروی کار در بخش رسمی، بخش غیررسمی نقش مهمی در جذب افرادی ایفا می کند که امکان ورود به مشاغل رسمی را ندارند. با این حال، دیدگاه های جدید مبتنی بر شواهد تجربی نشان می دهد که بخش غیررسمی را می توان نه صرفاً به عنوان نشانه ای از ناکارآمدی بازار کار، بلکه به عنوان پیامد طبیعی و کارکردی ساختار اقتصادی در کشورهای در حال توسعه تلقی کرد. در این چارچوب، بخش غیررسمی عمدتاً متکی بر نیروی کار کم مهارت و فناوری های کاربر است و در کنار بخش رسمی، که از نیروی کار ماهرتر و دستمزدهای بالاتر بهره می برد، به فعالیت خود ادامه می دهد. (۱۴:ص ۱۱۶۴).

بازار کار به عنوان یکی از ارکان اصلی نظام اقتصادی، نقش تعیین کننده‌ای در ثبات اجتماعی، کاهش فقر و توسعه پایدار ایفا می‌کند. در افغانستان، با وجود جمعیت جوان و نیروی کار بالقوه گسترده، بازار کار از ضعف‌های ساختاری عمیقی رنج می‌برد. عدم توازن میان عرضه و تقاضای نیروی کار، غلبه اشتغال غیررسمی و محدودیت فرصت‌های شغلی پایدار باعث شده است که بیکاری و فقر شغلی به معضلات مزمن اقتصادی تبدیل شوند.

بازار کار افغانستان خیلی ساده هم نیست بخش بزرگی از آن غیررسمی است، اما می‌شود آن را در سه بخش اصلی تقسیم نمود:

الف. زراعت:- بخش زراعت و دامداری مهم‌ترین بخش است و تقریباً ۴۳-۴۵٪ نیروی کار را در خود جا داده؛ این بخش شامل کشاورزی، باغداری، دامداری و کارهای مرتبط به آن است. در بخش زراعت، مهارت‌های رسمی خیلی پایین است و اغلب کارها به صورت خانوادگی یا غیررسمی انجام می‌شوند. یعنی اکثریت مردم نه در کارخانه و نه در اداره کار می‌کنند، بلکه در زمین یا با دام و محصولات زراعتی روزگار می‌گذرانند.

سکتور زراعت به عنوان یکی از ارکان اساسی اقتصاد، نقش مهمی در جذب نیروی کار ایفا می‌کند. بررسی فیصدی سهم این سکتور در اشتغال طی سال‌های ۱۳۹۵ الی ۱۴۰۲ نشان می‌دهد که زراعت به طور مستمر بخش قابل توجهی از نیروی کار کشور را به خود اختصاص داده و در تمام دوره مورد بررسی، سهم آن بالاتر از ۴۳ درصد باقی مانده است.

https://www.theglobaleconomy.com/Afghanistan/Employment_in_agriculture

قسمیکه در چارت دیده میشود سکتور زراعت در تمام این سالها بزرگترین منبع اشتغال بوده و تقریباً نزدیک به نصف نیروی کار کشور را جذب کرده است. این خود نشان می‌دهد که زراعت هنوز هم ستون فقرات بازار کار است.

بر اساس داده‌های ارائه شده، سهم اشتغال سکتور زراعت در سال ۱۳۹۵ معادل ۴۴٫۳۷ درصد بوده که در سال ۱۳۹۶ با اندکی کاهش به ۴۳٫۹۹ درصد رسیده است. این کاهش محدود می‌تواند ناشی از عوامل ساختاری مانند نوسانات اقلیمی، کاهش تولیدات زراعتی یا انتقال بخشی از نیروی کار به سایر سکتورها باشد. با این حال، از سال ۱۳۹۷ به بعد روند افزایشی مشاهده می‌شود، به طوری که سهم زراعت در اشتغال از ۴۴٫۲۵ درصد در سال ۱۳۹۷ به ۴۵٫۹۸ درصد در سال ۱۳۹۹ افزایش یافته است.

این افزایش را می‌توان نشان‌دهنده نقش جبرانی سکتور زراعت در شرایط رکود اقتصادی و محدود بودن فرصت‌های شغلی در سکتورهای صنعت و خدمات دانست. در واقع، زراعت در این دوره به عنوان یکی از مهم‌ترین منابع معیشتی برای نیروی

کار عمل کرده و توانسته است بخش قابل توجهی از جمعیت فعال اقتصادی را جذب نماید.

در سال ۱۴۰۰، سهم اشتغال زراعت با ثبت رقم ۴۵,۹۶ درصد در سطح نسبتاً بالایی تثبیت شده است. هرچند در سال‌های ۱۴۰۱ و ۱۴۰۲ کاهش اندکی مشاهده می‌شود و این سهم به ترتیب به ۴۵,۵۹ و ۴۵,۴۶ درصد می‌رسد، اما این کاهش شدید نبوده و بیانگر ثبات نسبی نقش سکتور زراعت در بازار کار است.

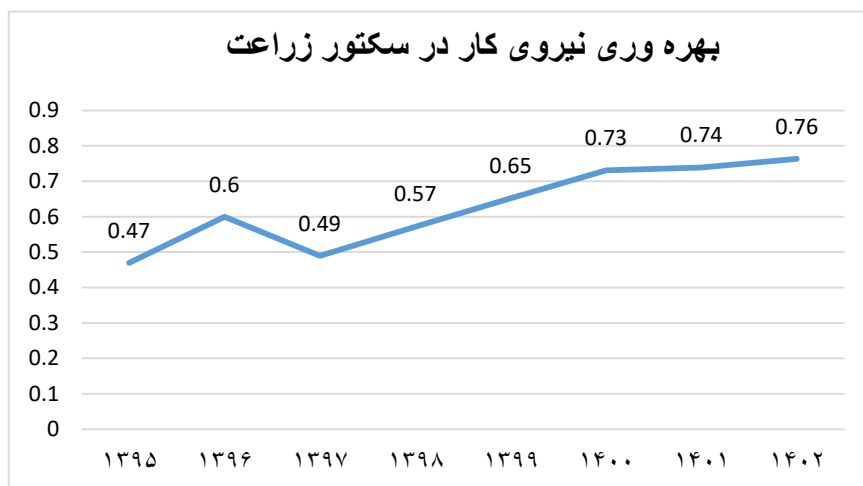
به طور کلی، نتایج نشان می‌دهد که طی سال‌های ۱۳۹۵ تا ۱۴۰۲، سهم سکتور زراعت در اشتغال از ثبات نسبی برخوردار بوده و همواره نزدیک به نیمی از نیروی کار کشور در این سکتور مصروف فعالیت بوده‌اند. این وضعیت از یک سو اهمیت حیاتی زراعت در تأمین اشتغال و معیشت خانواده‌ها را برجسته می‌سازد، و از سوی دیگر بیانگر وابستگی بالای ساختار اشتغال به یک سکتور عمدتاً سنتی و کم‌بازده است. اما سوال مطرح می‌شود، که آیا این نیروی کار دارای بهره‌وری است یا خیر؟ در این بخش، بهره‌وری نیروی کار در بخش زراعت کشور طی دوره زمانی ۱۳۹۵-۱۴۰۲ مورد بررسی قرار گرفته است.

بهره‌وری نیروی کار در بخش زراعت را می‌توان از طریق یک شاخص نسبی به صورت نسبت سهم این بخش در تولید ناخالص داخلی (GDP) به سهم آن در اشتغال اندازه‌گیری کرد.

$$\text{بهره‌وری نیروی کار} = \frac{\text{GDP سهم زراعت در}}{\text{سهم اشتغال در زراعت}}$$

این شاخص نشان می‌دهد که هر کارگر در بخش زراعت چه میزان بهره‌وری نسبت به میانگین کل اقتصاد تولید می‌کند؛ به عبارت دیگر، معیاری برای مقایسه کارایی نسبی این بخش با سایر بخش‌های اقتصادی است. اگر مقدار این شاخص کمتر از یک باشد، بیانگر آن است که بهره‌وری نیروی کار در زراعت پایین‌تر از میانگین اقتصاد بوده و معمولاً نشان‌دهنده مازاد نیروی کار یا اشتغال پنهان در این بخش است. در مقابل، مقادیر نزدیک به یک حاکی از برابری نسبی بهره‌وری با سطح کل اقتصاد بوده و مقادیر بزرگ‌تر از یک نشان‌دهنده بهره‌وری بالاتر در بخش زراعت

است که بیشتر در اقتصادهای پیشرفته مشاهده می‌شود. این رویکرد تحلیلی به‌طور گسترده در مطالعات تحول ساختاری و توسعه اقتصادی برای بررسی انتقال نیروی کار از بخش‌های کم‌بهره‌ور به بخش‌های پربهره‌ور مورد استفاده قرار می‌گیرد (World Bank, 2020; Food and Agriculture Organization, 2019).

قسمتیکه در گراف دیده می‌شود، مقدار این شاخص از ۰٫۴۷ واحد در سال ۱۳۹۵ به ۰٫۷۶ واحد در سال ۱۴۰۲ افزایش یافته است. این روند صعودی حاکی از بهبود نسبی بهره‌وری نیروی کار در بخش زراعت طی دوره مورد مطالعه می‌باشد. با این حال، مقدار شاخص در تمام سال‌ها کمتر از یک باقی مانده است که نشان‌دهنده آن است که بهره‌وری نیروی کار در بخش زراعت همچنان پایین‌تر از میانگین سایر بخش‌های اقتصادی می‌باشد. به عبارت دیگر، سهم قابل توجهی از نیروی کار (حدود ۴۵ درصد) در این بخش فعالیت دارد، در حالی که سهم آن در تولید ناخالص داخلی به مراتب کمتر است.

طی این سالها افزایش بهره‌وری نیروی کار از ۰٫۴۷ ← ۰٫۷۶ نشان می‌دهد، سهم زراعت در GDP افغانستان در سال‌های اخیر افزایش یافته و این افزایش مستقیم روی رشد این شاخص اثر گذاشته است.

در فاصله سال‌های ۱۳۹۶ تا ۱۳۹۸ نوساناتی در شاخص بهره‌وری مشاهده می‌شود، به‌طوری که مقدار آن از ۰٫۶ در سال ۱۳۹۶ به ۰٫۴۹ در سال ۱۳۹۷ کاهش یافته و مجدداً در سال ۱۳۹۸ به ۰٫۵۷ افزایش یافته است. این نوسانات را می‌توان به وابستگی شدید بخش زراعت به شرایط اقلیمی، از جمله خشکسالی و تغییرات بارندگی، و همچنان بی‌ثباتی‌های اقتصادی نسبت داد.

بخش زراعت در افغانستان با وجود بهبود نسبی در بهره‌وری نیروی کار، همچنان با چالش‌های ساختاری از جمله اشتغال مازاد، سطح پایین مکانیزاسیون، و محدودیت در سرمایه انسانی و فیزیکی مواجه است. این امر ضرورت اتخاذ سیاست‌های مؤثر در جهت افزایش بهره‌وری، از جمله سرمایه‌گذاری در تکنالوژی‌های زراعتی، بهبود مهارت‌های نیروی کار، و توسعه زیرساخت‌های مرتبط را برجسته می‌سازد.

گسترش و نوسازی سکتور زراعت با توجه به نقش مسلط زراعت در اقتصاد روستایی و پتانسیل آن برای ایجاد شغل، یک راه حل کلیدی برای مشکل بیکاری بالا در اقتصاد کلان کشور است. از آنجایی که تا اکنون هم زراعت کارفرمای غالب در کشور است و اکثر مردم برای امرار معیشت خود به زراعت متکی می‌باشد. روش‌های نوین زراعتی، آبیاری و فراوری محصولات زراعتی می‌تواند درآمد روستایی‌ها و بهره‌وری را افزایش دهد و افراد زیادی را به‌ویژه در مناطق روستایی مشغول به کار کند.

از منظر توسعه اقتصادی، تداوم سهم بالای زراعت در اشتغال، بدون افزایش بهره‌وری، می‌تواند نشان‌دهنده وجود بیکاری پنهانی و سطح پایین درآمد نیروی کار باشد. بنابراین، ارتقای تکنالوژی، مکانیزه سازی تولیدات زراعتی، توسعه زیرساخت‌های آبیاری و تقویت صنایع تبدیلی، می‌تواند ضمن حفظ ظرفیت اشتغال، به بهبود کیفیت و پایداری اشتغال در این سکتور منجر شود.

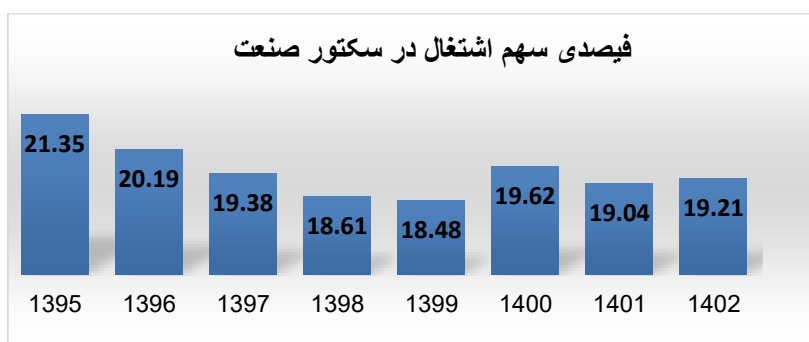
ب. صنعت: صنعت در افغانستان نسبتاً کوچک است — حدود ۱۸٫۳۹٪ از نیروی کار در بخش صنعت مشغول اند. هرچند سهم آن نسبت به بخش زراعت و خدمات هنوز کمتر است. اما این عدد نشان می‌دهد که صنعت می‌تواند جایگزین مناسبی برای مشاغل سنتی زراعتی شود و فرصت‌های شغلی پایدارتر و با درآمد بهتر برای

افراد جوان و ماهر فراهم کند. بخش صنعت تنوع فرصت‌های شغلی زیادی دارد. سکتور صنعت فقط شامل کار در کارخانه‌ها نیست، بلکه شغل‌های مختلفی را چون کارخانه‌های تولیدی و غذایی، معادن و استخراج منابع طبیعی، صنایع کوچک (صنایع دستی، تولیدات محلی)، ساخت‌وساز را پوشش می‌دهد. این تنوع باعث می‌شود که بازار کار برای افراد با مهارت‌های مختلف بازتر شود، نه فقط برای کسانی که در زراعت تجربه دارند.

درکل بخش صنعت سبب کاهش بیکاری می‌شود، زیرا وقتی صنعت رشد کند، نیاز به نیروی کار بیشتر می‌شود. ساخت کارخانه‌ها و پروژه‌های صنعتی اشتغال مستقیم می‌سازد و وقتی تولید افزایش یابد، بخش‌های خدماتی و بازرگانی هم رشد می‌کنند که موجب اشتغال غیرمستقیم می‌شود.

بناء این همان حلقه‌ای است که در اقتصادهای توسعه‌یافته می‌بینیم: صنعت ← تولید بیشتر ← تجارت و خدمات ← اشتغال بیشتر. البته در افغانستان هنوز این فرایند کامل نشده ولی ظرفیت آن وجود دارد.

براساس داده‌های ارائه‌شده سهم اشتغال در سکتور صنعت طی سال‌های ۱۳۹۵ الی ۱۴۰۲ نوسانات قابل توجهی را تجربه کرده است، اما در مجموع می‌توان از ثبات نسبی همراه با شوک‌های مقطعی صحبت کرد.

<https://statbase.org/data/afg-employment-in-industry-share>

تاریخ مراجعه: 4/14/2026

قسمیکه در چارت دیده میشود در سال ۱۳۹۵ سهم اشتغال سکتور صنعت با رقم ۲۱,۳۵ درصد در بالاترین سطح دوره قرار دارد. این مقدار می‌تواند بازتاب دهنده‌ی شرایط مساعدتر تولید، سرمایه‌گذاری صنعتی یا ثبات نسبی اقتصادی در آن مقطع زمانی باشد. بعد از سال ۱۳۹۵ تا ۱۳۹۹ یک روند نزولی پیوسته دیده می‌شود: از ۲۱,۳۵٪ در ۱۳۹۵ به ۱۸,۴۸٪ در ۱۳۹۹ این کاهش تقریباً ۳ واحد درصدی در چهار سال، نشان‌دهنده یک تضعیف ساختاری در جذب نیروی کار صنعتی است. در ادبیات اقتصاد توسعه، چنین روندی معمولاً بیانگر یکی از این موارد است: کاهش سرمایه‌گذاری صنعتی، رکود تولید داخلی، ناامنی، یا انتقال نیروی کار به بخش‌های دیگر اقتصاد باشد.

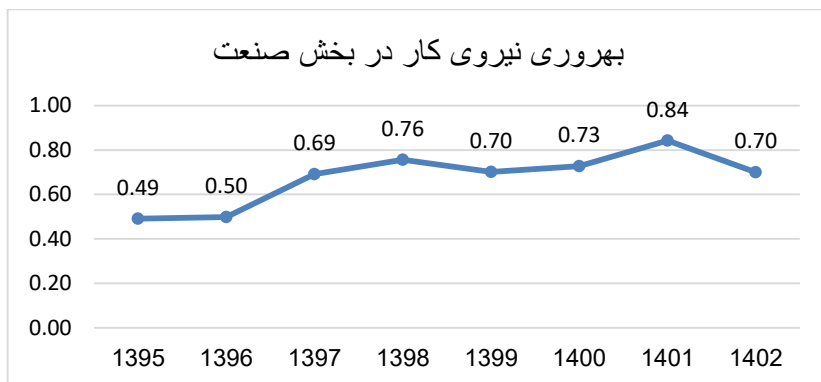
در فاصله‌ی سال‌های ۱۴۰۰ الی ۱۴۰۲، سهم اشتغال بخش صنعت بالترتیب به ۱۹,۶۲، ۱۹,۰۴ و ۱۹,۲۱ درصد می‌رسد که بیانگر تثبیت نسبی پس از شوک اولیه است. این نوع نوسان کم، معمولاً نشان‌دهنده، ثبات نسبی اما بدون رشد پویا. این وضعیت نشان می‌دهد که اگرچه سکتور صنعت نتوانسته به سطح سال ۱۳۹۵ بازگردد، اما از افت شدید بیشتر جلوگیری شده است.

از سال ۱۴۰۰ تا ۱۴۰۲ یک روند افزایشی ملایم مشاهده می‌شود؛ این افزایش تدریجی می‌تواند نشانه‌ای از بهبود محدود فعالیت‌های صنعتی، سازگاری شرکتها با شرایط جدید اقتصادی، یا اجرای سیاست‌های حمایتی باشد. با این حال، شیب این رشد بسیار ملایم است و نشان‌دهنده‌ی رشد شکننده و ناپایدار در این سکتور می‌باشد.

در نهایت، در سال ۱۴۰۲ سهم اشتغال صنعت مجدداً به ۱۹,۲۱ درصد کاهش نموده. این افت هرچند شدید نیست، اما تأکید می‌کند که سکتور صنعت همچنان در معرض آسیب‌پذیری‌های ساختاری قرار دارد و نتوانسته روندی پایدار و صعودی ایجاد کند. به طور کلی، داده‌ها نشان می‌دهد که سهم اشتغال در سکتور صنعت طی دوره‌ی مورد بررسی نوسان محدود اما مداوم داشته و فاقد یک روند رشد پایدار بوده است. کاهش محسوس پس از سال ۱۳۹۵ و ناتوانی در بازگشت به آن سطح، بیانگر وجود چالش‌های ساختاری در صنعت از جمله کمبود سرمایه‌گذاری، ضعف

زیرساخت‌ها، نااطمینانی اقتصادی و محدودیت‌های نهادی است. بنابراین، برای تقویت نقش سکتور صنعت در ایجاد اشتغال، نیاز به سیاست‌های هدفمند، بلندمدت و پایدار احساس می‌شود.

بهره‌وری نیروی کار در بخش صنعت: بهره‌وری نیروی کار در بخش صنعت افغانستان طی دوره زمانی ۱۳۹۵ تا ۱۴۰۲ با در نظر داشت فورمول قبلی محاسبه شده که نتیجه آن وضعیت عملکرد نیروی کار در بخش صنعت کشور را نشان می‌دهد.

قسمیکه در گراف مشاهده می‌شود بهره‌وری از 0.49 در ۱۳۹۵ به 0.84 در ۱۴۰۱ افزایش یافته و سپس در ۱۴۰۲ به ۰,۷۰ کاهش یافته است.

این افزایش تا سال ۱۴۰۱ بسیار مهم است و نشان می‌دهد: که استفاده از تکنولوژی بهتر شده، مدیریت تولید بهبود یافته و یا اینکه نیروی کار ماهرتر شده است. اما کاهش آن در سال ۱۴۰۲ احتمالاً نشان‌دهنده، کاهش کارایی یا خروج نیروی کار ماهر و یا اختلال در تولید می‌باشد.

صنعت معمولاً به نیروی کار با مهارت‌های تخصصی نیاز دارد. وقتی افراد در صنعت آموزش ببینند و شغل پیدا کنند، سطح مهارت عمومی افزایش می‌یابد و این باعث می‌شود بازار کار قوی‌تر و رقابتی‌تر شود. همچنان تجربه کار در صنعت می‌تواند باعث شود نیروی کار افغان مهارت‌هایی بدست بیاورند که در آینده در کشورهای دیگر هم قابل استفاده باشد.

به طور خلاصه، صنعت در کشور توان بالقوه زیادی برای بهبود بازار کار دارد. اگر این بخش توسعه یابد: فرصت‌های شغلی بیشتر و متنوع‌تر می‌شود، بیکاری کاهش

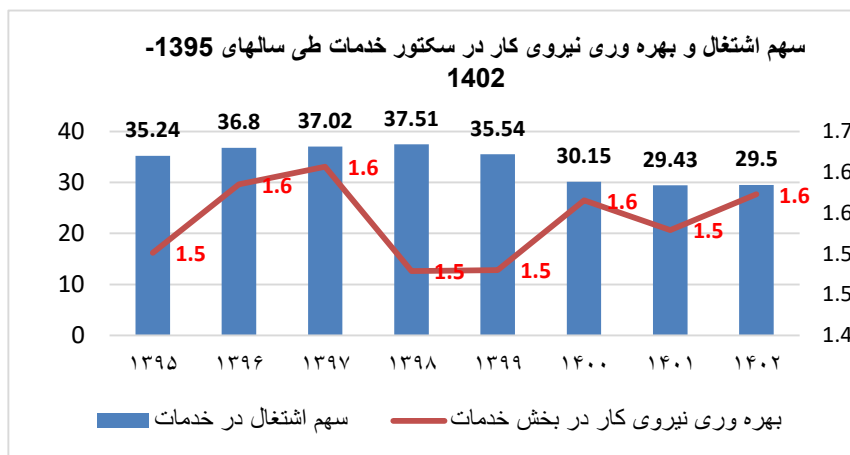
می‌یابد، سطح مهارت نیروی کار بالاتر می‌رود و در نتیجه اقتصاد کشور پایدارتر و مقاوم‌تر خواهد شد اما این رشد نیازمند سرمایه‌گذاری، آموزش، ثبات سیاسی و سیاست‌های حمایتی است تا صنعت واقعاً بتواند نقش محوری داشته باشد.

ج. خدمات:- در افغانستان، سکتور خدمات یکی از بخش‌های مهم و تأثیرگذار در بازار کار و اقتصاد است، نقش این بخش هم در اشتغال‌زایی برای نیروهای کار و هم در رشد اقتصادی کشور برجسته است.

این بخش شامل فعالیت‌هایی است که کالا تولید نمی‌کنند بلکه خدمات ارائه می‌دهند؛ مثل: تجارت و فروش، ترانسپورت و حمل‌ونقل، ارتباطات و مخابرات، آموزش و بهداشت خدمات مالی، هتل‌داری و رستوران‌ها و خدمات اجتماعی و شخصی. این بخش در اقتصادهای مدرن، نقش پل ارتباطی بین تولید و مصرف دارد و نقشی حیاتی در توسعه بازار کار ایفا می‌کند (Abdullah: ۷، ۱۴۰۳).

یکی از نقش‌های کلیدی بخش خدمات در اقتصاد افغانستان، سهم آن در ایجاد اشتغال است. از آنجایی که بخش زراعت اغلب فصلی و نیازمند نیروی کار است، نمی‌تواند جمعیت رو به رشد شهری را که به دنبال شغل ثابت هستند، جذب کند. بخش خدمات با ایجاد شغل در صنایع مختلف مانند بانکداری، تجارت، حمل و نقل و فناوری اطلاعات، به پر کردن این شکاف کمک کرده است.

در اقتصاد افغانستان، بخش خدمات یکی از بخش‌های مهم در ایجاد اشتغال و جذب نیروی کار است. بر اساس داده‌های رسمی و برآوردهای جهانی، طی سالهای ۱۳۹۵-۱۴۰۲ به طور اوسط حدود ۳۳٫۹٪ از نیروی کار افغانستان در بخش خدمات مشغول کار هستند، یعنی بیش از یک سوم اشتغال کشور از این بخش تأمین می‌شود. با اینکه بخش زراعت هنوز بیشترین سهم را در اشتغال دارد، اما قسمیکه گفته شد خدمات به دلیل رشد جمعیت شهری و افزایش نیاز به مشاغل شهرنشین اهمیت بیشتری یافته است. به اساس ارقام ارائه شده سهم اشتغال در سکتور خدمات قرار ذیل میباشد.

<https://statbase.org/data/afg-employment-in-services-share>

تاریخ مراجعه: ۲۰۲۶/۴/۱۰

با درنظرداشت ارقام و محاسبه با فورمول قبلی نشان می‌دهد که پویایی‌های بازار کار در سکتور خدمات طی دوره ۱۳۹۵-۱۴۰۲، هم‌زمان با هر دو شاخص سهم اشتغال و بهره‌وری نیروی کار و متغیر سرمایه انسانی تصویر دقیق‌تری از تحولات ساختاری ارائه می‌دهد.

برمبنای نظریه سرمایه انسانی، بهره‌وری نیروی کار تابعی از سطح آموزش، مهارت، تجربه و قابلیت انطباق نیروی کار با تغییرات تکنولوژیک است. در این چارچوب، افزایش یا کاهش بهره‌وری الزاماً ناشی از تغییر در تعداد شاغلان نیست، بلکه بازتابی از تغییر در ترکیب و کیفیت نیروی کار محسوب می‌شود.

در دوره ۱۳۹۵-۱۳۹۷، هم‌زمانی افزایش سهم اشتغال و رشد بهره‌وری را می‌توان به‌عنوان نشانه‌ای از انباشت مؤثر سرمایه انسانی تفسیر کرد. این وضعیت حاکی از آن است که گسترش سکتور خدمات نه‌تنها از طریق جذب کمی نیروی کار، بلکه از مسیر بهبود نسبی مهارت‌ها و قابلیت‌های کاری نیز تحقق یافته است. در چنین شرایطی، افزایش اشتغال با ارتقای کارایی همراه بوده و بیانگر یک مسیر توسعه نسبتاً متوازن است.

در مقابل، در دوره ۱۳۹۸-۱۳۹۹، حالت معکوس بین سطح اشتغال و بهره‌وری مشاهده می‌شود؛ به گونه‌ای که علی‌رغم تداوم سهم بالای اشتغال، بهره‌وری کاهش یافته است. این الگو را می‌توان به تضعیف سرمایه انسانی نسبت داد. ورود نیروی کار کم‌مهارت، کاهش دسترسی به آموزش‌های تخصصی، گسترش فعالیت‌های غیررسمی، و احتمال مهاجرت نیروی کار ماهر از جمله عواملی هستند که می‌توانند منجر به کاهش میانگین کیفیت نیروی کار شده باشند. در این وضعیت، افزایش یا ثبات اشتغال نه تنها به بهبود عملکرد اقتصادی منجر نمی‌شود، بلکه می‌تواند نشان‌دهنده گسترش اشتغال کم‌بازده و کاهش کارایی کل سکتور باشد. دوره ۱۴۰۰-۱۴۰۲ بیانگر یک تغییر ساختاری مهم است. در این مرحله، کاهش قابل توجه سهم اشتغال در سکتور خدمات با بهبود نسبی بهره‌وری همراه است. این رابطه معکوس را می‌توان از منظر ترکیب سرمایه انسانی تحلیل کرد. به عبارت دیگر، خروج بخشی از نیروی کار که به احتمال زیاد شامل افراد کم مهارت یا کم‌بازده بوده موجب افزایش میانگین سطح مهارت و در نتیجه ارتقای بهره‌وری شده است. این پدیده را می‌توان نوعی «اصلاح ساختاری نیروی کار» دانست که در آن، بهبود شاخص‌های بهره‌وری ناشی از کاهش در کمیت و افزایش در کیفیت نسبی نیروی کار است، نه افزایش واقعی ظرفیت تولیدی.

این بخش تقریباً ۴۶٪ از GDP افغانستان را تشکیل می‌دهد که نشان می‌دهد خدمات در اقتصاد کشور نقش بسیار بزرگ‌تر از سهمش در اشتغال دارد. یعنی بخش خدمات نه تنها منبع اشتغال است، بلکه نیروی محرک رشد اقتصادی هم به حساب می‌آید.

برای جوانان کشور، خدمات یکی از گزینه‌های اصلی برای یافتن کار است چون: بخش زراعت محدود به روستاهاست و غالباً فصل‌محور و غیرمستمر است. در حالی که خدماتی مثل فروشگاه‌ها، آموزش، ترانسپورت و رستوران‌ها به کار دائمی‌تر نیاز دارند و می‌توانند برای قشر جوان موقعیت شغلی باشد.

به صورت کل سکتور خدمات در افغانستان نه تنها منبع شغل برای بخش بزرگی از نیروی کار است، بلکه موتور رشد اقتصادی هم است. این بخش با فراهم آوردن فرصت‌های شغلی، تسهیل فعالیت‌های اقتصادی دیگر و ارتباط با بازارهای جهانی

می‌تواند به توسعه پایدار کشور کمک کند. هرچند هنوز با چالش‌های جدی روبه‌روست که حل آنها نیاز به برنامه‌ریزی، سرمایه‌گذاری و همکاری بین دولت، بخش خصوصی و جامعه دارد.

نهایتاً بازارکار افغانستان عمدتاً غیررسمی است و بخش بزرگی از نیروی کار در مشاغل روزمزدی و ناپایدار فعالیت می‌کند. این ساختار غیررسمی موجب می‌شود که انگیزه سرمایه‌گذاری در آموزش و مهارت‌آموزی کاهش یابد، زیرا بازده اقتصادی این سرمایه‌گذاری‌ها برای افراد نامشخص است.

علاوه بر این، عدم تطبیق قوانین کار به صورت مؤثر، ضعف نهادهای حمایتی، محدودیت فرصت‌های شغلی مولد کمبود مهارت‌های تخصصی و فنی، ضعف آموزش حرفه‌ای و تکنیکی و محدودیت‌های مالی و سرمایه‌گذاری در منابع انسانی و سایر عوامل محدود کننده باعث شده است که بهره‌وری نیروی کار در سطح پایینی باقی بماند.

چالش‌های سرمایه انسانی در افغانستان

سرمایه انسانی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین عوامل توسعه اقتصادی و اجتماعی، نقش تعیین‌کننده‌ای در مسیر رشد کشورها ایفا می‌کند. افغانستان با وجود برخورداری از جمعیت جوان، در بهره‌گیری مؤثر از سرمایه انسانی خود با چالش‌های عمیق و چندبعدی روبه‌رو است، که توان کشور را برای استفاده کامل از این دارایی کاهش می‌دهد. چالش‌های اصلی سرمایه انسانی قرار ذیل می‌باشد.

۱. ضعف نظام آموزشی و مهارتی: نظام آموزشی افغانستان با مشکلاتی نظیر کیفیت پایین آموزش، کمبود نیروی متخصص، محتوای غیرکاربردی و دسترسی نابرابر مواجه است. فاصله عمیق میان آموزش نظری و نیازهای واقعی بازار کار باعث شده بخش بزرگی از فارغ‌التحصیلان فاقد مهارت‌های عملی باشند.

۲. فرار مغزها و خروج نیروی متخصص: یکی از چالش‌های مهم توسعه سرمایه انسانی در افغانستان، مهاجرت نیروی کار ماهر و تحصیل‌کرده است. ناامنی، بیکاری، دستمزدهای پایین و نبود فرصت‌های شغلی مناسب، بسیاری از افراد متخصص را به مهاجرت به کشورهای دیگر سوق داده است.

این پدیده که به «فرار مغزها» معروف است، موجب کاهش سرمایه انسانی داخلی و تضعیف ظرفیت تولیدی کشور می‌شود. در نتیجه، افغانستان علاوه بر از دست دادن نیروی انسانی متخصص، مجبور به اتکا به نیروی کار کم‌مهارت باقی می‌ماند که بهره‌وری پایینی دارد. مهاجرت گسترده نیروی انسانی تحصیل کرده و متخصص، یکی از جدی‌ترین تهدیدها برای توسعه سرمایه انسانی است. این پدیده نه تنها موجب کاهش ظرفیت نهادی کشور می‌شود، بلکه هزینه‌های بالای سرمایه‌گذاری آموزشی را بدون بازده داخلی باقی می‌گذارد.

۳. مشارکت محدود همه طبقات در آموزش و بازار کار: محدودیت‌های ساختاری و اجتماعی در دسترسی همه به آموزش و اشتغال، منجر به استفاده ناقص از ظرفیت انسانی کشور شده است. به‌طور مستقیم شاخص‌های توسعه انسانی و بهره‌وری اقتصادی را کاهش می‌دهد.

۴. ضعف نظام مدیریت منابع انسانی: در بسیاری از نهادهای دولتی و خصوصی، فرآیندهای استخدام، ارتقا و ارزیابی عملکرد مبتنی بر شایستگی نیست. این مسئله باعث کاهش انگیزه، بهره‌وری پایین و شکل‌گیری فرهنگ سازمانی ناکارآمد شده است.

۵. فقر، بیکاری و ناامنی اقتصادی: سطح بالای فقر و بیکاری، نیروی انسانی را از سرمایه‌گذاری در آموزش و مهارت‌آموزی باز می‌دارد. در چنین شرایطی، بخش بزرگی از توان ذهنی و جسمی نیروی کار صرف تأمین نیازهای اولیه می‌شود، نه نوآوری و رشد.

در کل چالش‌های سرمایه انسانی منجر به: کاهش بهره‌وری نیروی کار، به‌ویژه در بخش‌های کلیدی اقتصاد مانند صنعت و خدمات؛ گسترش اشتغال غیررسمی و کم‌بازده؛ افزایش فقر خانوارها و کاهش رشد اقتصادی بلندمدت می‌گردد در سطح کلان، عدم توسعه سرمایه انسانی می‌تواند توان رقابتی کشور را در بازارهای جهانی کاهش دهد و مانع جذب سرمایه‌گذاری خارجی گردد.

راهکارهای سیاستی برای ارتقای سرمایه انسانی و بهره‌وری نیروی کار

برای افزایش بهره‌وری نیروی کار و توسعه سرمایه انسانی در کشور، سیاست‌گذاران می‌توانند از رویکردهای زیر بهره ببرند:

توسعه آموزش همگانی و کیفیت آموزشی: افزایش پوشش تحصیلی در مناطق روستایی و محروم ارتقای کیفیت آموزش از طریق آموزش معلمان و فراهم سازی منابع آموزشی، کاهش شکاف جنسیتی در دسترسی به آموزش. این اقدامات موجب افزایش سطح دانش عمومی و توانمندسازی نیروی کار می شود و پایه ای برای بهره وری بلندمدت ایجاد می کند.

گسترش آموزش های فنی و حرفه ای: ایجاد و توسعه مراکز آموزش فنی و حرفه ای متناسب با نیاز بازار، طراحی دوره های آموزشی کوتاه مدت و کاربردی برای صنایع و خدمات، تقویت همکاری میان شرکتها و مراکز آموزشی این سیاست ها باعث ارتقای مهارت های عملی و افزایش بهره وری در بخش های مختلف اقتصادی می شود.

سرمایه گذاری در سلامت نیروی کار: از طریق توسعه مراکز بهداشت و درمان در سطح کشور برنامه های پیشگیری از بیماری ها و تغذیه سالم، توجه به سلامت روان و کاهش اثرات جنگ و استرس سلامت مناسب نیروی کار، بهره وری فردی و سازمانی را به طور قابل توجهی افزایش می دهد.

هماهنگی میان آموزش و بازار کار: تطبیق محتوای آموزشی با نیاز واقعی بازار کار، ایجاد سیستم های مشاوره شغلی و توسعه مهارت های کاربردی، تشویق بخش خصوصی به سرمایه گذاری در آموزش و مهارت آموزی این اقدامات مانع از هدررفت سرمایه انسانی و کاهش بیکاری فارغ التحصیلان می شود.

جلوگیری از فرار مغزها: ایجاد فرصت های شغلی جذاب و پایدار، ارائه تسهیلات مالی و حمایت های حرفه ای برای متخصصان، بهبود امنیت و شرایط زندگی، کاهش مهاجرت نیروی متخصص موجب افزایش سرمایه انسانی داخلی و بهره وری می شود. **نتیجه گیری:** بررسی های نظری و شواهد تجربی ارائه شده، به صورت منسجم فرضیه مطرح شده را تأیید می کنند. بر اساس این فرضیه، سرمایه انسانی به عنوان ترکیبی از آموزش، مهارت و سلامت، دارای اثر مثبت و معنادار بر بهره وری نیروی کار در افغانستان دارد؛ و یافته های مقاله نشان می دهد که این رابطه نه تنها از لحاظ تئوریک معتبر است، بلکه در بستر واقعی اقتصاد افغانستان نیز به وضوح قابل مشاهده می باشد.

تحلیل وضعیت موجود نشان داد که پایین بودن سطح سرمایه انسانی در کشور که ناشی از ضعف نظام آموزشی، کمبود مهارت‌های فنی، وضعیت نامناسب سلامت و نارسایی‌های ساختاری بازار کار است به‌طور مستقیم موجب کاهش بهره‌وری نیروی کار شده است. ساختار اقتصادی متکی بر بخش‌های سنتی و کم‌بازده، گسترش اشتغال غیررسمی و عدم تطابق میان آموزش و نیاز بازار کار، این چرخه معیوب را تشدید کرده و مانع از استفاده کامل از ظرفیت نیروی انسانی گردیده است. به عبارت دیگر، افغانستان با وجود داشتن نیروی کار جوان و بالقوه، به دلیل ضعف در کیفیت این نیرو، نتوانسته است از آن به‌عنوان یک مزیت رقابتی در مسیر رشد اقتصادی استفاده کند.

همچنان، یافته‌ها نشان می‌دهد که سرمایه انسانی نه تنها به‌صورت مستقیم از طریق افزایش مهارت و کارایی فردی، بلکه به‌صورت غیرمستقیم از طریق بهبود استفاده از تکنولوژی، کاهش اتلاف منابع و ارتقای کیفیت تولید، بر بهره‌وری نیروی کار تأثیر می‌گذارد. از این‌رو، هرگونه بهبود در شاخص‌های آموزش، مهارت و سلامت می‌تواند به‌صورت چندبعدی موجب ارتقای عملکرد اقتصادی گردد.

با توجه به این نتایج، می‌توان نتیجه گرفت که بدون سرمایه‌گذاری هدفمند، پایدار و سیستماتیک در توسعه سرمایه انسانی، دستیابی به رشد اقتصادی پایدار، کاهش فقر و بهبود سطح رفاه اجتماعی در افغانستان امکان‌پذیر نخواهد بود. سیاست‌های اقتصادی که صرفاً بر توسعه فیزیکی یا افزایش منابع مالی تمرکز دارند، در غیاب نیروی انسانی توانمند، کارایی لازم را نخواهند داشت.

در نهایت، این پژوهش تأکید می‌کند که مسیر توسعه اقتصادی افغانستان از «کیفیت نیروی انسانی» می‌گذرد، نه صرفاً از کمیت آن. بنابراین، تمرکز سیاست‌گذاران باید بر ایجاد یک نظام یکپارچه توسعه سرمایه انسانی باشد که در آن آموزش باکیفیت، مهارت‌آموزی متناسب با بازار کار و بهبود سلامت عمومی به‌عنوان سه رکن اساسی در نظر گرفته شوند. تنها در چنین چارچوبی می‌توان انتظار داشت که بهره‌وری نیروی کار افزایش یافته و اقتصاد کشور به سمت رشد پایدار و خوداتکا حرکت نماید.

ماخذ

- ۱- تقوی، مهدی، محمدی، حسین: تأثیر سرمایه انسانی بر رشد اقتصادی در ایران، مجله پژوهشنامه اقتصادی، دوره ۶، شماره ۲۲، مهر ۱۳۸۵.
  - ۲- رضاقلی زاده، مهدیه، آقایی، مجید: سرمایه انسانی و بهره وری نیروی کار در استانهای ایران، فصلنامه پژوهش و برنامه ریزی در آموزش عالی، شماره ۶۷، فروردین و اردیبهشت ۱۳۹۳.
  - ۳- طاهر، بیتا: بررسی عوامل موثر بر بهره وری نیروی انسانی، ماهنامه اجتماعی، اقتصادی، علمی و فرهنگی کار و جامعه - شماره ۱۹۰ - اسفندماه ۱۳۹۴.
  - ۴- نظری، عارفه، حسینی، سید کاظم: بررسی اثر سرمایه انسانی بر رشد اقتصادی در افغانستان و کشورهای همسایه، {تاریخ مراجعه: ۱۴۰۵/۱/۲۱}
- <https://research.kateb.edu.af/dari>

۵_ Abdelgany, Mohamed Fathy, Saleh, Amira Abdelmoez,(2022):Human Capital and Labour Productivity: Empirical Evidence from Developing Countries, *International Journal of Economics, Finance and Management Sciences*. Vol. 10, No. 4

۶- Aiuby, Hafizullah, Hayati, Maryam :The Role of Education in Productivity of Human Resources and Increasing Job Opportunities, (IJHESS), Volume 3, Number 1, August2023

۷- Abdullah ,(1403):THE ROLE OF SERVICES IN AFGHANISTAN'S GDP, Available at:

<https://dpmea.gov.af/index.php/۱۴۰۳-English-Articles> [Accessed 2/ 7/ 2026].

۸- Becker, Gary S. (1993): Human Capital A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education, Third Edition, The University of Chicago and London.

۹- Barro, R. (2001). Human Capital and Growth. *American Economic Review*, Human Capital and Economic Growth, Available at:

<https://www.kansascityfed.org/documents/3732/1992-S92BARRO.pdf> [Accessed 2/ 10/ 2026].

- ١٠- Barro, R. J., & Lee, J. W. (2013). *A New Data Set of Educational Attainment in the World, 1950–2010*. Journal of Development Economics.
- ١١- Eduqas, WJEC, Sept 2023, what is human capital and why is it so important in economics? Available at <https://www.tutor2u.net/economics/reference>. [Accessed 2/ 21/ 2026].
- ١٢- Laura Holden and Jeff Biddle, (2017):The Introduction of Human Capital Theory into Education Policy in the United States, , History of Political Economy .
- ١٣- Peet, Evan, Wafaie Fawzi (٢٠١٥), “Returns to education in developing countries: Evidence from the living standards and measurement study, Economics of Education Review, Vol. 49
- ١٤- WILLIAM F. MALONEY,(2004) :Informality Revisited, World Development Vol. 32, No. 7, pp. 1159–1178.
- ١٥- World Bank. (2008). Skills Development in Afghanistan, South Asia: Human Development Sector, Report No. 25, Available at: <https://openknowledge.worldbank.org/server/api/core/bitstreams>. [Accessed 3/ 4/ 2026].
- ١٦- World Bank. (September 28, 2024) : About The Human Capital Project, Available at: <https://www.worldbank.org/en/publication/human-capital/brief>. [Accessed 3/ 5/ 2026].
- ١٧- World Bank. (2020), Available at: <https://statbase.org/data/afg-human-capital-index> [Accessed 3/ 5/ 2026].
- ١٨- World Health Organization (2017). *Protecting workers' health*. Geneva, available at : <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/protecting-workers-health> [1/ 14/2026]
- ١٩- Available at: <https://statbase.org/data/afg-human-capital-index>. [Accessed 3/ 10/ 2026].
- ٢٠- Available at: <https://www.unesco.org/en/articles/new-report-warns-afghanistans-education-crisis-threatens-future-entire-generation>. [Accessed 3/ 11/ 2026].

۲۱- Available at <https://tradingeconomics.com/afghanistan/literacy-rate-adult-total-percent-of-people-ages-۱۵-and-above-wb-data.html>.
[Accessed 3/ 12/ 2026].

۲۲- Available at: <https://statbase.org/data/afg-labor-force>.
[Accessed 3/ 15/ 2026].

معاون سرمحقق مایل آقا حکیم

مدنیت مندیگک نمادی از تاریخ زنده پنج هزارساله
افغانستان

Mundigak Civilization: A Symbol of Afghanistan's Living Five-Thousand-Year History

Associated professor Moyel Aqa HAKim

Abstract:

Numerous sources assert that Afghanistan possesses a civilization extending back five thousand years. However, such claims have often been presented in a superficial or even mythical manner, without the support of rigorous scientific evidence or credible documentation. Consequently, this notion has frequently served as a rhetorical embellishment in literary and political discourse, largely relying on transmitted narratives, myths, and semi-historical accounts that fail to adequately substantiate the claim.

Fortunately, the findings of archaeological excavations conducted by a French research team have provided this subject with a solid scientific foundation, dispelling ambiguity and skepticism surrounding it. These investigations have yielded concrete evidence confirming a five-thousand-year historical continuum, spanning both prehistoric and historical periods, in a specific geographical area inhabited by ancient populations. This area, known as Mundigak, is located in the northwestern region of the historical province of Kandahar and represents a

significant locus in the study of Afghanistan's ancient civilization.

خلاصه

در آثار متعدد می خوانیم که افغانستان مدینیتی به درازای پنج هزارسال دارد، این گفته ها و نبشته ها بیشتر به صورت افسانوی و سرسری وانمود شده، بدون آنکه به تأیید گفته های شان دلایل علمی و استنادی ارایه نموده باشند. این موضوع همواره و در همه جا زینت آراء مجالس ادبی و سیاسی بوده و متکی بر اقوال نقلی، اسطوره ها و داستان های نیمه تاریخی و افسانوی بود، که حق مطلب را به درستی ادا نمی نمود. لیکن نتایج کاوش های تیم باستانشناسان فرانسوی در سال ۱۹۵۱م به این موضوع جنبه علمی بخشیده و پرده از روی ابهام و بی باوری نسبت به آن برداشت. در این تحقیق شواهدی بدست آمد که سابقه تمدنی پنجهزارساله قبل التاریخ و دوره تاریخی گوشه از جغرافیای باشندگان این سرزمین را که (مندیکگ) نام دارد و از مربوطات شمال غربی ولایت تاریخی قندهار بوده، به اثبات رسانید. یافته های باستانشناسی مشمول ساختمان های پخسه یی، خشت خام، آثاری مانند ظروف سفالی منقوش، نوک های پیکان، الاهی مادر (مغ بانویا بغ بانو)، ظروف سنگی، تیر، تیشه و بقایای مواد عضوی که به اساس تجزیه کاربن ۱۴ صورت گرفته میباشد، یافته های این تحقیق دلالت بر آن دارد که در این ساحة تمدنی که ۳۱ متر از سطح زمین بلند میباشد، تراکم آبادی های مختلف پانزده طبقه یی پی هم تبیینی از زندگی مردمان مندیکگ در ۳ هزار ق.م: پیرامون آن بوده است. و هدف این تحقیق نیز وضاحت دادن در مورد تاریخ پنج هزارساله باشندگان مندیکگ به استناد داده های باستانشناسی خواهد بود. وهم اینکه سابقه تمدنی وتاریخی "مندیکگ" ریشه در قبل التاریخ ودوره های تاریخی دارد.

مقدمه: کشور باستانی ما آریانای کهن و افغانستان امروز، با داشتن تاریخ پنجهزار ساله یکی از مکان های تمدنی در قاره آسیا محسوب شده که مدینیت (مندیکگ) گواه این ادعای ما بوده میتواند، که تشابهات زیادی با مدینیت های دور و بر افغانستان، چون هراپه و موهنجو دارو در حوزه سند، مدینیت انو در ازبکستان و مدینیت بلوچستان و غیره دارا میباشد که دلالت بر سکونت گاه بشر در ادوار قبل التاریخ و تاریخی دارد. کشور ما در میان کانون های مدینیت جهانی جایگاه پنجم را

بعد از بین النهرین، مصر، شرق مدیترانه و فلسطین و چین، از نقطه نظر چیستی تمدنی و آلات و ابزارهایی که بعد از کاوشهای تیم باستانشناسی فرانسه، دستیاب گردیده، احراز نموده است. که گواه دوره های مختلف زندگانی نیمه کوچی و نیمه زراعتی مردمان این ناحیه بوده است.

مبرمیت: برای مستند سازی قدامت تمدنی و تاریخی، تاریخ پنجهزار ساله کشورما، اهمیت بسزایی دارا می باشد

هدف تحقیق: وضاحت دادن پیرامون تاریخ پنجهزارساله افغانستان، توسط داده های باستانشناسی می باشد.

روش تحقیق: روش تحلیلی با رویکرد تاریخی.

موقعیت جغرافیایی مندیگک:

ساحه باستانی مندیگک در شمال غربی ولایت زیبا و تاریخی قندهار قرار داشته و ریشه در قبل التاریخ دارد، این مکان تاریخی تبیینی از تاریخ ۵ هزار ساله کشور ما بوده که بقایای زندگانی انسان های آن روزگار را در دل خود جا داده است.

به نقل از احمد علی کهزاد: "مندیگک عبارت از تپه یی است به ارتفاع ۳۱ متر از روی جلگه و به فاصله ۵۰ کیلومتری شمال غرب قندهار در علاقه کشک نخود در مجاورت کوه شاه مقصود افتاده است... این تپه بزرگ میان حوزه دو رودخانه (ارغنداب و هیرمند) قرار دارد و از نزدیکی آن مسیر رود کشک نخود میگذرد که یک رودخانه سیلابی بوده علی العموم خشکیده میباشد و گاه گاه در مواقع بارانی طغیان میکند. موقعیت امروزی تپه مندیگک در نقطه منزوی، انسان را دچار حیرت می کند ولی در دوره های قدیم قبل التاریخ این محل حتماً سر راه حرکت قافله ها میان مسیر دو رودخانه بوده و بصورت مجموعی تمام ساحه سفلی حوزه و رودخانه بزرگ هیرمند و ارغنداب را یکی از مراکز مهم حیات قبل التاریخ افغانستان می توان حساب کرد." (کهزاد، ۱۳۷۸: ص ۱۶)

مدنیت قبل التاریخ تپه مندیگک ولایت قندهار مربوط به دوره (برونز) بوده چون در آثار این دوره کاربرد و یا استفاده از آهن اندک به نظر میرسد، از این لحاظ آنرا دوره برونز یا مفرغ گفته اند.

به ارتباط مدنیت مندیگک، مؤلف کتاب (افغانستان و نقاط شگفت انگیز آن)، چه عاقلانه زندگانی انسان های آن دوره را به تصویر کشیده است: "انسان ها به تپه ها پناه بردند و تپه ها مادرانه آن ها را در آغوش گرفت تا از گزند سرما و گرما محفوظ بمانند و این گونه شد که تپه های مشرف به وادی های سرسبز به زیستگاه انسان های عهد کهن مبدل گشت و در سکوت رمز آلود شب های بی ستاره، مشعل های افروخته فضای تاریک تپه را نورانی می ساخت و تپه مندیگک قندهار این زیست بوم وحشی، هنوز بوی خاکستر و جای پای آدمیان پنج هزارسال پیش را بر تن عریان خویش احساس می کند و در رویای بودنشان به خوابی عمیق فرورفته و داستان تکامل انسانها را در رویارویی واقعی به نظاره نشسته است." (محمد عظیم، ۱۳۹۰: ص ۳۳۸)

به نقل از محمد نادر رسولی: مندیگک به فاصله ۵۰ کیلومتر به طرف شمال غربی کندهار در حوالی ده مراسی غندی موقعیت دارد. حفريات این ساحه در سالهای ۱۹۵۱-۱۹۵۸ م. توسط ژان ماری کزل صورت گرفت. این ساحه ۱۵ طبقه آبادی دارد، که بین دو رودخانه هیرمند و ارغنداب واقع گردیده و مربوط آخر دوره نیولیتیک و عصر برنز می باشد. باشندگان این ساحه ابتدا نیمه مالدار و نیمه کوچی و بعداً زندگی مسکون را اختیار نمودند و موجودیت انبارهای گندم بدست آمده در این ساحه گواه برزمین داری (زراعت پیشه یی) مردمان این ساحه است." (محمد نادر رسولی، ۱۳۹۶: ص ۶۷)

نویسنده فوق، آثار بدست آمده از کاوش های باستان شناسی ساحه مندیگک را در رابطه به نحوه ساختمان ها و سایر وسایل و ابزار، چنین مرقوم نموده است: "دیوارهای ساختمان های این ساحه نخست از پخسه و بعداً از خشت خام اعمار گردیده است. علاوه بر آن آثاری چون ظروف سفالی منقوش، نوک های پیکان و الاذه مادر...، ظروف سنگی، تبر، تیشه و بقایای مواد عضوی که به اساس تجزیه کاربن ۱۴ مربوط هزاره چهارم الی هزاره دوم ق،م میشود نیز کشف گردیده است." (رسولی، ۱۳۹۶: ص ۶۷)

همچنان موصوف می نویسد که: "سابقه ی سکونت و استقرار انسان در تپه مندیگک به ۳۰۰۰ هزار سال قبل از میلاد مسیح می رسد. این منطقه یکی از قدیمی

ترین نواحی افغانستان بشمار میرود و در گذر زمان، گنجینه های فرهنگی و تاریخی گران بهایی در آن پدید آمده است که نمایانگر روند تاریخی و حیات اقتصادی و اجتماعی آن است و وجود هر اثر تاریخی در مندیگک بخشی از زوایا و ابعاد زندگی مردم این منطقه را بازگو می کند. (محمد عظیم، عظیمی، ۱۳۹۰: ص. ۳۳۹)

بنابر کاوش های باستانشناسی سابقه تمدنی این مکان به ۳۰ قرن قبل از میلاد مسیح میرسد. و محققین را عقیده بر آن است که تمدن مندیگک شبیه مدنیت هراپه و موهنجودارو بوده و مردمان آن، پا به پای آن مدنیت گام بر داشته و تمدن خود را وسعت بخشیده اند.

در این مورد چنین آمده است: "باستانشناسان قدمت این منطقه را ۳۰ قرن قبل از میلاد مسیح (ع) می دانند و مؤرخان را عقیده بر این است که ۵ هزار سال {قبل} در این تپه مردمانی می زیسته اند که تمدنی شبیه هاراپا و موهنجودارو داشته اند و پا به پای آنان تمدن خود را توسعه دادند." (عظیمی، ۱۳۹۰: ص. ۳۳۹)

به لحاظ توپوگرافیکی این تپه باستانی و مراحل شکل گیری حیات مردمان آن چنین آمده است: "ارتفاع این تپه که در حقیقت از تراکم خشت، گل و سنگ و تسلسل آبادی و ویرانی، طی پانزده مرتبه یکی بر روی دیگر ساخته شده، به ۳۱ متر میرسد." (امیری، غلام محمد، ۱۳۶۳: ص. ۱۵)

راجع به مساعدت وضع اقلیمی و باروری خاک مندیگک چنین تذکر گرفته است: "این منطقه دارای اقلیم مساعد و خاک حاصلخیز میباشد و تعدادی از زیستگاه های اولیه در این مکان استقرار یافته اند که مرکز آن ها مندیگک بوده است. قبایل مندیگک زراعت پیشه و مالدار بودند، زمین هایشان را توسط هیرمند و ارغنداب و شعباتش آبیاری می نمودند و از کوه های اطراف که دارای مس فراوان بود، مس استخراج نموده و وسایل گوناگون می ساختند" (بابایوف، ۱۳۶۱: ص. ۱۹)

در مورد حفریات باستانشناسی در ساحه مندیگک دیدگاه متفاوت تر دیگری نیز موجود است به قرار زیرین: "این تپه بین سالهای ۱۹۵۱-۱۹۵۹ مورد کاوش های باستان شناسی قرار گرفت و شواهد بدست آمده نشان داد که مندیگک ابتدا از یک روستای زراعتی کوچک نیمه دهنشین به تدریج به سوی جامعه ی شهری رهنمون شد. شهری به وسعت یک کیلومتر که عمارت آن توسط دیوارهای مستحکم حفاظت

می شد. در داخل این حصار دو عمارت بزرگ قابل ملاحظه است. اولین عمارت را به لحاظ بزرگی می توان قصر نامید که سمت شمال آن ۳۵ متر طول دارد. در طرف شرق قصر عمارت دیگری قرار دارد که مراسم مذهبی در آن برگزار می شد. "عظیمی، ۱۳۹۰: ص ۳۴۰)

همچنان تنوع آثاری که از این ساحه تمدنی بدست آمده و متعلق به دوره های مختلف حیات در این جا میباشد، به وضاحت سیر تکامل تدریجی زندگانی مردمان آنجا را به تصویر میکشد، که در رابطه به آن چنین نوشته اند: "از تپه ی مندیگک آثار زیادی بدست آمده که حاکی از تمدن پنج هزارساله ی این قسمت از کشور مان است. از طبقه ی اول مندیگک وسایل مسی مانند: انواع کاردها، تبرها، زیورآلات زنان و مردان . چرخ های دستی برای ریسندگی تار و وسایل بافندگی که از سنگ و گل ساخته شده است بدست آمده، در طبقات دوم و سوم که به نیمه ی اول هزاره سوم ق، م تعلق دارد وسایل و ابزار مفرغی ابتدایی و همچنین تعدادی قبر به شکل مربع و وسیع که اطراف آن با خشت خام، احاطه شده بود به همراه تعدادی جسد کشف شده است. علاوه بر این ها، ظروف منقش و ملون با تصاویر حیوانات و پرندگان، الاهی مادر یا (مغ بانو) از دیگر ابزار کشف شده به شمار میرود. مندیگک حوادث زیادی را پشت سر گذرانده و محققین معتقدند که آخرین ساکنان آن در حدود سال های ۱۵۰۰ ق، م در اثر یک تهاجم خصمانه از بین رفتند" (عظیمی، ۱۳۹۰: ص ۳۳۹)

میرغلام محمد غبار در اثر ارزشمند (افغانستان در مسیر تاریخ) هم در مورد چنین نوشته است: "تفحصات سال ۱۹۵۱ در (مندیگک) (پنجاه و پنج کیلومتری شمال قندهار) هم نشان داد که مردم افغانستان از سه هزار سال قبل از میلاد، ساکن و ده نشین بوده، خانه هایی از خشت خام میساختند، به زراعت و مالداری میپرداختند، الهه و زیورات مسی و ظروف سفالین مکشوفه هم- که دارای اشکال هندسی است- نماینده سطح بلند پیشه وری آن عهد است. در روی عمارات نیز (نیم ستونها) دیده میشوند. مندیگک نشان دهنده این بود که افغانستان شاهراه تقاطع بین وادی سند و ایران، در سه تا یک هزار سال قبل از میلاد بوده است. فرهنگ افغانستان در مناطق جنوبی و زراعتی کشور از سه تا دوهزار سال قبل از میلاد انکشاف قابل ملاحظه

نموده بود. و از راه بلوچستان با تمدن های قدیمی (موهنجو دیرو وغیره) ارتباط نزدیکی داشت...." (غبار، ۱۳۴۶: ص. ۳۴)

به ارتباط اهمیت توریستیکی و فرهنگی مدنیت مندیگک، پوهاند غلام جیلانی عارض می نویسد: "مرکز بزرگ حفريات تاريخی مندیگک در ۲۰ کیلو متری قندهار موقعیت دارد که نظریه حفريات باستانشناسی به دورهٔ برنج و مفرغ ارتباط میگیرد. بنابراین بین سالهای ۱۰۰۰-۳۰۰۰ ق.م. سیاحین وادی سند، ایران و بین النهرین از این مرکز تاریخی عبور و مرور می کردند. مردمان کوچی از هرات، باختر و سیستان از این راه تاریخی می گذرند. در کتاب اوستا این حوزه بنام هراواوتی یاد شده و اسم اراکوزیا هم به آن اطلاق شده است." (غلام جیلانی، عارض، ۱۳۸۸: ص. ۱۳۰)

مندیگک قندهار: (حدود ۳۰۰-۱۰۰۰ سال پیش از میلاد) مندیگک تپه ای به ارتفاع ۳۱ متر و درینجا کیلو متری شمال غرب قندهار واقع شده است. مندیگک شواهد زندگانی پنج هزار ساله تاریخ افغانستان را به اثبات می رساند. در این تپه محل شهری بوده که تاریخ آن توسط (عملیه) کاربن ۱۴ بین سالهای ۱۹۵۱-۱۹۵۸ توسط هیئت باستانشناسی فرانسه در افغانستان تعیین شد. یک "کاخ" و یک "معبد" مورد بررسی قرار گرفت. مجسمه سر یک انسان از سنگ آهکی، جام های نقاشی شده، پیکره های کوچک رسی از آدم ها و جانوران، پیکره های کوچک از "رب النوع" انواع ظروف سفالی، حلقه های مارپیچی سنگی و رسی، سنگریزه های آتشرنه، ادوات مسی و استخوانی مختلف، آئینه و چاقوهای مفرغی و گردنبند ساخته شده از سنگ های نیمه قیمتی از جمله کشفیات این محل بودند. مندیگک به همراه ده مراسی غندی و سید قلعه تپه، از قدیمی ترین مجموعه های روستایی است که تا کنون در افغانستان شناسایی شده است. (عظیم، عظیمی، ۱۳۹۴: ص. ۱۳۶)

کندهار از لحاظ آثار تاریخی غنی است و از آن جمله حفاری ساحه قبل التاریخ مندیگک در سال ۱۹۵۰ م. برابر با ۱۳۲۹ هـ. ش توسط ماری کزل فرانسوی صورت گرفت و مدت تقریباً هفت سال در دوازده مرحله انجام یافت. و تاریخ آنرا به ۴۵۰۰ سال پیش از میلاد تعیین نمود. به اثرکاوش های ممتد در این تپه هفت مرحله زندگی مسکونی نمودار گشت که این مرحله مدت سه هزارسال را دربر گرفته است این تپه دارای ۱۴ طبقه ساختمانی بوده (اما محمد نادر رسولی، آبادی های مندیگک

را، ۱۵، طبقه میداند)، شباهت های کلتوری آن مشابه هراپه و موهنجودارو بوده، افزاری چون سرهای پیکان سنگی، پیکانهای سه پهلویی برونزی، گلوله های گلی سخت برای فلخمان، انبارخانه ها و زیستگاه های متعددی بدست آمد. درمجموع بقایای یک ساختمان و یا عمارت بزرگی نمایان گشت که از نظر معماری قابل توجه و درخور اهمیت میباشد. از داخل عمارت دسته های چاقو، پارچه های تیکری قشنگ، جام های منقش با تصاویر بز و سایر حیوانات بوده و معبد مهم برای نیایش ساخته شده بود. مجسمه از گل پخته نیز بدست آمد که آنرا به الاله مادر شباهت داده و مرادف آثار بلوچستان دانسته اند. ساختمان و طرز سفالسازی به شمول افزار تولیدی آن، روابط را میان تمدن سند و افغانستان متوجه ساخته، چگونگی شیوه های کاربرد کاگل کاری و سینگل کاری که در روی آن رنگ به الوان مختلف و بعضی نقوش وجود داشته یک دوره تکامل یافته دوره قبل التاریخ را نشان میدهد...."(سلطان محمد، انصاری، ۱۳۹۴: ص. ۱۰۴)

به ارتباط مدنیت مندیگک، نویسنده کتاب "هنر قدیم افغانستان" چنین می نویسد: "دراثرحفریاتی که هیئت باستان شناسی فرانسوی زیر نظر "موسیوژان ماری کزال" در محلی موسوم به مندیگک در شمال قندهار، در جنوب غربی افغانستان بعمل آورد، شواهد مدنیته آشکار گردید که بر خاک های افغانستان، هند و ایران یکسان منبسط بود و این مدنیت که به اصطلاح باستان شناسی در دوره (هند و سومری) از اواخرهزاره چهارم تا اواخرهزاره سوم قبل از میلاد مسیح دوام داشت سه کشور فوق را به هم مربوط میساخت. مظاهرعروج این تهذیب در خاک های بین النهرین در تمایلی دیده می شود. که به تدریج باشندگان دهکده ها به آبادی های شهری از خود نشان داده اند. قدیم ترین مرحله آبادی مندیگک معاصر با دوره (جمدت نصر) است که در حوالی ۲۰۰۰ ق.م. قرارمیگیرد و آثار مربوط به آن ظروفی است سفالی که تقریباً بیک عصر و زمان از (سوزا) و (انو) و از کویتۀ بلوچستان بدست آمده، از روی تشابه آثارمکشوفه هم میتوان استدلال نمود که محتملاً در اوایل هزاره سوم ق، مهاجرتهاایی از علاقه سوزیانا آغاز یافته و دستۀ قبایلی از آنجا به وادی ارغنداب رسیده اند که مندیگک قدیم ترین شواهد تعلیمات نژادی بین آنها را به ما نشان میدهد، آثاری که از حفرگاه مندیگک دبه معرض نمایش گذاشته شده همه

مربوط به مرحله چهارم (طبقه چهارم اشغال تپه) تحول حیات بشری است و از نظر تاریخ متعلق به ۲۵۰۰ سال ق.م. می باشد، نظیر قدهای گلی (بشکل قدهای امروز براندی نوشی) که روی جدار آن تصاویر قوچ های دشتی با شاخ دراز رسم شده از علاقه (سوزا) هم کشف گردیده و تاریخ ساخت آنها را در این نقطه اخیر به ۲۸۰۰ ق.م. مربوط میدانند، شبیه این تصاویر روی ظروف گلی دیگری هم دیده شده که از علاقه (کولو) در بلوچستان کشف گردیده است. نظیر یک نوع قدهای دیگر مندیگک که روی آن برگ های عشقه پیچان نقش است از علاقه هراپه و وادی سند هم بدست آمده است آنچه بیشتر مندیگک را به (موهنجودپرو) مرتبط میسازد وجود پیکره های کوچک (الاهه مادر) است که از گل پخته ساخته شده است. وجود یک سرسنگی رشته های این ارتباط را محکم تر میسازد، طرح خطوط چهره که ظاهراً به ماسکی بی شباهت نیست نشانه واضح عامل ارتباط طرحی است که از روش هیکل تراشی سومری در موهنجودپرو منعکس گردیده است. از ظواهر امر چنین پیداست که در حوالی ۱۵۰۰ ق.م هجومی بر تپه مندیگک طاری شده و در هیاهوی آن ویران گردیده و احتمالاً از آن تاریخ به بعد متروک و غیرمسکون مانده و خرابه های آن قرارگاه و پناه گاه کوچیان و رمه داران گردیده است. (احمد علی، کهزاد، ۱۳۴۶: صص ۱۶ و ۱۷)

مدنیت قبل التاریخ تپه مندیگک ولایت قندهار مربوط به دوره (برونز) بوده چون در آثار این دوره کاربرد و یا استفاده از آهن اندک به نظر میرسد، از این لحاظ آنرا دوره برونز یا مفرغ گفته اند.

نویسنده فوق چنین نوشته است: "مدنیت قبل التاریخ تپه مندیگک قندهار تماماً مربوط به دوره برونز (مفرغ) است زیرا آخرین مرحله اشغال آن که شواهد آبادی و زندگانی را در روی تپه نشان میدهد از آثار دوره آهن چیزهای بسیار کوچک و ناچیزی بدست آمده، طرز آبادی دیوارها پخسه یی است بنای عالیۀ مردمانی که به تدریج یکی بعد دیگر در تپه مندیگک زندگانی کرده اند همه پیش از عصر آهن می زیستند و تپه مندیگک علی العموم مراحل تحول باشندگان این ناحیه را در دوره (مفرغ) معرفی میکند." (کهزاد، ۱۳۴۶: ص ۱۷)

اما در مراحل بعدی زندگی مردمان این نواحی تدریجاً تکامل نموده و در پانزده و یا ۱۴ مرحله (به قول نادر رسولی و سلطان محمدانصاری)، به نقطه اوج ترقی خود

رسیده است که شامل ترقیات و دگرگونی های ژرفی در نحوه زندگی مردمان آن گردیده بود. که این تحولات در دوره های بعدی حیات آنان به وضاحت دیده میشود. یعنی دیوارهای بناها از پخسه یی به خشت مبدل و همچنان در ساختن ظروف سفالی و تیکری مردمان آن نیز تغییراتی رونما گردیده و از اشکال ساده به منقش و رنگه با تصاویر پرندگان و حیوانات، پیشرفت کرده است. وهم نحوه زندگی از حالت کوچی گری به نیمه زراعتی، زراعتی و زندگی مسکون تعویض گردید.

در مورد موضوع فوق چنین آمده است: "از اولین مرحله اشغال تپه مندینگ که از آن ۵ هزارسال کامل میگذرد شواهد و آثار بسیار ابتدایی که عبارت از بعضی ادوات بسیار بسیط سنگی و استخوان های حیوانات است چیز دیگری بدست نیامده. میان مرحله اول اشغال تپه و مرحله پانزدهم باشندگان حوزه ارغنداب و هیرمند مراتب مختلفه تحول را در زندگی پیموده اند: خشت اختراع کرده و آنرا در آفتاب خشک کرده اند و به ساختن خانه ها با دیوارهای خشتی مشغول شده اند. به ترتیب و تدریج دارای ظروف سفالی گردیده و نوعیت خمیره ظروف سفالی آنها فرق کرده و بهتر شده تا اینکه ظروفی منقش و ملون با تصاویر حیوانات و پرندگان (که مخصوص آن دوره های قبل التاريخ بود و امروز نسل آن از بین رفته) بمیان آورده اند. مراتب زندگی در تپه مندینگ اولاً جنبه نیمه مالداري و نیمه کوچی داشته بعد زندگی مسکون و مستقر در آن نقطه پدیدار گردیده و آبادی ها با پخسه شروع شده و باز خشت بمیان آمده و تا ۸ یا ۹ مرحله دیگر دوام کرده است. به همین ترتیب ظروف تیکری و سفالی بهتر شده رفته و در مرحله هشتم و نهم اشغال تپه به مدارج عالی رسیده و ظروف این مراحل با ظروف قبل التاريخ (کویته) بلوچستان شباهت بهم میرساند." (کهزاد، ۱۳۸۷: ۱۷)

نتیجه

با توجه به مطالب فوق می توان گفت که قدامت مدنیت مندینگ مشمول دوره قبل التاريخ و تاریخی کشور شده که جریان زندگی مردمان این خطه باستانی را به نمایش می گذارد، که مراحل مختلف زندگی را یکی پی دیگر پیموده و از مرحله ساده تدریجاً وارد زندگی پیشرفته و متری گردیده اند، که نتایج کاوش های باستان شناسان و آثاریکه از آن بدست آمده گواه این مدعا بوده میتواند. که در پرتو آن تاریخ

پنج هزارساله وطن ما وضاحت پیدا می کند. واین برهانیست قاطع برای آنانیکه مغرضانه و یا از سر عدم آگاهی میخواهند سابقه تمدنی کشور ما را کتمان نموده وافتخارات تمدنی و تاریخی مردمان این خطه باستانی را به نوعی وارونه جلوه داده ویا برای خود اختصاص دهند، که به هیچ وجه برچسب منطقی نداشته و کوتاه اندیشان به مقصد و نیت سوء شان نخواهند رسید، زیرا سابقه تمدنی و تاریخی کشورما درپرتوکاوشهای باستان شناسان فرانسوی، همچون شهابی دردل تاریکی شب تالو وپرتوافشانی دارد.

در فرجام پیشنهاد زیرین را پیرامون این نبشته ارایه مینمایم.

۱- نهاد های مسؤول دولتی به ویژه وزارت اطلاعات و فرهنگ باید همواره پاسدار تاریخ و فرهنگ کشور بوده و در راستای محافظت از میراثهای فرهنگی، که تبیینی از هویت ملی ما میباشد، مساعی بی دریغ صرف نمایند.

۲- معینیت توریزم، وزارت اطلاعات و فرهنگ، باید سهولت های را جهت جذب سیاحان وگردشگران خارجی و داخلی درکشور فراهم سازد تا از یک سو، کلتور و فرهنگ مردمان این خطه تاریخی به جهانیان معرفی شده و ازجانبی هم منبع سرشار پولی از ناحیه این صنعت پردرآمد بدست آید.

منابع

۱- کهزاد، احمد علی، افغانستان در پرتو تاریخ، نشر: مطبعه دانش، کابل ۱۳۸۷

۲- کهزاد، احمد علی، هنر قدیم افغانستان، وزارت اطلاعات و فرهنگ، کابل

۱۳۴۶

۳- انصاری، سلطان محمد، جغرافیای عمومی ولایات افغانستان، انتشارات بین المللی سرور سعادت، کابل ۱۳۹۴

۴- امیری، غلام محمد، مجله باستانشناسی، شماره (۲) کابل، ۱۳۶۳

۵- عظیمی، محمد عظیم، افغانستان ونقاط شگفتی انگیز آن، انتشارات، علم دانش خراسان، تهران ۱۳۹۴

۶- عظیمی، محمد عظیم، جغرافیای انسانی افغانستان، انتشارات علم و دانش خراسان، تهران ۱۳۹۱

۷_ غبار، ميرغلام محمد، افغانستان در مسير تاريخ، مطبعه دولتي، ۱۳۴۶

څېړندوی عبدالقهار عزیزي

د مصنوعي ځیرکتیا پر ټکنالوجۍ سنبالو امنیتي څارنیزو
کمر و په مرسته د جرایمو مخنیوی

Crime Prevention through AI-enabled Security Surveillance Cameras

Assistant Professor Abdul Qahar Azizi

Abstract

Artificial intelligence is one of the greatest achievements of modern technology, bringing profound changes to various aspects of life, particularly in criminal law and criminal justice. This technology has enabled significant advancements in crime prediction, face identification, evidence analysis, and the modernization of judicial processes. Surveillance cameras (CCTV) equipped with Artificial intelligence systems play a crucial role in crime prevention and detection. However, challenges such as privacy violations, continuous monitoring of individuals, falsification of data, and the reduced reliability of evidence also accompany its use.

This study has been conducted using a descriptive-analytical approach, drawing upon reputable academic sources. The findings indicate that security surveillance cameras, beyond being merely supplementary tools in detecting crimes and offenders, can serve as comprehensive and independent instruments in criminal justice systems.

Keywords: Artificial Intelligence, CCTV Cameras, Facial Recognition Technology.

لنډيز

مصنوعي ځيرکتيا د معاصرې ټکنالوژۍ يوه ستره لاسته راوړنه ده چې د ژوند بېلابېلو برخو په ځانگړي ډول په جنايي حقوقو او جنايي عدالت کې يې ژور بدلونونه رامنځته کړي دي. د دې ټکنالوژۍ په مرسته د جرايمو د اټکل، د مجرمينو د پېژندنې، د شواهدو د تحليل او د عدلي پروسو د عصري کولو په برخو کې مهم پرمختگونه شوي دي. څارنيزې (CCTV) کمري چې د مصنوعي ځيرکتيا په سيستم سمبالې دي، د جرمونو د مخنيوي او کشف په برخه کې مهم رول لوبوي. سره له دې، د محرميت د نقض، د خلکو د پرله پسې څار، د جعل او د شواهدو د اعتبار د کمېدو په څېر ننگونې هم ورسره مل دي.

دا څېړنه په تحليلي-توصيفي بڼه ترسره شوې ده او د معتبرو علمي منابعو څخه گټه اخيستل شوې ده. د څېړنې په ترڅ کې دا پايله ترلاسه شوې ده چې د امنيتي څار کمري د جرايمو او مجرمينو د کشف او تشخيص په برخه کې يوازې تکميلوونکې وسيله نه ده، بلکې د يوې اغېزمنې وسيلې په توگه کارېدلی شي.

کلیدي نقاط: مصنوعي ځيرکتيا، امنيتي کمري، د مخ پېژندنې ټکنالوجي

سريزه

مصنوعي ځيرکتيا د خپل چټک پرمختگ پرمټ د نورو علومو په څېر حقوق او جنايي علوم هم اغېزمن کړي دي او دې برخې سره يې د مجرمينو په پېژندلو او نيولو کې د پام وړ مرسته کړې ده. په دې برخه کې د وسايلو او شواهدو شتون يوه تر ټولو مهمه موضوع ده.

نن سبا، د پوليسو له خوا د جرم اټکل، د څېړنو له پاره د شواهدو تحليل، د قاضيانو له خوا د جزا ټاکل، او حتی د محکمې د پرېکړو احتمالي ارزونه - ټول د مصنوعي

ځيرکتيا له خوا متاثر شوي. مصنوعي ځيرکتيا د شواهدو او اسنادو او مدارکو په عصري کولو او خپل چاري کولو سره د جرايمو د گراف په راټيټولو کې د پام وړ رول لوبولی دی.

په دې برخه کې د امنيتي څار کمرې د يادولو وړ دي. امنيتي څار کمرې د مصنوعي ځيرکتيا په ټکنالوجۍ سنبالې دي او په جنايي برخه کې يوه تکميلوونکې وسيله گڼل کېږي. د دې کمرو په مرسته د جرايمو د وقوع مخنيوی کېږي او ترڅنگ يې د جرايمو له ارتکاب څخه وروسته د مجرمينو د پېژندلو او توقيف په برخه کې هم ورڅخه کار اخيستل کېږي. دا کمرې د نړۍ په گوټ گوټ کې کارېږي او اوسمهال د افغانستان په بېلابېلو ښارونو کې له دغو کمرو څخه د جرايمو د کشف او مخنيوي له پاره کار اخيستل کېږي. دا کمرې د مخ پېژندنې په ټکنالوجۍ سنبال دي او آن د حرکاتو او تگ راتگ له مخې هم انسانان تشخيصولی شي.

د څېړنې اهميت: په افغانستان او نورو هېوادونو کې د جرايمو د مخنيوي له پاره د نوې ټکنالوجۍ کارول يوه مهمه اړتيا ده. په ورته وخت کې، د مصنوعي ځيرکتيا د وسيلو په مرسته د پوليسو او عدلي ارگانونو د ظرفيت لوړول د امنيتي وضعيت په ښه والي کې حياتي رول لري. خو د محرميت د خونديتوب او د شواهدو د اعتبار موضوع د معاصر جنايي حقوقو يو خورا مهم بحث دی چې د دې څېړنې له لارې پرې رڼا اچول کېږي.

د څېړنې هدف: د څېړنې موخه دا ده چې د مصنوعي ځيرکتيا پر مټ د جرايمو د مخنيوي حقوقي او عملي اړخونه وڅېړل شي، د هغې مثبت او منفي اغېزې تحليل کړي او د افغانستان په عدلي او قضايي سيستم کې يې د تطبيق له پاره مناسبې لارې چارې وړاندیز شي.

د څېړنې پوښتنه: تر څومره کچې کولای شو د مصنوعي ځيرکتيا ټکنالوجي د جرايمو په مخنيوي کې د اغېزمنې وسيلې په توگه وکاروو، پرته له دې چې د ځينو حقوقو نقض رامنځته کړي؟

د څېړنې فرضيه: د مصنوعي ځيرکتيا په ټکنالوجۍ سنبال وسایل، لکه CCTV، د جرايمو په مخنيوي او کشف کې اغېزمن رول لري. نو کولی شو چې دا ټکنالوجي تر څومره چې ممکنه وي، د جرايمو په کشف او مخنيوي کې ترې گټه واخلو.

د څېړنې میتود: دا څېړنه توصیفي-تحلیلي بڼه لري او د نړۍ له معتبرو علمي آثارو، څېړنیزو راپورونو او د پرمختللو هېوادونو له تجاربو څخه ګټه اخیستل شوې ده. دا علمي آثار د پرمختللو هېوادونو د علمي او تحقیقاتي ادارو اړوند دي ترڅو د هغوی له تجاربو ګټه واخیستل شي او هېواد کې د دې برخې ستونزې په هواري کې ګټور ثابت شي.

په دې څېړنه کې د مصنوعي ځيرکتيا او جنایي حقوقو د اړیکو سربېره، د مصنوعي ځيرکتيا د وسایلو تخنیکي ستونزې او نور جرم کشفونکي وسایل په تفصیلي ډول خپرل شوي دي. د څېړنې په پای کې د څېړنې پایلې او وړاندیزونه ذکر شوي او په ماخذونو باندې پای مومي.

۱- مصنوعي ځيرکتيا او جنایي حقوق

جنایي حقوق د حقوقو یوه داسې څانګه ده چې له جرم، مجرم او مجنی علیه سره سر او کار لري. په دې څانګه کې محبس ته د مجرم اچول او دغه راز د بدني جزاګانو په تطبیق باندې بحث کیږي. په لویه کې هدف د مجرم د اصلاح، د نورو تنبیه او د ټولنې امن او خوندي کول دي. دا څانګه د نړۍ په ټولو هېوادونو کې د حقوقو د یوې څانګې په توګه شته او نه یوازې چې تدریس کیږي بلکې عملي کېږي هم او ورته شدیدې اړتیا ده.

د نړۍ هر هېواد او هر حقوقي سیستم داسې یو چوکاټ ته اړتیا لري چې جرم تعریف کړي، جزاګانې تعریف کړي د جرمونو او جزاګانو ترمنځ تړاو باندې بحث وکړي، مجرم تعریف کړي، سزا ورته وټاکي او د مجاز او غیر مجاز جزاګانو په اړه هم دریځ ولري.

د دې سربېره مونږ اړ یو ترڅو عادلانه محاکمه او د محاکمې د بهیر عادلانه والي په اړه هم اصول ولرو او دا هم واضح وي چې پولیس (شرطه) او نور عدلي او قضایي مراجع د کومو اصولو له مخې خپلې چارې پرمخ وړي، البته دا محکمې ته د قضیې تر رسېدو د مخه بهیر دی. د جنایي عدالت دا تحقیقاتي بهیر خورا ډېر مهم دی ځکه اصلاً همدوی دي چې په محکمه کې د چارو پرمخ وړلو له پاره حدود ټاکي. دا هم د جزا طرز العمل او هم د حکم له پاره اړین دي چې پولیسو (شرطي) او نورو عدلي او قضایي مراجع ته د کوم ډول اسنادو او شواهدو د راټولو اړتیا ده.

د دا ډول شواهدو راتلول او په محاکماتي بهير کې يې وړاندې کول د وسايلو پر مټ کيږي. نن ورځ دا وسايل نوي شوي او عصري وسايل د پخوانيو هغو ځای ناستي گرځېدلي چې په عدلي او قضايي ادارو کې ترې گټه اخيستل کيږي. د دغو وسايلو له ډلې د خطر ارزولو بېلابېل وسايل خورا مهم دي چې نن ورځ د مصنوعي ځيرکتيا په مټ د مجرم وضعیت څېړي او د متکررو مجرمينو مخنيوی او په اوسنيو هغو باندې د مجازاتو د تطبيق څرنگوالی روښانه کوي. يو له دغو وسايلو څخه د امنيتي څار کمږې دي چې په عدلي او قضايي برخو کې ډېرې کارپري او د دې مقالې په نورو برخو کې ورباندې مفصل بحث کيږي.

په نتيجه کې ویلی شو چې مصنوعي ځيرکتيا او جنايي حقوق يا جزا حقوق دوه يو له بل سره داسې تړلې څانگې دي چې يو د بل مکملوونکې دي او له يو بل سره مرسته کوي ترڅو خپل اهداف ترلاسه کړي.

۲- جنايي علومو کې د مصنوعي ځيرکتيا کارول

په جنايي برخه کې د مصنوعي ځيرکتيا کارول نوې تجربه نه ده، دا نظر په متحده ايالاتو کې له ډېر پخوا رامنځته شوی دی. په دې تړاو په محاکماتي بهير کې د خطر ارزونې الگوريتمونو نظريات ډېر شاربل شوي دي. «د محاکمې په بهير کې د خطر ارزونې د الگوريتمونو اړوند معاصر بحثونه په ۱۹۸۰ ز. په نيويارک ټايمز کې د (غلي انقلاب)^۱ په توگه په جنايي عدلي سيستم کې تر بحث لاندې نيولي وو چې په کې د انتخابي زنداني کولو^۲ نظريه مطرح وه. دا نظريه وايي چې عدالت دا دی هغه کسان دې تشخيص يا انتخاب شي چې د تاوتریخوالي احتمال يې ډېر وي يا په اصطلاح متکرر مجرمين وي.» (Kehl, Danielle et al, 2017, p 3) که څه هم دا نظريه د جرمونو د کچې کمولو له پاره مطرح شوې وه، مگر د جرايمو د گراف کمولو کې گټوره نه ده ثابته شوې. پر دې سربېره، د جرمونو وړاندوينه يوه بله نظريه ده چې په متحده ايالاتو کې په ۱۹۲۰ ز. کلونو کې مطرح شوه. د دې نظريې په اساس په متخلفينو کې د خطر عناصر تشخيصيږي، يعنې هغه وړتيا چې جرمونه ترسره کوي. (Kehl, Danielle et al, 2017, pp 3 - 4) په دې کې د افرادو د جرمي وړتيا په اړه وړاندوينه

¹ quiet revolution

² Selective incapacitation

کېدله، مگر دا د عدالت او اخلاقو خلاف عمل دی، ځکه یو شخص لا تراوسه کوم عمل ترسره کړی نه دی او سزا یې ویني. ځکه معلومات د مربوطه کسانو د خبرو په اساس و، په داسې حال کې چې یو شمېر خلک یوازې خبرې کوي او د دغو خبرو په اساس خطرناک مجرمین بلل له اخلاقي پلوه مناسبه نه ده.

د خطر ارزولو له پاره د څلورم نسل وسایل خورا پرمختللي دي او په دې کې یې درې د ډېر اهمیت لرونکي دي. لومړی هغه یې د مجرم د بیا اصلاح دی. «دا سیستم په دریو پرنسپونو ولاړ دی. د خطر پرنسپ، چې خطر د اټکل وړ گڼي او د لوړ خطر لرونکو متخلفینو سره، له کوچنیو هغو څخه جلا چلند کېږي. د اړتیا پرنسپ، وایي چې د بیا اصلاح او محاکمې بهیرونه باید د جنایې اړتیاو له مخې ترسره شي چې د جرمي سلوک له پاره څومره اړین وي. د مناسبت پرنسپ، چې نښې مشخص مجرم ته څنگه چلند مناسب دی.» (Kehl, Danielle et al, 2017, p 10) د دغه بهیر له پاره جوړو شوو وسایلو کې د خطر اصل له مخې لوړ خطر لرونکو مجرمینو ته زیاته پاملرنه کېږي، د اړتیا اصل له مخې هغه عوامل په پام کې نیول کېږي چې فرد جرم ته هڅوي او د مناسبت اصل له مخې جزاگانې د شخص په خواصو تمرکز کوي چې کوم ډول جزا ورته مناسبه ده.

په جنایې برخه کې له محاکمې مخکې بهیر له پاره هم ځینې وسایل کارول کېږي. «د خطر ارزونې په دغو وسایلو کې چې له محاکمې مخکې پړاو توقیف او ازادۍ اړوند پرېکړو کې کارول کېږي، د خطر په ثابتو عواملو باندې تمرکز کېږي. د دغو وسایلو له ډلې یوه یې د عامه خوندیتوب ارزونه (PSA) په نوم آله ده چې د متحده ایالاتو د دریو ایالتونو اریزونا، کنیتاکی او نیوجرسی په ۲۹ قضایي حوزو کې استعمالېږي.» (Kehl, Danielle et al, 2017, p 10) د دې وسیلې هدف دا دی چې د مجرم کرکټر د هغو د ثابتو فکتورونو لکه عمر او جرمي سابقې له مخې معلوم کړي او پرېکړه وکړي چې شخص خوشې شي یا دا چې په توقیف کې وساتل شي. دا د مجرم په اصلاح باندې تمرکز نه کوي. په همدې ډول د محاکمې د بهیر له پاره هم یو لړ وسایل جوړ شوي دي. «په ۱۹۹۴ ز. کال کې ویرجینیا د متحده ایالاتو لومړنی ایالت و چې په محاکماتي بهیر کې یې د خطر ارزونې وسیله وکاروله. نوموړې وسیله، چې د ویرجینیا د جنایې محاکماتي کمیسیون له لوري جوړه شوې وه، د کم خطر

لرونکو متخلفينو د تشخيص له پاره جوړه شوې وه ترڅو هغوی ته مناسبې جزاگانې وټاکي. د جزاگانو په دغو بدیلو کې د زندان پر ځای لنډمهالې توقیف، ټولنیز خدمات، کوربندي او نقدي جریمې شاملې دي. (Kehl, Danielle et al, 2017, p 10) د دغو چارو د ترسره کولو له پاره ډول ډول تجارتي آلې جوړې شوې دي چې د مجرم یا مشکوک د شخصیت، فامیل او ټولنیز حالت ارزونه کوي. دا وسایل خصوصي دي او د تجارتي موخو له پاره رامنځته شوي دي، نو ځکه ورباندې باور په ټیټه کچه کې دی. په جنایي عدالت کې د خطر ارزونې وسایلو کارول زیات شوي او مخ په زیاتېدو دي، خو تر ټولو مهمه اندېښنه یې دقت او باور دی، ځکه که یو کس په ناسم ډول ډېر خطرناک وگڼل شي، نو ممکن نامناسبه جزا ورکړل شي. د دې اپوټه، که په ریښتیني معنی یو ډېر خطرناک مجرم د کم خطرناک کس په توگه وپېژندل شي، کېدای شي چې د بیا ځلي جرم د ارتکاب خطر زیات کړي. څېړنې ښيي چې دا وسایل تر یوه بریده د وړاندوینې وړتیا لري. خو سره له دې، دا وسایل مطلق نه دي؛ یوه اندازه تېروتنې کوي. په عمومي ډول، دا وسایل باوري او گټور گڼل کېږي، خو باید په پوره احتیاط سره وکارول شي.

د مصنوعي ځیرکتیا په ټکنالوجۍ سنبالو وسایلو پرمخت د جرایمو مخنیوی یوه له معاصرو موضوعاتو څخه ده. په دې برخه کې څارنیزې کمېرې د پام وړ رول لوبوي او د دغو کمرو په واسطه ډېر شمېر جرایم او مجرمین کشف شوي دي. په ورته وخت کې دا امکانات هم لیدل کېږي چې دا کمېرې د خلکو د خصوصي حریم نقض بلل کېږي، دغه راز د جرایمو ساحه یې تغیر کړې ده، یعنې کوم ځای کې چې کمږه وي، هلته جرم نه ارتکاب کېږي، پر ځای یې نورو ساحو کې جرایم ارتکاب کېږي، دغه راز خپل امنیت ته د خلکو پاملرنه کمه شوې ده، یعنې فکر کوي چې د کمېرې څار به د دوی پر وړاندې امنیتي ننگونې راکمې کړي، نو ځکه د ځان امنیت ته ډېره پاملرنه نه کوي. دغه راز، ځینې څېړنې ښيي چې دا کمېرې سره له دې چې یو ډول جرایم راکموي لکه د موټرو غلا، مگر په ورته وخت کې یو لږ نور جرایم ډېروي لکه له هټۍ سرقت او ورته نور. د هټیو مالکان په یادو کمرو په نصبولو سره بې غوري کوي. قلفونه یې د پرمختللو پر ځای عادي وي او حتی یوازې شیشه‌اي ور قلفوي چې دا چاره سارقینو

ته ډاډ ورکوي او تر څنگ يې په اسانۍ سره ياد قلفونه ماتوي. هغوی يوازې د خپل مخ په پوښلو سره سرقت ته لاس اچوي، په همدې ډول له هټيو څخه سرقت ډېريري. په ورته ډول، د معلوماتو راټولولو يوه لاره چې نوموړي معلومات راټول شي او د شواهدو په توگه وکارول شي، د مصنوعي ځيرکتيا په کارولو سره ترسره کيږي. دلته زموږ بحث، مشخصاً په «CCTV» کمرې باندې ورتول دی چې په عامه ځايونو کې لگول کيږي. دا کمرې له څو لسيزو راهيسې د نړۍ په بېلابېلو برخو کې کارول کيږي او په ډېرو ساحو کې يې په جنايي څېړنو باندې لويې اغېزې کړي دي. خو بيا هم په بېلابېلو هېوادو کې په جلا ډول کارول کيږي. د بېلگې په توگه، په بریتانيا او متحده ايالاتو کې په پراخه کچه کارول کيږي. په متحده ايالاتو کې ورته د ويډيويي څار کمرې³ اصطلاح کارول کيږي. د افغانستان په کابل ولايت کې هم د تېرو څو کلونو راهيسې د امنيتي کمرې لگول او کارول خورا ډېر شوي او پوليس يې له جرمونو سره د مبارزې لپاره کاروي. خو په افغانستان کې د مصنوعي ځيرکتيا په ټکنالوجۍ سنډالو کمرې کارول لا نه دي پيل شوي. دا کمرې نوې دي او د مجرمينو په تشخيص او پېژندنه کې ډېر دقت کوي. ځينې وختونه د ځانگړو غږونو په کولو سره مجرم تشخيص کوي او نه پرېږدي چې له څارنيز سيستم څخه بهر پاتې شي. په ځينو نورو هېوادونو کې بيا وضعيت لږ پېچلی دی او د څارنيزو کمرې کارول لږ دي، لکه جرمني. په سويډن کې بيا د دا ډول کمرې استعمال مخ په ډېرېدو دی او دغه هېواد په ۲۰۱۹ز. کال کې د جرمي ډلو⁴ او تنظيم شوو جرمونو⁵ د مرتکبينو له لوري له مرگوني تاوتریخوالي سره د مبارزې د يوې ښې وسيلې په توگه وړاندیز شوه. (Ulrika Andersson, AI and Law, 2 minutes, 12 seconds)

دا کمرې د «closed-circuit television» لنډيز دی او موخه يې خپرونې نه، بلکې د ساحې څارل دي. دا کمرې د کيبلونو په واسطه مرکزي څارنيز سيستم سره وصل وي. معمولاً دا اټوماټ کمرې دي او په عامه ځايونو لکه کوڅو، څلور لارو، چوکونو او پارکونو کې نصبېږي. د دغو کمرې لگول دوه موخې تعقيبوي. لومړنۍ موخه يې د

³ Video Surveillance Cameras

⁴ Gangs

⁵ Organized Crime

مشکوک کس تشخیص دی او په دې اړه معلومات وړاندې کوي چې دوی په کوم وخت کې چېرته وو. دوهمه موخه یې د جرمونو مخنیوی دی. د یادو کمره په اړه ځینې ملاحظات شته لکه له څارنې څخه د یو شخص د خونديتوب حق او علاقه د بحث وړ یوه موضوع ده چې په اړه یې لاندې پوښتنې مطرح کېدای شي:

د څارنیزو کمره د کارولو له اجازې وړاندې کوم ملحوظات اړین دي؟

په عمومي ډول څارنیزې کمرې کوم ډول معلومات وړاندې کولی شي؟

ولې د څارنیزو کمره استعمال مشکل زېږی دی؟

راځئ پورته پوښتنو ته ځوابونه ومومو. له لومړۍ هغې یې پیلوو. کومې اندېښنې یا ملاحظې اړینې دي چې د څارنیزو کمره له استعمال وړاندې په پام کې ونیول شي؟ دا ملحوظات په یوه مشخص حقوقي سیستم پورې اړه نه لري، بلکې عمومي دي او په ټولو هېوادونو کې عملي کېدای شي. په عمومي ډول، د یادو کمره نصبولو اجازه، په چارواکو او مسئولینو پورې تړلې ده. تر هر څه وړاندې، په عامه ځایونو کې د څارنیزو کمره د اجازې ورکولو څخه وړاندې باید چارواکي یوه عمومي ارزونه ترسره کړي. په دې ارزونه کې د څارنیزو کمره گټې د افرادو د نه څارل کېدو له گټو سره پرتله کېږي. معمولاً لیدل کېږي چې د افرادو د نه څارل کېدو له گټو څخه، د څارنیزو کمره گټې معتبرې دي. نو فلهاذا اجازه ورکول کېږي. د دغو کمره د نصب د پلویانو یو دلیل دا دی چې په دې سره د جرمونو مخه نیول کېدای شي، جرایم کشف کېدای شي او دغه راز د جرمونو څېړنه پرې ترسره کېدای شي. خو د دې سره سره، دا ټینګار هم اړین دی چې دا کمرې دې د جرم یوازینۍ کشفونکې وسیلې ونه ګرځول شي، بلکې د تکمیلوونکو وسایلو په توګه دې وګڼل شي.

سره له دې، د افرادو د حقوقو او گټو په تړاو، چارواکي مشخصوي چې څرنگه څارنه اړینه او گټوره ده. د بېلګې په توګه، که اړتیا وه، له تصویر سره جوخت دې غږ هم وڅارل شي. مګر غږ په ډېری کمره کې نه راخیستل کېږي، یوه وجه یې د محرمیت او بله وجه یې د لوړې کچې غږیزې ککړتیا ده چې نسبتاً په پیچلې توګه ثبت کېږي. بله مهمه موضوع د ساحې ده چې کومه ساحه باید وڅارل شي، چوک، سړک، لویه کوڅه، فرعي کوڅه، یا هم اور گاډۍ؟ معمولاً په څلورلاره، کوڅه یا د اورگاډي په تم ځای کې جنایي مسایلو په اړه ځینې ستونزې موجودې وي. حتی که د څارنیزو

کمر و له پاره د اجازې ورکړه يوازې د څلور لارې، کوچې يا تم ځای يوه برخه هم په پام کې ونيسي، بيا هم ستونزې شته.

دوهمې پوښتنې په اړه، اساسي معلومات چې له دغو کمر و اخيستل کېږي، د افرادو تشخيص دی. د تشخيص په موخه اړينه ده چې خبره بايد د ليدلو وړ وي، يعنې ټول مخ يا ټول بدن بايد وليدل شي ترڅو تشخيص شي. دغه راز، مشخصې جامې، حرکات او د بدن ځانگړې جوړښت او بڼه د تشخيص له شونتيا سره مرسته کوي او اسانوي يې. يعنې د يو شخص د تشخيص له پاره اړتيا ده چې ټول بدن او مخ يې وليدل شي او حرکات يې هم وڅارل شي چې کوم ډول حرکات لري. نو څارنيزې کمرې د يو شخص د خبرې ټول اړخونه راخيستلی شي او په اړه يې معلومات راټولولی شي.

د درېمې پوښتنې په اړه، دوه مشخص خطرونه شته. لومړی خطر يې د نامشخص والي دی چې قوميت او جنسيت د تشخيص مربوطه معلوماتو کې دا خطر رامنځته کېدای شي. د بېلگې په توگه، په امريکا کې يوه ترسره شوې څېړنه ښيي چې د مصنوعي ځيرکتيا په سيستم سنډالې کمرې د تور پوستو ښځو او سپين پوستو نارينه وو په اړه ډېرې غلطې کوي. (Ulrika Andersson, AI and Law, 6 minutes, 02 seconds) دا کمرې د تور پوستو ښځو د مخ جوړښت، د هغوی د بدن جوړښت کې غلطې کوي. ځينې وختونه داسې هم شوي دي چې د يوې ښځې پر ځای يې بله ښځه تشخيص کړي وي او داسې پېښې په امريکا کې ډېرې دي. د دې د مخنيوي په برخه کې تخنيکي کارکونکي هڅه کوي، خو لا هم نه دي توانيدلي. دوهم خطر د غير ضروري څار دی. يعنې په عمومي ډول څارنه کوي چې هيڅ اړتيا ورته نه وي. دغه راز، د چم گاوند او مشخص خلک د نورو په نسبت ډېر څارل کېږي. دا څارنيز سيستمونه ډېرې کمرې، پراخ پوښښ او غښتلې وړتيا لري. په دې کار سره د هرې تر څار لاندې ساحې خلک په اټوماتيک، چټک، اسانه، کم لگښت او سري ډول څارل کېږي چې هر وخت او په هر عامه ځای کې وي.

دا کمرې د جرايمو په کشف او مخنيوي کې خورا گټورې تمامې شوي دي. د متحده ايالاتو د بالټيمور کمرې په دې برخه کې د يو مثال په توگه وړاندې کولی شو. «د بالټيمور کمر و د پروژې عملي کوونکو او کارونکو ته دا کمرې گټورې ښکاري او د

دوي نظر د قانون پلي کوونکو نورو فعاليتونو سره د دغو کمرو يو ځای کول د جرايمو په مخنيوي کې اغېزمن گام دی. (Nancy G. et al, 2011, p iiv) د کمرو په څارنه کې د پوليسو (شرطي) له زړو افسرانو يعنې له تقاعد شوو افسرانو څخه گټه اخيستل هم گټور ثابت شوي دي. هغوی د خپلو پخوانيو تجربو له مخې د جرايمو په مخنيوي کې گټور رول لوبولی شي. د بېلگې په توگه مشکوکو ساحو ته د گرمو لېږل، لکه څرنگه چې ډانسي وايي: «د کمرو له نصب وروسته لومړی قومندانانو د جرايمو مشکوکې ساحې تشخيصولې او په دغو ساحو کې يې گرمې درولې چې د متخلفينو نيول يې اسانول» (Nancy G. et al, 2011, p iiv) بل پلو، د شيکاگو څارنيزو کمرو هم د جرايمو د گراف په راتيتولو کې د پام وړ ونډه لرلې ده. «د نشه اي توکو او د شوکوني اړوند تخلفات تقريباً دريمه برخه راکم شوي دي چې د نشه اي توکو ۳۰ او د غلا او شوکوې ۳ پېښې هره مياشت راکمې شوي دي؛ په داسې حال کې چې د ناریه او جارحه وسايلو اړوند پېښې له نيمایې زياتې راکمې شوي دي.» (Nancy G. et al, 2011, p x) د جرايمو د گراف دا کمښت د څارنيزو کمرو په هغو ساحو کې ترسره شوی چې د کمرو د تمرکز نقاط دي.

په هر حال، که موضوع هر څومره وشاربو، بيا هم دې نتيجې ته رسېږو چې اړوند چارواکي بايد د څارنيزو کمرو د لگولو له اجازې څخه وړاندې هر اړخيزه ارزونه وکړي چې د اجازې په ورکړې سره پورته دريو پوښتنو ته مناسب ځوابونه موندلی شي که څنگه. د گټورتيا د ډېرښت په صورت کې او د پورته دريو پوښتنو له پاره مناسب ځواب د پيدا کولو په صورت کې کولای شي چې د يادو کمرو نصب او لگولو ته اجازه ورکړي. په ورته وخت کې، د څارنيزو کمرو مخالفين استدلال کوي چې يادې کمرې د جرايمو په مخنيوي او د مجرمينو د توقيف او تعقيب په برخه کې گټورې نه دي ثابتې شوي. په دې اړه يوه بېلگه د شيکاگو د کمرو وړاندې کوي چې گواکې نوموړې کمرې د څار او جرايمو په مخنيوي کې گټورې نه دي.

خو په عين حال کې، داسې کوم قوي دليل نشته چې وښيي د شيکاگو څارنيزې کمرو سيستم د جرمونو په مخنيوي يا مجرمينو په توقيف او تعقيب کې يې مرسته کړې ده. لومړی، ډېری پوهان دې پايلې ته رسېدلي دي چې د وېډيوې څار کمرې د جرايمو گراف نه دی راتيت کړی او يوازې يو څو محدودو حالاتو کې يې د املاکو

ضد جرايم راکم کړي دي (لکه تم ځايونو کې). په دې څېړنو کې په لاس انجليس کې د ۲۰۰۸ ز. کال د سويلي کيليفورنيا د کمرو څېړنه، په ۲۰۰۹ ز. کال په سانفراسيسکو کې د کيليفورنيا د کمرو څېړنه او په متحده ايالاتو او بریتانيا کې د کمرو اړوند لسگونه نورې څېړنې شاملې دي. (Adam Schwartz: p 55) دوهم، د شيکاگو کمري يوازې ډېرو لږ توقيفونو کې مرسته کړې ده. د ياد ښار چارواکو اعلان کړی چې د يادو کمرو د شبکې په مرسته له ۲۰۰۶ ز. کال څخه تر ۲۰۱۰ ز. کال پورې په څلور نيمو کلونو کې يوازې ۴۵۰۰ خلک توقيف شوي دي. په داسې حال کې چې دا شمېره له ۲۰۰۸ ز. کال څخه تر ۲۰۰۸ ز. کال پورې په يوازې دريو کلونو کې د پوليسو له لوري د ۶۴۶۲۵۵ کسانو د توقيف په پرتله له يو سلنه څخه هم ټيټه کچه کې ده. دريم، د شيکاگو کمري د محاکمې بهير له پاره ډېرې اغېزمنې نه دي. (Adam Schwartz: p 56) ممکن وجه يې د کمرو ټيټ کيفيت، د قضاتو له لوري نه باور کول او په اوسني عصر کې د جعل او تزوير ډېروالی وي. په همدې ډول، د شپې له خوا د کمرو د تصاوېرو نه روښانتيا، له ليرې څخه روښانه نه اخيستل په خراب موسم کې د کمرو ناسم انځورونه له دې جعل او تزوير سره مرسته کوي.

په امنيتي څارنيزو کمرو کې د محرميت ستونزه ډېره جدي ده. د ورځني ژوند شخصي عادات په عامه کوڅو او فرعي لارو کې ليدل کېږي. ابتدايي کمري يوازې د يو څو کسانو منډ اخيستې شي چې معلومه کړي په عامه ځايونو کې څنگه وخت تېروي. مگر د شيکاگو پرمختللي کمرو مسؤلينو ته دا وړتيا ورکړې ده چې هر څومره يا ټول خلک په ټولو عامه ځايونو کې وڅاري يا يې منډ واخلي (تعقيب يې کړي). مونږ هر يو به په دې اړه اندېښمن يو چې له مناسبو مقرراتو پرته، د دولت له لوري په کتاب پلورنځي، سياسي غونډه يا حتی يو عصبي ډاکټر ته د ورتگ پرمهال ليدل کېږو او ريکارډ مو اخلي. (Adam Schwartz: p 52)

د کاروونکو ناسم کارول: په ډېری ښارونو کې، دولتي کارکوونکي د امنيتي څار کمري ناسمې کاروي. نارينه پرمخ وړونکي، ښځينه ولس په داسې ډول ويني چې د اخلاقو خلاف وي. يو شمېر نور چلوونکي يې حساس انځورونه خپروي. په افغانستان کې په دې اړه لا تراوسه کوم معلومات نه دي خپار شوي، خو په بریتانيا کې يوې احصايوي څېړنې موندلې چې د کمرو چلوونکو له خوا د څارنې له پاره د خلکو په

انتخاب کې نژادي توپير تر سترگو كيږي. له بده مرغه، د شيكاگو چارواکي دا ردوي چې گواکي د دوی کوم کارکوونکی دې د کمرو سيستم ناسم کارولی وي. (Adam Schwartz: p 54)

د دې کمرو سربېره، ترافيکي کمري هم شته. دا کمري د موټر ځغاسته معلوموي چې د ښوونځي يا تم ځای تر څنگ خو به له ټاکل شوي محدوديت زياته ځغاسته نه کوي، يا دا چې له سرو ترافيکي ښو خو به نه تېرېږي. دا کمري د موټر انځور او د هغه د پليټ انځور اخلي او له سرغړونې پرته انځورونه له دريو ورځو وروسته ډيليتوي. دغه را ز د سرغړونو لرونکي انځورونه، له دوو کلونو وروسته ډيليتوي. دا کمري د ترافيکي پېښو د مخنيوي له پاره ډېرې گټورې دي او د ولس محرميت او خصوصي حريم ورکې نه نقض کيږي.

د بالټيمور کمرو د تحليل نتايج ښيي چې د کمرو عملي کولو، ساتنې او څارنې لگښتونه بالاخره د دې لامل شوي دي چې جرایم راکم کړي. په ځانگړي ډول د بالټيمور په مرکزي ساحه کې، چې د کمرو ډېره برخه څار همدلته ترسره کېږي، د املاکو اړوند او د تاوتریخوالي اړوند جرمونه په کې د کمرو له لگولو وروسته میاشتو کې د پام وړ ډول راکم شوي دي. (Nancy G. et al, 2011, p iiv) دا په دې معنی دی چې د کمرو څارنه، که څه هم ښايي لږه گټه ولري، مگر گټه یې اغېزمنه ده.

۳- د مصنوعي ځيرکتيا د وسايلو (امنيتي څار کمرو) تخنيکي ستونزې

الف- د شپې کار نه کوي: دا کمري اکثر د شپې له خوا کمزورې وي. که برېښنا وي هم، تټ انځور اخلي چې د لمر د رڼا په نسبت کمزورې ده او د انځور کيفيت کمزوری راوړي.

ب- د ورځې له خوا ستونو او ډانگو کې برېښنا نه وي: د نړۍ په ډېری برخو کې دا موضوع صدق کوي. د برېښنا په ډانگو کې د ورځې له خوا برېښنا نه وي او دا کار د دې لامل گرځي چې د ورځې له خوا انځورونه وانهخلي. د بالټيمور ښار مسئولينو دا موضوع درک کړه او وروسته ورته متوجه شوه.

ج- لگښتونه: د بالټيمور ښار د ۴۸۰ کمرو د ساتنې او څارنې کلنی لگښت ۶۰۰۰۰۰ امریکایي ډالر دی (Nancy G. La Vigne: 52 p)

۴- د امنيتي څار کمر و څارنيز سيستم

د څارنيزو کمر و د څار سيستم د بڼه کار کولو او د گټورو پايلو ترلاسه کولو له پاره اړينه ده چې ۲۴ ساعته ۷ ورځې د اونۍ فعال وي او په فعال ډول يې څارنه وشي. د څارنې له پاره د ځانگړو اشخاصو شتون ضرور دی. له هغه ځايه چې د امنيت مسؤليت د پوليسو په غاړه دی، د پوليسو افسران د څارنې مسؤليت هم په غاړه لرلی شي. د پوليسو د بېلابېلو پوړيو افسران کولی شي چې څارنه ترسره کړي، خو رتبه يې حد اقل لومړی يا دوهم څارن وي.

څارنه په دوه ډوله ده، ژوندۍ بڼه څارنه^۶ او ثبتي څارنه^۷. په ژوندۍ بڼه کې څارونکي په عين وخت کې کمرې څاري خو په ثبتي بڼه کې بيا ناوخته او په ځنډ سره څارنه ترسره کېږي. د لومړۍ بڼې موخه د جرمونو په خپل وخت مخنيوی او د متخلفينو نيول دي، په داسې حال کې چې ثبتي څار په تحقيقاتو کې په کارېږي. ژوندۍ څارنه يوازې په واحد موقعيت کې ترسره کېږي چې عبارت له کنټرول مرکز څخه دی او د دې له پاره جوړ شوی دی چې کمرې او د خبرداري نورې ټکنالوجۍ لکه ډزڅارۍ^۸ وڅاري. په ژوندۍ څارنه کې ښکېل کسان ټول رسمي پرسونل دی او دوی او ورسره نور په کنټرول خونه کې کار کوونکي کسان بايد د څارل کېدونکو کسانو د محرميت ساتنې اړوند اصولو مربوط سند لاسليک کړي. (Nancy G. La Vigne: 75 p) د دې ډول څارنې پرمهال حد اقل د دوه کسانو شتون اړين دی. يو کس يې له دريو تر پنځو پورې کمرې گوري او بل يې غږڅارې اله څاري ترڅو معلومه کړي چې کوم خبردارۍ خو ورته نه دی راغلی.

۵- د کمر و د انځورونو کيفيت

د کمر و د انځورونو کيفيت هم يوه ننگونه ده. دا يوه تخنيکي ننگونه ده چې په ورېځ او له ليرې ساحې څخه د افرادو د تشخيص وړتيا يې محدوده ده. «هغه کسان چې له کمر و سره سر او کار لري، د هغوی له لوري د انځور کيفيت د يوې لوبې ننگونې او محدوديت په توگه ياد شوی دی.» (Nancy G. La Vigne: 72 p) د دې چارې له پاره

^۶ Active monitoring

^۷ Passive monitoring

^۸ ShotSpotter

يوه حل لار دا کېدای شي چې د کمرو د زومينگ وړتيا زياته شي، مگر که زومينگ يې زيات شي، بيا هم له محدودې ساحې ليرې ساحه نشي را اخيستی او د مخ په تشخيص کې ستونزې پر ځای پاتې کېږي.

٦- د نورو جرم کشفوونکو وسايلو کارول

د کمرو کارول، په يوازې ځان دومره ګټور نه دی، خو له نورو آلو او وسايلو سره يې کارول ګټه او مؤثریت ډېروي. په دې کې د مرمۍ کشفوونکو آلو او وېديو تحليلونکو وسايلو نومونه د پام وړ دي. «په داسې حال کې چې د مرمۍ کشفونکي وسايل او وېديو تحليلوونکي له جرمونو سره د مبارزې په نويو وسايلو کې دي، خو متخصصين خبردارۍ ورکوي چې د دغو وسايلو د لګښتونو او محدوديتونو د بشپړ تشخيص څخه وړاندې په دغې ټکنالوجۍ ډېر باور په کار نه دی.» (Nancy G. La Vigne: 72 p) يعنې د دغو وسايلو تر کارولو وړاندې هم د پام وړ پرېکړې کول اړينې دي ترڅو يې لګښتونه له وړتيا تجاوز ونه کړي.

پايله

مصنوعي ځيرکتيا په عدلي او قضايي برخه کې د يو اغېزمن بديل په توګه رامنځته شوې ده. څارنيزې کمږې او د خطر ارزونې نور الګوريتمونه د جرمونو د کشف او مخنيوي په برخه کې مثبتې پايلې لري، خو په بشپړ ډول د باور وړ نه دي. ځکه په دې برخه کې د محرميت د نقض، د شواهدو د جعلې او تزوير او د پوليسو د ناسم استعمال په څېر ستونزې د دې ټکنالوجۍ د اغېزمنتيا پر وړاندې لوی خنډونه ګڼل کېږي. نو اړتيا ده چې د عدلي او قضايي برخو مسؤولين د يادې ټکنالوجۍ په کارولو کې له خورا دقت څخه کار واخلي او د يو ټاکلي حد څخه ډېر کارولو ته اجازه ور نه کړي. په دې سره به د جعل او تزوير مخه ونیول شي او د افرادو د محرميت او خصوصي حريم نقض ته به هم يوه لاره پيدا شوې وي.

وړاندیزونه

له هغه ځايه چې د مصنوعي ځيرکتيا کارول ډېر شوي او له کارولو څخه يې ډډه کول هم ناممکن دي، نو په افغانستان کې د دې ډول څارنيزو کمرو او د مصنوعي ځيرکتيا د نورو وسايلو کارول بايد د اصولي چوکاټ په رڼا کې ترسره شي.

همدارنگه، د افرادو د محرميت د خوندیتوب له پاره دې لازم مقررات او د کنټرول ځانگړي ميکانيزمونه جوړ شي ترڅو عام خلک په ښار کې د يادو کمرو په تړاو د خوندیتوب احساس وکړي.

د افغانستان عدلي او قضايي ادارې له پاره ضروري ده چې د پرمختللو هېوادونو له تجربو څخه ګټه واخلي، خو په ورته وخت کې خپل ټولنيز او کلتوري شرايط په پام کې نيول هم له ضروري مسایلو څخه دي.

په همدې ډول، د مصنوعي ځيرکتيا د وسايلو کاروونکو، په ځانگړي ډول پوليس (شرطي) او عدلي کارکوونکو، ته ډېره ضروري ده چې د يادو وسايلو د کارولو ځانگړي روزنه ترلاسه کړي. دې سره به د محرميت د نقض او نورو ستونزې راکمې شي.

همدارنگه، له هغه ځايه چې له يادې ټکنالوجۍ څخه انکار ناشونی دی او د ژوند هر ډگر ته داخله شوې ده، نو د يادې ځيرکتيا پر مټ د ترلاسه شويو شواهدو اعتبار د حنفي فقهي او نورو قضايي اصولو له معيارونو سره سم ارزول اړين دي. په دې برخه نورو څېړونکو ته د څېړنې وړاندیز کوم.

ماخذونه

۱- Adam Schwartz, Chicago's Video Surveillance Cameras: A Pervasive and Poorly Regulated Threat to Our Privacy, 11 Nw. J. Tech. &

۲-Face-Recognition-Testimony

<https://www.pogo.org/testimonies/facial-recognition-technology-strong-limits-are-necessary-to-protect-public-safety-civil-liberties>

۳- Initiative, Berkman Klein Center for Internet & Society, Harvard Law School. Intell. Prop. 47 (2013).
<https://scholarlycommons.law.northwestern.edu/njtip/vol11/iss2/4>

۴- Kehl, Danielle, Priscilla Guo, and Samuel Kessler. 2017. Algorithms in the Criminal Justice

۵- Nancy G. La Vigne, Samantha S. Lowry, Joshua A. Markman, Allison M. Dwyer, "Evaluating the Use of Public

Surveillance Cameras for Crime Control and Prevention”, UI (The Urban Institute), 2011/September

٩- Ulrika Andersson, AI and Law, “AI and Criminal Law” available at: <https://www.coursera.org/learn/ai-law/lecture/TidPQ/ai-and-criminal-law> [accessed: 2025-03-23]

څېړندوی شجاع الله امان

په افغانستان کې دوامداره اقتصادي پرمختیا او د طبیعي
سرچینو مدیریت: له جګړې وروسته چاپېریال کې ننگونې او
فرصتونه

Economic Sustainability and Natural Resource Management in Afghanistan: Challenges and Opportunities in a Post- Conflict Environment

Assistant Prof Shujaullah Aman

Abstract

Afghanistan has the potential to achieve economic development through its rich natural resources, but past political instability, conflict, and weak governance have hampered the management and operations of this sector. Given the economic importance of this issue, this article used a descriptive-analytical method on sustainable economic development and the country's natural resource management. It examines the country's vast natural resources and the opportunities available in this area, analyzes the challenges facing it, and presents recommendations as the best solutions, taking into account the circumstances. The findings of the study show that sustained political stability in the country has a positive impact on natural resource management. Security, stability, good governance, international bilateral cooperation, an economically oriented neutral foreign policy, and other

similar factors in this regard contribute to Afghanistan's sustained economic development .

Keywords: Afghanistan, Economic Development, Security, Natural Resources, Mineral Resources

لنډيز

افغانستان د بډايه طبيعي زېرمو په وسيله اقتصادي پرمختيا ته رسېدلی شي، چې په دې برخه کې تېرې سياسي بې ثباتۍ، جگړې او کمزورې حکومتولي هغه څه و چې د دې برخې مدیریت او چارې يې اغېزمنې کړې وې. د دې موضوع د اقتصادي اهميت په پام کې نيولو سره دا مقاله په افغانستان کې د دوامداره اقتصادي پرمختيا او د هېواد د طبيعي سرچينو مدیریت او له جگړې وروسته چاپېريال کې د ننگونو او فرصتونو په اړه ليکل شوې چې په کې د هېواد پراخه طبيعي سرچينو د مدیریت څرنگوالی او په دې برخه کې شته فرصتونه خپل شوي، په وړاندې يې پرتې ننگونې تحليل شوې دي او د غوره حل لارو په توگه د شرايطو په پام کې نيولو سره وړاندیزونه کوي.

د خپړنې موندنې ښيي چې په هېواد کې دوامداره سياسي ثبات د طبيعي سرچينو پر مدیریت باندې مثبتې اغېزې لري. امنيت، ثبات، ښه حکومتولي، نړيواله دوه اړخيزه همکاري، اقتصاد محوره بې طرفه بهرنی سياست او په دې برخه کې دې ته ورته نور فکتورونه د افغانستان له دوامدار اقتصادي پرمختيا سره مرسته کوي. په دې مقاله کې له توصيفي - تحليلي ميتود څخه گټه اخيستل شوې ده.

کلیدي ټکي: افغانستان، اقتصادي پرمختيا، امنيت، طبيعي زېرمې او معدني سرچينې.

سريزه

افغانستان پراخې طبيعي زېرمې لري چې ارزښت يې په تخميني ډول له يو څخه تر درې تريليون ډالرو پورې اټکل شوی دی. (د متحده ايالاتو جيولوجيکي سروې [USGS], ۲۰۲۲). په دې زېرمو کې د ځمکې نادره عناصر، مس، اوسپنه، قيمتي او نيمه قيمتي ډبرې او نور شاملېږي. لسيزو جگړو، بنسټيزو کمزوريو او امنيتي ننگونو د دوامداره اقتصادي پرمختيا لپاره د هېواد وړتيا د دې زېرمو اغېزمنه مدیریت له خنډ سره مخامخ کړې دی. د افغانستان پراخه معدني شتمني، چې ارزښت يې په

میلیونونو ډالرو اټکل شوی، د اقتصادي پرمختګ لپاره د پام وړ فرصتونه وړاندې کوي؛ خو د دې ظرفیت درک کول له سترو خنډونو سره مخامخ دی. تېرو لسیزو جګړو د افغانستان زېربناو، سړکونو او د انرژۍ شبکو په ګډون بېلابېلې برخې سختې زیانمنې کړې دي. د منرالونو استخراج، پروسس او ترانسپورت یې خورا ستونزمن کړي دي. د دې برخې د زېربناو بیارغول د پام وړ پانګونې او وخت ته اړتیا لري. د هېواد او سیمې په کچه بې ثباتي او سیاسي کړکېچونه، د معدنیاتو د استخراج او پروسس په برخه کې پانګونه متضرره کوي. د ناامنی په صورت کې بهرنۍ پانګه اچونه له خنډ سره مخامخېږي او پانګوال دې برخه کې پانګونې ته زړه نه ښه کوي او بې ثباتي د دوامدار پرمختګ په لور هر ډول هڅې کمزورې کوي. اداري فساد په افغانستان کې پراخه مخینه لري او د کانونو سکتور په ځانګړې توګه له دې اړخه ډېر زیانمن شوی دی. فساد د منابعو د غیر مؤثر تخصیص، د عوایدو د کمښت او د رویتیا د نشتوالي لامل کېږي، چې کورني او بهرني پانګه اچوونکي داسې حالت کې پانګه اچونې ته زړه نه ښه کوي. افغانستان د خپلو طبیعي زېرمو د ښه مدیریت او پراختیا لپاره مسلکي کاري ځواک او تخنیکي تخصص ته اړتیا لري، لکه: د جیولوجي، کان کیندنې انجنیري او د چاپېریال مدیریت کې تخصص. د معدنونو د استخراج نامسلکي کړنې کولی شي د چاپېریال لپاره د پام وړ زیانونه رامنځته کړي، لکه: د اوبو او هوا ککړتیا، د ځنګلونو او خاورې تخریب. د چاپېریال ساتنې په برخه کې له نوي عصر سره سم مقررات وضع کول خورا اړین دي او په دې برخه کې د نړیوالو نورمونو په پام کې نیولو سره په ټولو برخو کې او په ځانګړې توګه د معدنونو د استخراج او پروسس په برخه کې لازم اقدامات ترسره شي.

د کانونو په سکتور باندې ډېره تکیه کولی شي اقتصادي تنوع له منځه یوسي او هېواد د دوامداره اقتصادي پرمختیا له مسیره پاتې کړي. د اقتصاد متنوع کول په یوه سکتور باندې د انحصار کمولو لپاره خورا مهم دی. د دې ډاډ ترلاسه کول چې د معدني شتمنیو ګټې په مساوي توګه د افغانانو ترمنځ شریکې شوي او دا چاره د ټولنیز ثبات او پرمختګ لپاره اړینه ده او په دې برخه کې د عوایدو د شریکولو شفاف او عادلانه میکانیزم ته اړتیا ده.

له دې ننگونو څخه د خلاصون لپاره څو اړخيزو کړنلارو ترسره کول اړين دي، لکه: د زېربنا، امنيت، مسلکي ظرفيت لوړول، اداري اصلاحات او د يوې شفافې او حساب ورکونکي حکومتولۍ چوکاټ رامنځته کولو لپاره د پام وړ پانگه اچونه او همدارنگه د نړيوالې ټولنې دوه اړخيزه همکاري او ملاتړ د افغانستان لپاره خورا مهمه ده چې د دوامداره اقتصادي پرمختيا لپاره په برياليتوب سره له معدني شتمنيو څخه ګټه ترلاسه شي.

د څېړنې اهميت

دا چې له څو لسيزو جگړو او بې ثباتۍ وروسته اوسمهال افغانستان کې امنيت ټينګ شوی، نو د دوامداره اقتصادي پرمختګ لپاره د طبيعي زېرمو استخراج او پروسس په برخه کې د کورنيو او نړيوالو پانګونو جلبول خورا مهم او ضروري دي، نو د دې څېړنې اهميت په دې کې دی چې هغه عوامل، ننگونې او فرصتونه په ګوته کړي چې د طبيعي زېرمو د مدیریت پر وړاندې شتون لري.

د څېړنې پوښتنې

۱. له جگړې وروسته چاپېريال کې د دوامداره اقتصادي پرمختيا لپاره د طبيعي سرچينو مدیریت اهميت په څه کې دي؟
۲. له جگړې وروسته چاپېريال کې کومې ننگونې او فرصتونه وجود لري؟

د څېړنې فرضيه

د طبيعي سرچينو مدیریت د لومړني سکتور د پرمختيا په برخه کې د صنعت سکتور او خدماتو سکتور لپاره د پرمختيا لار هواروي.

د ستونزو بيان

د لاندې عواملو له مخې افغانستان د خپلو طبيعي زېرمو د مدیریت په برخه کې له سترو ننگونو سره مخامخ دی:

- په سيمه کې سياسي بې ثباتي او امنيتي اندېښنې
- کمزوری اداري چوکاټ
- محدود تخنیکي او مسلکي ظرفيت
- ناکافي زېربناوې
- د اقليم بدلون

د خپړنې موخه

د افغانستان د طبيعي زېرمو د مدیریت د اوسنیو کړنو ارزونه او همداراز د اقتصادي ظرفیت تحلیل او د دوامداره اقتصادي پرمختیا پر وړاندې د خنډونو او فرصتونو پېژندنه او د خنډونو لپاره د حل لارو وړاندیز کول د دې خپړنې اساسي موخه ده.

د خپړنې میتود

په دې خپړنه کې له تشریحي- توصیفي میتود څخه استفاده شوې او د ضرورت وړ مواد له کتابونو، مجلو، علمي مقالو او انلاین وېب پاڼو څخه ترلاسه شوي دي. په دې خپړنه کې د افغانستان د معدني سرچینو پر پراختیا سربېره پر بېلابېلو موضوعاتو تمرکز شوی او د دې تر څنګ په اخر کې پایلې او مناسب وړاندیزونه مطرح شوي دي.

موندنې

افغانستان د هایدروکاربن او معدني سرچینو پراخه کوربه هېواد دی، چې په دې کې تېل او ګاز، قیمتي او اساسی فلزات، غیر فلزي منرالونه، قیمتي او نیمه قیمتي ډبرې، نادره ځمکني عناصر او ساختماني مواد شامل دي. د افغانستان د کانونو سکتور پراختیا د هېواد د ناخالص کورني محصول (GDP) په لوړېدو کې د پام وړ ونډه لري او همدارنګه د مستقیم او غیر مستقیم کاري فرصتونو د رامنځته کولو وړتیا لري. همدا راز د صنعت او برېښنا تولید لپاره سون توکي، د صنعت او ساختمان لپاره خام مواد، د کورنیو او صادراتي بازارونو اړتیاوې هم چمتو کوي. له همدې امله اړینه ده چې د دې سرچینو د ښه مدیریت، تنظیم او پراختیا لپاره رغنده ګامونه واخیستل شي. افغانستان د کانونو غني سرچینې لري چې د راتلونکي اقتصادي پراختیا لپاره یې د پام وړ امکانات برابر کړي دي. په تېرو وختونو کې د ډبرو سکاره، طبیعي ګاز، مالګه، د مرمرو تېره او داسې نور معدني مواد استخراج او کارول کېدل. په افغانستان کې د اوسپنې، بېریت، مسو، تېلو، سره رزو، قیمتي تېرو او نورو ذخیرې شته دي. په ۱۴۰۲ هـ ش کې د کانونو د استخراج تولید ارزښت (۶،۰۵۱) شپږ میلیارده یو پنځوس میلیونه افغانیو ته رسېده چې د ۱۴۰۱ هـ ش کال په پرتله ۴۱ سلنه زیاتوالی ښیي. (احصایوي کلنۍ، ۱۴۰۲، ص. ۲۲۳).

د چاپېريال ساتنې او د خصوصي سکتور پانګونې ته په پام سره د کانونو وزارت د کانونو سکتور د پراختيا لپاره لومړۍ د کانونو يو جامع او هر اړخيزه پاليسي جوړولو ته اړتيا لېدل کېږي چې د افغانستان د کانونو سکتور د مدیریت، عايداتو توليد او چاپېريال ساتنې په برخه کې ښه حکومتداري او شفافيت ته وده ورکړي.

اداري او مسلکي ظرفيت جوړونه، د افغانستان سرچينې خوندي کوي او د ټولنې د اوسېدونکو، چاپېريال، سيمه ييز او ملي اقتصاد د پرمختګ سبب ګرځي. د دې ټولو موضوعاتو په نظر کې نيولو سره اړينه ده چې د معدني سرچينو په عصري استخراج باندې تمرکز وشي او په دې برخه کې دې لازم تدابير ونيول شي او رغنده کړنې دې ترسره شي.

د افغانستان د معدني سرچينو عصري پرمختيا: اسلامي امارت بايد په دې هڅه وکړي چې د هېواد معدني سرچينو ته په داسې ډول پرمختيا ورکړي چې د نړيوالو کړنو سره سمون ولري، د چاپېريال او ټولنيزو خونديتوبونو په برخه کې د افغانانو د ګټو لپاره د ملي عايد د عادلانه وېش زمينه برابره کړي همدارنګه دا هڅه وشي چې د پانګونې، تخنيکي او نورو غوره طريقو له مخې د کانونو پراختيا کې تنوع رامنځته شي چې مختلفو نړيوالو تجربو او مهارتونو ته په کې پاملرنه وشي تر څو د افغانستان حکومت د کانونو سکتور د ښه ټکنالوژيکي فعاليت او په نړيواله کچه د سيالي جوګه کړي. معدني سرچينې د نوي کېدو وړ نه دي. د افغانستان د کانونو د شتمنيو د سالمې پراختيا او ښه توليد ملاتړ لپاره او همدارنګه چې اړتيا وي د نړيوالو کانونو صنعت ته د مناسبو او عصري ټکنالوژيو کارولو له لارې د سرچينو ساتنه او د بېرته راګرځېدو لپاره رغنده کارونه ترسره کړي.

د خصوصي سکتور رول: حکومت د بازار د تقاضا پر بنسټ د کانونو په برخه کې د خصوصي سکتور رول ته بايد ارزښت ورکړي او د کان کېندنې په برخه کې د قراردادونو له لارې ورته فرصت برابر کړي او همدارنګه د ټولو قانوني کانونو چلونکو او پانګوالو لپاره د کار موده او د پلي کېدو وړ جوازونه وويشي. حکومت همدارنګه د استخراجي صنايعو د شفافيت نوبت سره سم د افغانستان د کانونو عملياتو د عوايدو څارنې پلي کولو ته خپله ژمنتيا عملي کړي.

مناسبه ټکنالوژي او میتودونه: مناسبه او د منلو وړ ټکنالوژي او میتودونه باید د کانونو په اکتشاف، استخراج د غوره بیارغونې، تولید او لږ تر لږه د چاپیریالي اغېزو او د کانونو د خوندي ترانسپورت او د معدني موادو د پروسس کولو پرمهال وکارول شي. **د کانونو د چاپیریال او ټولنیزو چارو مدیریت:** د کانونو تثبیت شوو سیمو کې د کانونو عملیات د هېواد په کچه ترسره کېدای شي پرته له هغو ځایونو څخه چې د ایکولوژیکي پلوه نازک، بیولوژیکي پلوه بډایه ایکوسیستمونو او یا د ملي فرهنګي میراث سیمو په توګه پېژندل شوي وي.

دواړه پرمختیا: په افغانستان کې ټول کانونه باید د دواړه پرمختیا د اصولو سره سم ترسره شي. د کانونو هیڅ پلان باید د چاپیریالي اغېزو او ټولنیزې ارزونې پرته تصویب نه شي. د جامد او مایع کثافاتو مدیریت، د اوبو او خاورې ککړتیا کمول همدارنګه د ځنګلونو احیا او د تخریب مخنیوي به د دواړه پرمختیا سره مرسته وکړي.

د پانګونې اصلاح کول: حکومت باید دا هڅه وکړي چې په افغانستان کې د کانونو له عملیاتو څخه ترلاسه شوي مالي عاید ته وده ورکړي. د کانونو د قراردادونو په خبرو اترو کې حکومت دې له پانګه اچوونکو سره کار وکړي ترڅو ډاډ ترلاسه کړي چې په ټولیز ډول د پانګونې شرایط د کانونو په برخه کې پانګوالو ته د مالي عاید له اړخه مناسب حاصل ورکوي چې د پانګونې له خطر سره مطابقت لري او له بل پلوه د افغان اتباعو لپاره سرچینې او د کار فرصتونه رامنځته کوي. د کان کېندنې شرکتونه چې په افغانستان کې فعالیت کوي د سوداګرۍ، کرایې او نورو برخو مالیات باید په خپل وخت سره تادیه کړي ترڅو د مالیې له کتمان څخه مخنیوی وشي او د پلان شویو عوایدو موخه په خپل وخت سره ترلاسه شي.

د پانګوونې ساتنه

د افغانستان د قوانینو سره سم د یو عادلانه او متوازن مالي او پانګونې نظام جوړول به د کانونو سکتور د پانګونې ساتنه کې مرسته وکړي او د قوانینو له مخې په مساوي او عادلانه ډول له ټولو راجستر شویو شرکتونو سره یو ډول چلند به د پانګوالو د تشویق سبب ورګرځي او نه یواځې داخلي پانګوال به لا زیاتې پانګونې ته وهڅېږي، بلکې بهرنۍ مستقیمه او غیر مستقیمه پانګونه به هم را جلب شي.

د کانونو اړوندو برخو پراختيا

د زېربناو پراختيا او پرمختيا: حکومت بايد د کانونو په سيمو کې د زېربناو پراختيا او پرمختيا په برخه کې لازمه پاملرنه وکړي همداراز په دې برخه کې بايد په ټول هېواد کې له زېربناو سره اتصال باندې کار وکړي چې د کانونو عمليات ورسره اسانه او مؤثره شي او دا چاره به په ټوليزه توگه اقتصادي پرمختگ کې مرسته وکړي.

د ټولنې پراختيا: د محلي کارگرانو گمارنه او همداراز هغوی ته د ژوند په بېلابېلو برخو کې اسانتياوې برابرول به له يوې خوا د کار مؤثریت او مثمریت ډېر کړي له بلې خوا به د عرضه کوونکو او مصرف کوونکو ترمنځ د اوږدمهاله سوداگريزو اړيکو رامنځته کېدو سبب شي چې ممکن د کانونو د مختلفو محصولاتو لپاره کارموندنه، عرضه او نرخونه خوندي کړي.

د مسلکي او کاري ځواک روزل: د کانونو وزارت د کانونو تخنيکگرانو، سوداگريزو کارمندانو، دولتي چارواکو او نورو اړينو مسلکي او تخنيکي پوستونو لپاره د لومړني او منځني مسلک روزنيز پروگرامونه رامنځته کول او له نوي عصر سره هغوی ته تدریسي نصاب جوړول به د کانونو په عملياتي برخه کې مؤثره تمامه شي. دا چې نن سبا په نړيواله سطح د تکنالوژۍ پرمختگ ډېر په چټکۍ سره روان دی، نو حکومت او د کانونو اړوند چارواکي بايد د نړۍ له هېوادونو سره د ښې ديپلوماسۍ له لارې په داخل او بهر کې د منځنۍ کچې او لوړو زده کړو په برخه کې سکالرشپونه، فيلوشپونه، انټرشپونه، روزنيز او نور مسلکي- تخنيکي فرصتونه برابر او پر شرايطو برابر کسان په کې وروزي.

همدارنگه په کور دننه د کانونو په برخه کې د ځوانو مسلکي کسانو روزل بايد د حکومت د پالیسۍ په سر کې قرار ولري. د کانونو او پترولیم وزارت بايد د کار او ټولنيزو چارو وزارت، د لوړو زده کړو وزارت او له تخنيکي او مسلکي زده کړو ادارې سره په نږدې همکارۍ کې د افغانستان د کانونو په سيمو کې د تعلیمي او روزنيزو خدماتو پراختيا لپاره مالي او نورې سرچینې چمتو کړي چې د کانونو سکتور پراختيا تخنيکي، مالي، قانوني، چاپېريالي او نور اړخونه په ښه کوي او د تخنيکي او ماهر کارگرانو دوامداره اکمالات ډاډمن کوي او د امکان تر حده دې موجوده اکاډميکي او

روزنيزې ادارې وهڅول شي چې خپل روزنيز پروگرامونه د کانونو ځانگړي سکتور له پراختيا سره سم لوړ کړي.

اقتصادي اغېزې

تر جنگ وروسته او د بحران په حالت کې د يو هېواد په توگه د افغانستان تر ټولو مهم اقتصادي وړتيا د هغې معدني سرچينې دي. په دې معدني زېرمو کې طبيعي گاز، تېل، د ډبرو سکاره، مرمر، سره زر، مس، کرومايټ، تالک (کرايټ)، بارايټ، سلفر، سيسه، اوسپنه، مالگه، قيمتي او نيمه قيمتي ډبرې، ليتيم او ساختماني ډبرې شاملې دي. (د متحده ايالاتو جيولوجيکي سروې، ۲۰۱۱؛ نړيوال بانک، ۲۰۱۹). له دې معدني شتمنۍ سره سره د هېواد په ټول ناخالص کورني توليد (GDP) کې د دې سکتور ونډه يوازې ۱،۵۶٪ ده. (نړيوال بانک، ۲۰۲۱). د ځينو سرچينو په وينا د افغانستان پخواني حکومت په ۲۰۱۷ کې پلان درلود چې له کانونو څخه دولتي عايد بايد په کال کې يو ميليارډ ډالرو ته ورسېږي. (د کانونو او پټروليم وزارت، ۲۰۱۷). که چېرې دا اهداف ترلاسه شوي وي، نو په GDP کې د دې سکتور ونډه به شاوخوا ۲۰٪ ته رسېدلې وي. (بينيت، ۲۰۱۷).

د اقتصادي ودې لپاره تر ټولو لويه هيله په کاني سرچينو ولاړه ده. په کانونو پورې تړلی اقتصاد په هېواد کې د کورني اقتصاد ودې او پرمختگ د رامنځته کولو لپاره يو له څو انتخابونو څخه دی. په دې اړه څېړنې ښيي چې افغانستان د درې تريليون ډالرو په ارزښت کانونه لري. په هېواد کې کشف شوې تر ټولو د پام وړ سرچينې له اوسپنې او مسو څخه جوړې شوې دي. اټکل کېږي چې د اوسپنې او مسو د زېرمو اندازه دومره ده چې افغانستان په نړۍ کې په لوی توليدونکي هېواد باندې بدلولی شي. ترسره شوې څېړنې ښيي چې په لوگر کې د مس عينک (د عينک د مسو کان) او په باميان کې د حاجيگک د اوسپنې زېرمو ارزښت به په ۲۰۳۱ کې په اوسط ډول ۹۰۰ ميليون ډالرو ته ورسېږي. دا چې افغانستان د پراخو معدني شتمنيو په لرلو سره سره په دې سکتور کې کافي بهرنۍ پانگونې نه دي راجلب کړي او په دې برخه کې محدود شمېر بهرني هېوادونه پانگونه کوي چې دا بسنه نه کوي بايد په کور دننه او بهرني پانگوال و هڅول شي تر څو په دې برخه کې پانگونه وکړي، پاتې دې نه وي چې د پانگوالو لپاره بايد لازمي اسانتياوې برابرې شي. په افغانستان کې تر دې مهاله

په دې سکتور کې تر ټولو لوړ پانګه اچوونکي د چين هېواد دی. د مس عینک د مسو کان یو له هغو کانونو څخه دی چې چين په کې پانګونه کړې ده. د مس عینک معدن له ۴۰ میلیارده ډالرو اټکل شوي ارزښت سره د مسو تر ټولو پراخه سرچینه ده، د دې معدن ارزښت په پام کې نیولو سره د چين دوه دولتي شرکتونو، د چين د میتالرجیکل کارپوریشن (MCC) او د جیانګسي د مسو شرکت (JCC) په ۲۰۰۷ ز کال کې د ۲،۳۸ میلیارد ډالرو په ارزښت یو تړون لاسلیک کړ ترڅو کان د ۳۰ کلونو لپاره په اجاره کې ولري. چين د افغانستان د مسو په کانونو کې د پانګونې لېوالتیا د مسو د مخ په زیاتېدونکي اړتیا سره تړاو لري. د یادونې وړ ده چې په افغانستان کې یو له خورا قیمتي منرالونو څخه لیتیم دی. که څه هم په هېواد کې د لیتیم د مقدار او ارزښت په اړه دقیق معلومات نشته؛ خو اټکل کېږي چې افغانستان د سویلي امریکا د بولیویا څخه وروسته د لیتیم دویمه لویه زېرمه لري. په افغانستان کې د لیتیم ډېرې زېرمې په جنوبي ولایت غزني کې موقعیت لري. په تېرو لسيزو کې د امنیتي ستونزو او سیاسي بې ثباتۍ له امله، د پانګونې لپاره هیڅ فرصت موجود نه و. په هرصورت په هېواد کې د غیر قانوني کانونو او کانونو قاچاق کچې ته په پام سره د دې قیمتي منرال قاچاق له امکان څخه لرې نه دی. لیتیم په ستراتیژیک ډول په نویو ټکنالوژيو، لکه: برېښنايي وسایلو کې کارول کېږي. په برېښنايي صنعتونو کې د لیتیم اهمیت په پام کې نیولو سره د ځینو کارپوهانو له خوا لیتیم د نوي تېلو په توګه پېژندل کېږي. د ټکنالوژۍ چټکې ودې او د برېښنايي وسایلو په ګډون د برېښنايي وسایلو لپاره د مخ په زیاتېدونکي غوښتنې سره افغانستان چې د لیتیم د پام وړ زېرمې لري د لیتیمو په استخراج او پروسس باندې پانګونه به له یوې خوا د کاري فرصتونو په زیاتوالي کې مستقیمه مرسته وکړي او دې سره به واړه او لوی کاروبارونه په دې برخه کې وده وکړي چې د عاید د کچې لوړېدو او د دې لارې د حکومت بودجې د کسر په کمولو کې مرسته کولی شي او داسې اټکل کېږي چې په کال کې ۱،۵-۲ میلیارد ډالر به له دې مدرکه ترلاسه شي. دې سره به سیمه ییز اقتصادي فعالیتونه ډېر شي او د پولې په اوږدو کې د سوداګرۍ ظرفیت د اټکل له مخې ۱،۲ میلیارد ډالرو ته ورسېږي. د ترانسپورت سکتور وده به له ۱۵-۲۰٪ پورې لوړه شي او سیمه ییزه همکاري به پراختیا ومومي. (نړیوال بانک: ۲۰۲۳)

د سرو زرو په برخه کې د ۲۰۲۵ ز کال د کانونو د کلیدي معیارونو ته په کتنې سره داسې اټکل کېږي چې ۱۵٪ څخه به د سرو زرو د کانونو صنعت زیاته وده وکړي او همدارنګه په دې برخه کې به مستقیم استخدام زیاتوالی ومومي او د پانګونې لپاره به ډېره پانګه جذب شي او دې سره به د دې برخې صادرات لوړ شي چې دا اټکل د لاندې جدول په مرسته توضیح شوی دی.

کلیدي معیارونه	د ۲۰۲۴ کال اټکل شوی ارزښت	د ۲۰۲۵ کال اټکل شوی ارزښت	د ودې کچه (٪)
د سروزرو اټکل شوی تولید (ټن)	۸,۵	۱۰	۱۸٪
د صادراتو ارزښت (میلیون امریکایی ډالر)	۱۷۰	۲۰۰	۱۷,۷٪
د سرو زرو د فعالو کانونو شمېر	۵۲	۶۰	۱۵,۴٪
مستقیم استخدام	۲۳۰۰	۲۷۰۰۰	۱۷,۴
د کانونو په پروژو کې پانګونه (میلیون ډالر)	۸۵	۱۱۰	۲۹,۴٪
د کانونو د ملاتړ لپاره زېربنایي پروژې	۹	۱۳	۴۴,۴٪

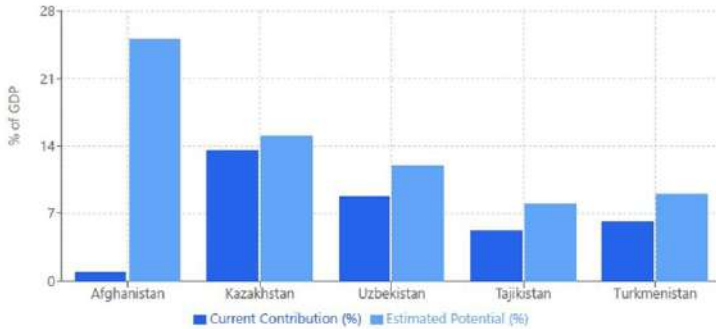
جدول -۹۱

⁹ Famonaut (2025). *Afghanistan Gold Mining: 2025 Industry & Growth Insights*

Available at: <https://farmonaut.com/mining/afghanistan-gold-mining-2025-industry-growth-insights>, access: 05/05/2025

لاندې گراف د سيمې په کچه د معدن سکتور ونډه په کورني داخلي ناخالص توليد کې اوسنۍ او راتلونکې تخمني ونډه روښانه کوي.

Mining Sector GDP Contribution - Regional Comparison (2023)

Key Observations:

- Afghanistan shows the lowest current contribution (0.87%) among regional peers
- Kazakhstan leads the region with 13.5% GDP contribution from mining
- Afghanistan has the highest untapped potential (25%) in the region
- All countries show significant room for growth in their mining sectors

شکل-۱۰۱

د زېربناو ادغام او پرمختيا: د زېربناو د ادغام او پرمختيا لپاره د افغانستان حکومت ته لازمه ده تر څو معدني سرچينو ته په داسې ډول پرمختيا ورکړي چې د زېربناو اړوند پرمختگونه، لکه: د بېرېنا توليد او اکمالات، سپړونه او ريل پټلۍ او اړوند ملاتړي خدمات هم ورسره پرمختگ وکړي چې دا چارې د عامه-خصوصي مشارکت له لارې ترسره کېدای شي او په دې توگه د مختلفو چاپېريالي، کارگري، تخنيکي، مالي، روغتيا او خوندیتوب، ټولنيز مقررات او د کانونو د پراختيا ملاتړ لپاره د کانونو وزارت له خوا د اړوندو حکومتي چارواکو سره په همغږۍ کې به د نويو قوانين رامنځته کول سره په دې برخه کې د مثبتې پايلې تر لاسه شي چې په ټوله کې د اړوند ادارو ونډه په خپله برخه کې د اهميت وړ ده او په لاندې ډول ورته په خلاصه توگه اشاره کوو.

¹⁰ Asian Development Bank. (2023). mining sector analysis: Central Asia economic outlook 2023. ADB Regional Reports. <https://www.adb.org/publications/mining-sector-analysis-2023>

د کانونو سکتور اړوند کلیدي ادارې

۱. د کانونو او پترولیم وزارت: دغه وزارت د کانونو د استخراج او پروسس د اداره کولو، نظارت او ارزیابی دنده پر غاړه لري. یاد وزارت د دې تر څنګ د کانونو د جواز ورکولو، ثبتولو او تفتیش، د عوایدو راټولولو، جیو ساینس معلوماتو، د افغانستان جیولوژیکی سروې، د جیولوژیکی مطالعاتو ترسره کول چې په دې کې د سیمه ییزو جیولوژیکی نقشه کولو، جیو کیمیکل او جیو فزیک سروې ګانو او د سیمه ییزو کانونو او د اړوندو دولتي ادارو سره د کار کولو مسؤلیت شامل دي.

۲. د مالیې وزارت: د افغانستان د کانونو سکتور پورې اړوند د ځینو مالي چارو مدیریت او عوایدو راټولولو دندو د پلي کولو مسؤلیت لري. د مالیې او ګمرکي تادیې او دوسیه کولو اړتیاوې د مالیې وزارت مسؤلیت دی. د کانونو د تجهیزاتو په لنډ مهاله یا دایمي ډول واردولو او د کانونو د تجهیزاتو بیا صادرولو مسلې (د مثال په توګه، په اجاره) به د مالیې وزارت له خوا ترتیب او تنظیم شي.

۳. د چاپېریال ساتنې ملي اداره: د چاپېریال قانون او د هغې د ملاتړ کوونکو له مقرراتو سره سم د کانونو د عملیاتو د تصدیق مسؤلیت لري. د کانونو چلوونکي به د کانونو په اړه د چاپېریال ساتنې ملي ادارې له غوښتنو سره سم هغوی ته د راپور ورکولو او د یادې ادارې له خوا د اړتیا سره سم د چاپېریال مدیریت پلانونو چمتو کولو مسؤلیت ولري او هیڅ کان به د چاپېریال ساتنې ملي ادارې له تصدیق مخکې د کیندلو اجازه و نه لري.

۴. د صنعت او سوداګرۍ وزارت: د سوداګرۍ او صنایعو وزارت د کانونو د بېلابېلو اړخونو پورې اړوند، لکه: د معدني محصولاتو پروسس، بدلون، سوداګرۍ او صادرات چې تر کانونو خامو موادو او کان کیندنې وروسته ترسره کېږي مسؤلیت لري.

د صنعت او سوداګرۍ وزارت، د معدني محصولاتو په پروسس، د عرضې زنځیري ارزښت لوړولو او صادرولو په برخه کې مرسته کوي او همدارنګه د دغه صنایعو په برخه کې له سیمې او نړیوالو هېوادونو سره د مشترکو بازارونو د نندارتونونو جوړول له لارې د دغه محصولاتو په خرڅلاو کې رغنده دنده ترسره کوي.

۵. د کار، ټولنیزو چارو وزارت او د مسلکي او تخنیکي زده کړو اداره: د دغو ادارو له خوا د کار بازار تنظیمولو او د مختلفو سکتورونو لپاره اړین او مناسب تخنیکي،

تعليمي او مسلکي روزنې فرصتونه چمتو کولو چارې ترسره کېږي. همدارنگه کېدای شي نور وزارتونه هم په بېلابېلو برخو کې د کانونو سکتور سره په مستقیم او غیر مستقیم ډول نښکيلې وي.

فرصتونه

د افغانستان د کانونو د سکتور لپاره لید لوري ته په کتو د لاندې فرصتونو په لرلو سره د اقتصادي پرمختګ لپاره زمینه مساعد ده:

- د زېربناو، چاپېریال ساتنې څارنه او د برېښنايي څارنې وړتیا کې دوامداره پرمختګ کولی شي د رسمي سکتور محصول او د کاني موادو د صادراتو عاید نور هم لوړ کړي.
- د سیمه ییزو مهارتونو او د ارزښت اضافه کولو صنعتونو، لکه: د سرو زرو د تصفیې پراختیا به د کارموندنې او اقتصادي تنوع د زیاتوالي لامل شي.
- د وړاندوینې وړ باثباته او منظم چاپېریال به ډېرې نړیوالې پانګونې راجلب کړي او د کانونو د سکتور اوږدمهاله ودې لپاره به زمینه مساعده شي.
- خو اوږد مهاله اقتصادي وده په لاندې موضوعاتو پورې تړاو لري:
- په سیمه ییزه حکومتولۍ شفافیت او د ښه امنیت ټینګښت.
- د معدنونو او سرچینو پر مسؤله مدیریت سربېره د هېواد په سطحه اقتصادي پرمختګ کې توازن رامنځته کول.
- د فساد او قاچاق ضد څارنې میکانیزمونو پیاوړتیا.
- د کانونو د ټولو برخو رسمي کولو او د خپلسرو کېندنو مخنیوی، د ټکنالوژۍ کارول او له نړیوالو سره د ښو اړیکو په لرو سره افغانستان د دې وړتیا لري چې د تاریخي پلوه له کم مصرفه کاني اقتصاد څخه په دوامداره ډول په نړیواله کچه د کانونو په برخه کې د سیال هېواد په توګه ظاهر شي.

ننګونې

- دا چې په سیمه ییزه او نړیواله کچه اقتصادي خطرونه موجود دي، نو د بازار بې ثباتي د ۲۵-۳۰٪ په نرخونو کې بدلونونه پر پانګوالو او وړو کاروباريانو باندې مستقیم اغېز لري او همدارنگه د داخلي پیسو د ثبات ساتلو لپاره د بهرنیو اسعارو د نرخونو نوسان هم د جدي خطر په توګه وجود لري چې په

داخلي توکو او وسایلو د نرخونو لوړېدو په وخت کې د کاروبار او پانگوالو په زیان تمامېږي.

- د اړتیاو وړ پانگې نشتوالی هم بله ننگونه ده چې د معدنیاتو په برخه کې حکومت او داخلي پانگوال ورسره مخامخ دي او دې برخه کې د بهرنیو پانگونو په پلي کېدو سره ډېره گټه بهرنی پانگوال ترلاسه کوي.
- د تخنیکي مهارت تشه بله ننگونه ده، داسې اټکل کېږي چې تر پنځوس ډېره سلنه معدنیات په غیر فني ډول استخراجېږي چې له یوې خوا معدن ته زیان رسېږي او له بلې خوا ترلاسه شوي معدني موادو ارزښت ورسره کمېږي، د تخنیکي ماهر و کسانو نشتوالی او له ننني عصر سره سم د تخنیکي وسایلو نه شتون دا برخه له ننگونو سره مخامخ کړې ده.
- لوړ امنیتي لگښتونه هم د ننگونو یو برخه ده، د معدنیاتو د استخراج او ساتنې لپاره لوړ امنیتي لگښتونو ته اړتیا ده چې د افغانستان غوندې هېوادونو ته چې له وړاندې له بودیجوي کسر سره مخامخ دي، ستره ننگونه ده.
- چاپېریالي ننگونې، لکه: د ځنگلونو له منځه وړل، د خاورې تخریب د اوبو ککړتیا، په ښاري سیمو کې د هوا کیفیت ستونزې هم د معدني موادو د استخراج او پروسس له امله رامنځته کېږي.

پايله

په پايله کې د افغانستان اقتصاد د امنيتي او سياسي ستونزو له امله اغېزمن شوی دی. امنيتي ستونزې يو هېواد له خپل اقتصادي ظرفيت څخه د گټې اخيستنې په برخه کې له خنډ سره مخامخ کوي. له دې ستونزو سره سره فساد د اقتصادي فرصتونو او ملکيتونو له لاسه ورکولو لاملېږي. افغان اقتصاد پوهان د افغانستان د اوږدمهاله اقتصادي ستونزې حل پر کورني اقتصاد او داخلي ظرفيتونو باندې تکیه کې گوري. په هره توگه په لنډ مهال کې دا ناشونې ښکاري چې دا ستونزې به حل شي؛ خو په اوږد مهال کې د دې هيله شته چې د سم مدیریت له لارې او په دې برخه کې د تخنیکي ظرفیت او زېربناو د پراختیا له لارې به دې ستونزو ته د پای ټکی کېښودل شي. که چېرې د اسلامي امارت تعامل له بهرنیو هېوادونو سره ډېر شي او د دوی امنيتي ستونزې په دايمي ډول حل شي، نو هېواد ممکن د ډېرو بهرنیو پانگونو په جذب باندې بريالی شي، لکه: چین هېواد چې په بېلابېلو برخو کې يې پانگونه کړې ده. له همدې امله د هېواد نه کارول شوي طبيعي سرچینې کولی شي داخلي اقتصاد تقويه کړي چې په اوږدمهاله کې کولی شي د حکومت عايد زيات کړي او د هېواد ځوان کاري ځواک لپاره د کار فرصتونه رامنځته کړي.

د افغانستان طبيعي زېرمې د اقتصادي پرمختگ لپاره د پام وړ فرصتونه لري؛ خو بريالي مدیریت ته اړتیا لري. اوسني امنيتي شرایط، د تخنیکي ظرفیت لوړول امکانات، د نړيوالې ټولنې ورځ تر بلې زیاتېدونکو همکاریو او داخلي او بهرني پانگوالو ته د پانگونې زمینه هغه فرصتونه دي چې د دې سکتور په پراختیا کې مرسته کولی شي.

نو په دې ډول لېدل کېږي چې د طبيعي سرچینو ښه مدیریت به اقتصادي وده غښتلي او د صنعت او خدماتو سکتور لپاره به د پراختیا لاره هواره کړي کوم چې مو په فرضیه کې بیان کړي وه.

وړاندیزونه

- دا چې نن سبا د طبیعي سرچینو اهمیت په ټوله نړۍ کې ثابت دی او په دې برخه کې ډېر پرمختګونه شوي، نو لازمه ده چې زموږ گران هېواد کې هم دې برخې ته لازمه پاملرنه وشي او د دې برخې د ښه مدیریت لپاره لاندې وړاندیزونه مطرح کېږي:
- د کانونو په برخه کې د داخلي تعلیمي او مسلکي ظرفیتونو لوړولو لپاره د دې برخې متخصصان روزل خورا اړین دي او په دې برخه کې دې د کانونو وزارت په همکارۍ د لوړو زده کړو وزارت او نورو اړوندو ادارو همکاري ضروري ده.
- د کانونو په برخه کې لنډ مهاله تحصیلي فیلوشیپونو او زده کړیزو پروگرامونو ته د محصلانو معرفي کول.
- د کانونو د غیر فني او نامسلکي کېندنو عاجل مخنیوی.
- د کانونو په برخه کې داخلي پانگوالو تشویق او ترغیب.

مأخذونه

- ۱- Afghanistan Ministry of Mines and Petroleum. (2023). National mining policy and strategy. Government of Afghanistan.
- ۲- Ahmadi, K., & Smith, J. (2023). Sustainable mining practices in conflict zones: A case study of Afghanistan. Journal of International Resource Management, 45(2), 112-128.
- ۳- Asian Development Bank. (2023). mining sector analysis: Central Asia economic outlook 2023. ADB Regional Reports. <https://www.adb.org/publications/mining-sector-analysis-2023>
- ۴- Azizi, M., & Rahman, K. (2022). Water resource management in Afghanistan: Challenges and opportunities. Journal of Water Resources Management, 36(4), 45-62.

۵- Azizi, M., Johnson, R., & Kumar, P. (2022). Critical mineral deposits of Afghanistan: Economic potential and challenges. *Geological Survey Review*, 18(4), 234-251.

۶- Bennett, J. (2017). *Afghanistan's mineral fortunes: The role of governance in sector development*. Chatham House. <https://www.chathamhouse.org>

۷- Bernauer, W., & Ahmadi, S. (2024). Afghanistan's lithium reserves: Implications for global electric vehicle production. *Energy Policy Journal*, 89, 45-62.

۸- Food and Agriculture Organization. (2023). *Afghanistan agricultural sector review*. United Nations FAO.

۹- Food and Agriculture Organization. (2023). *Water resources management in Afghanistan: Annual report 2023*. <https://www.fao.org/afghanistan/reports/2023>

۱۰- Haji Hosseini, M., et al. (2021). Mining sector development in Afghanistan: A comprehensive review. *Resources Policy*, 72, 102-115.

۱۱- International Crisis Group. (2023). *Afghanistan's natural resources: Conflict and peace potential*. ICG Asia Report.

۱۲- International Monetary Fund. (2024). *Afghanistan: Economic prospects and natural resource development*. IMF Country Report No. 24/021.

۱۳- International Monetary Fund. (2024). *Regional economic outlook: Middle East and Central Asia (January 2024)*. IMF Publications. <https://www.imf.org/en/Publications/REO/MECA>

۱۴- Mashal, M. (2015, January 3). Afghanistan's \$1 trillion treasure trove. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com>

- ۱۵- Mashal, M. (2022). Afghanistan's mineral wealth: Prospects and pitfalls. *The Diplomat*, 15(2), 28-35.
- ۱۶- Ministry of Mines and Petroleum (MoMP). (2017). Afghanistan's extractive industries roadmap. Government of Afghanistan. <http://mom.gov.af>
- ۱۷- Ministry of Mines and Petroleum, Islamic Republic of Afghanistan. (2023). Mining sector roadmap 2023-2028. <https://momp.gov.af/reports>
- ۱۸- Ministry of Mines and Petroleum, Islamic Republic of Afghanistan. (2023). Annual mining sector report 2023. <https://momp.gov.af/reports>
- ۱۹- Noorani, J. (2023). Natural resource management in conflict zones: The case of Afghanistan. *Journal of Conflict Resolution*, 67(3), 456-478.
- ۲۰- Noori, H., Williams, M., & Chen, X. (2023). Environmental impact assessment of informal mining in Afghanistan. *Environmental Management Studies*, 12(3), 178-195.
- ۲۱- U.S. Geological Survey (USGS). (2011). Mineral resources of Afghanistan. <https://pubs.usgs.gov/fs/2011/3104/>
- ۲۲- United Nations Development Programme. (2024). Natural resource governance in Afghanistan: Challenges and opportunities. UNDP Technical Report Series.
- ۲۳- United Nations Environment Programme. (2023). Afghanistan: Post-conflict environmental assessment. UNEP.
- ۲۴- United States Geological Survey. (2022). Assessment of undiscovered copper resources of Afghanistan. USGS Open-File Report.

۲۵- United States Geological Survey. (2023). Mineral commodity summaries 2023: Afghanistan. USGS Publications.

۲۶- World Bank Group. (2024). Afghanistan development update: Harnessing natural resources for economic growth. World Bank Publications.

۲۷- World Bank Group. (2024). mining sector contributions to GDP: Central Asia regional analysis. World Bank Economic Reports.

۲۸- World Bank. (2019). Afghanistan's extractive sector as a driver of sustainable growth. <https://www.worldbank.org>

۲۹- World Bank. (2021). Afghanistan economic update: Navigating the crisis. <https://www.worldbank.org>

۳۰- World Bank. (2023). Afghanistan development update: Natural resource management. World Bank Group.

۳۱- احصایيوي کلني. ۱۴۰۲، لاسرسی، [https://nsia.gov.af:8443/wp-](https://nsia.gov.af:8443/wp-content/uploads/2024/10)

[content/uploads/2024/10](https://nsia.gov.af:8443/wp-content/uploads/2024/10)، مراجعه: ۱۴۰۴/۰۵/۲۱

۳۲- Famonaut (2025). Afghanistan Gold Mining: 2025 Industry & Growth Insights Available at: <https://farmonaut.com/mining/afghanistan-gold-mining-2025-industry-growth-insights> , access: 05/05/2025

نویسندگان: پوهنیار قیس اکبری و خیرندوی شیرحسن کمالزی
تحلیل نقش امیر دوست محمد خان در سرکوب
حکومت‌های ملوک الطوایفی سمت شمال و الحاق آن به دولت
مرکزی

**An Analysis of Amir Dost Mohammad
Khan's Role in Subduing the Muluk al-Tawaif
Principalities in Northern Afghanistan and
incorporating them into the Central State**

**Teaching Assistant Qais Akbari and Assistant Professor
Sherhassan Kamalzai**

Abstract

The collapse of Afghanistan's central political order in the early nineteenth century paved the way for the emergence of independent local principalities, among which Northern Afghanistan, or Afghan Turkestan, became one of the most significant centers of regional political authority. This study explores the formation, continuation, and eventual decline of the Muluk al-Tawaif principalities in Northern Afghanistan, culminating in their incorporation into the Afghan central state during the 1850s. This study seeks to answer the following central question: which internal and external factors were decisive in the collapse of the Muluk al-Tawaif principalities in Northern Afghanistan and their incorporation into the central

state under Amir Dost Mohammad Khan? The findings suggest that a combination of internal factors—such as the weakness of local political structures, Amir Dost Mohammad Khan's administrative capacity, and his determination and sustained efforts to implement political centralization—was decisive in ending the Muluk al-Tawaif system in Northern Afghanistan and achieving political centralization in Afghanistan.

خلاصه

فروپاشی نظام مرکزی افغانستان در اوایل قرن ۱۹ م زمینه‌ساز ظهور حکومت‌های محلی مستقل گردید که سمت شمال یا تُرکستان افغانی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین کانون‌های آن مطرح بود. این تحقیق به بررسی روند شکل‌گیری، تداوم و زوال حکومت ملوک‌الطوایف سمت شمال و در نهایت الحاق آن به دولت مرکزی افغانستان در دهه پنج قرن نوزده میلادی می‌پردازد. سوال اصلی تحقیق این است که چه عوامل داخلی و خارجی در فروپاشی حکومت ملوک‌الطوایفی سمت شمال و الحاق آن به دولت مرکزی توسط امیر دوست‌محمد خان نقش تعیین‌کننده داشت؟ یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که ترکیب عوامل داخلی از جمله ضعف ساختار سیاسی محلی، کاردانی امیر دوست‌محمد خان و داشتن عزم، اراده و پشت‌کار برای اجرای طرح ایجاد وحدت مرکزی نقش تعیین‌کننده در پایان نظام ملوک‌الطوایفی سمت شمال و تحقق تمرکز سیاسی در افغانستان داشته است.

کلمات کلیدی: امیر دوست‌محمد خان، افغانستان، تمرکز قدرت، شمال و ملوک‌الطوایفی.

مقدمه

حقیقت این است که در قرن نوزدهم م قسمت اعظم آسیای میانه به شمول ساحه جنوب دریای آمو به تُرکستان مشهور بود. اراضی هم‌سرحد با چین بنام تُرکستان چینی، اراضی هم‌سرحد با روسیه بنام تُرکستان روسی و نواحی جنوب دریای آمو بنام تُرکستان افغانی یاد می‌شد. تُرکستان افغانی در سال ۱۷۴۹ م توسط شاه ولی‌خان صدراعظم احمد شاه بابا، تابع حکومت مرکزی گردید. تیمور شاه ابدالی طی ۲۰ سال موفق به حفظ قلمروی که از احمدشاه بابا برایش به ارث رسیده بود، گردید. با وفات او کشمکش میان شهزاده‌ها که تعداد شان به ۳۴ تن می‌رسید آغاز شد که در

نتیجه این شهزاده زمان بود که به حمایت پاینده محمد خان به قدرت رسید. هر چند حکومت او با تحرکات شهزاده محمود از داخل و تحریکات قاجاریان و انگلیس‌ها از خارج روبرو بود؛ اما حاکمیت مرکزی همچنان پابرجا بود. تا این که شهزاده محمود به حمایت فتح‌خان و قاجاریان فارس به قدرت رسید. در زمان حکومت سه ساله او نیز حاکمیت مرکزی وجود داشت؛ اما بی‌کفایتی او منجر به روی کار آمدن شهزاده شجاع‌الملک شد. در زمان حکومت شاه شجاع که ۷ سال ادامه یافت، حاکمیت مرکزی در سرتاسر افغانستان پابرجا بود؛ اما حکومت او به اثر تحرکات وزیر فتح‌خان و شهزاده کامران پسر شاه محمود در سال ۱۸۰۹ م سقوط کرد. در دوره دوم حکومت شاه محمود که تا سال ۱۸۱۸ م ادامه یافت، تهدیداتی از طرف سیک‌ها و انگلیس‌ها در شرق و قاجاریان فارس در غرب متوجه افغانستان بود؛ اما با درایت و شجاعت وزیر فتح‌خان دفع می‌شد. در سال ۱۸۱۷ م قاجاریان فارس در صدد اشغال هرات برآمدند که در نتیجه آن نظام مرکزی افغانستان از هم فروپاشید و حکومت‌های ملوک‌الطوایفی شامل هرات، قندهار، کابل، پشاور و سمت‌شمال به میان آمد. این وضعیت که در نتیجه کشمکش میان برادران وزیر فتح‌خان و شاه محمود ابدالی به میان آمد، با تجاوز اول انگلیس بین سنوات ۱۸۳۹ الی ۱۸۴۲ م به افغانستان، تداوم یافت. طی این مدت میران محلی سمت شمال اقتدار از دست رفته را دوباره بدست آوردند و این مناطق عملاً به تصرف ایشان در آمد.

با فروپاشی قدرت مرکزی در سال ۱۸۱۷ م که به شکل‌گیری و ظهور حکومت‌های محلی متعدد از جمله پشاور، سمت شمال، کابل، قندهار و هرات منتهی گردید، تابعیت نسبی سمت شمال از حکومت مرکزی عملاً از میان رفت. این وضعیت که ساختار سیاسی کشور را از یک نظام نسبتاً متمرکز به مجموعه از قدرت‌های پراکنده و رقیب تبدیل کرده بود، الی سال ۱۸۶۳ م ادامه یافت. زمانی که امیر دوست محمد خان برای بار دوم در سال ۱۸۴۳ م به قدرت رسید، تلاش برای احیای اقتدار سیاسی و بازسازی حکومت مرکزی در دستور کار او قرار گرفت. از مهم‌ترین اقدامات او پایان دادن به نظام ملوک‌الطوایفی و الحاق مناطق مستقل به شمول سمت شمال، صفحات مرکزی، قندهار و هرات به دولت مرکزی می‌باشد.

امیر برای تأمین وحدت سیاسی و مرکزی از الحاق پشاور به مرکز آغاز نمود؛ اما با شکست عملیات استرداد پشاور متوجه سمت شمال گردید. این پلان در سال ۱۸۴۵ م آغاز شد. الحاق سمت شمال یا ترکستان افغانی به عنوان اولین کانون قدرت محلی، جایگاه ویژه در سیاست‌های تمرکزگرایانه امیر دوست محمد خان در این دوره پیدا کرد. این تحقیق در پی آن است تا با بررسی زمینه‌های شکل‌گیری ملوک‌الطوایفی در سمت شمال، عملکرد میران محلی و نقش امیر دوست محمد خان در الحاق این مناطق به حکومت مرکزی را تحلیل و بررسی نماید.

اهداف تحقیق

هدف اصلی: تحلیل نقش امیر دوست محمد خان در برچیدن نظام ملوک‌الطوایفی سمت شمال و الحاق آن به دولت مرکزی؛

اهداف فرعی

۱. چگونگی فروپاشی نظام مرکزی افغانستان و تقسیم آن به حکومت‌های محلی در نیمه اول قرن نوزدهم میلادی؛
۲. معرفی حکومت سمت شمال؛
۳. بررسی چگونگی از بین بردن حکومت محلی سمت شمال.

سوالات تحقیق

سوال اصلی: چه عواملی زمینه‌ساز پایان حکومت ملوک‌الطوایفی در سمت شمال و ادغام آن در ساختار دولت مرکزی گردید؟

سوالات فرعی

۱. نظام مرکزی افغانستان چگونه در نیمه اول قرن نوزدهم میلادی از هم فروپاشید؟
۲. رقابت میان حکومت مرکزی کابل و حکومت ملوک‌الطوایفی هرات چه تأثیری بر وضعیت سیاسی هرات داشت؟
۳. امیر دوست محمد خان چگونه حکومت ملوک‌الطوایفی سمت شمال را از بین برد؟

اهمیت و ضرورت تحقیق

این تحقیق از چند جهت حائز اهمیت می‌باشد. نخست این که در یکی از مقاطع حساس تاریخ سیاسی افغانستان یعنی دوره که در افغانستان حکومت مرکزی از هم

فروپاشید و حکومت‌های ملوک‌الطوایفی به میان آمد و این وضعیت تأثیر عمیقی بر ساختار سیاسی و روند دولت‌سازی در تاریخ این کشور بر جای گذاشته است و بررسی آن می‌تواند به درک بهتر ریشه‌های تفرق سیاسی و چالش‌های تمرکز قدرت در افغانستان کمک کند. ثانیاً تحلیل اقدامات امیر دوست‌محمد خان در راستای پایان دادن به نظام ملوک‌الطوایفی سمت شمال به فهم بهتر روند شکل‌گیری دولت متمرکز در افغانستان معاصر کمک کند و این موضوع نه تنها از منظر تاریخی؛ بلکه از منظر مطالعات دولت‌سازی نیز دارای اهمیت ویژه می‌باشد و در نهایت این تحقیق می‌تواند به عنوان منبع علمی برای محققین حوزه تاریخ معاصر افغانستان و مطالعات سیاسی مورد استفاده قرار گیرد و زمینه را برای تحقیقات عمیق‌تری در خصوص تحولات سیاسی قرن ۱۹ م فراهم سازد. با توجه به اهمیت موضوع و نیز این که فروپاشی حکومت مرکزی و ایجاد حکومت‌های ملوک‌الطوایفی چندین مرتبه در تاریخ افغانستان تکرار شده است، نیاز و ضرورت است تا چنین تحقیقاتی انجام شود.

پیشینه تحقیق

در خصوص موضوع هذا در منابع مختلف داخلی و خارجی مباحثی مطرح گردیده است که اینک به صورت مختصر معرفی می‌گردد.

- مولوی نورمحمد نوری تاریخ نگار قرن ۱۹ م کشور در کتاب گلشن امارت چاپ سال ۱۳۳۵ هـ ش مباحث مهم تاریخ قرن نهم را در چهل و سه فصل و با این ویژه گی که کلمه گل را به عوض فصل یا بخش بکار برده است، بحث نموده است. در صفحه ۲۱ و در گل هفتم به چگونگی الحاق قندهار به مرکز، در صفحه ۳۹ و در گل یازدهم به چگونگی سرکوب عبدالغفور خان یکی از فیودالان غور توسط فتح محمد خان، محمد امین خان و محمد شریف خان پرداخته است و بالاخره در گل دوازدهم و در صفحه ۴۲ به چگونگی الحاق هرات توسط دوست محمد خان به مرکز پرداخته است. در این اثر به اقدامات امیر دوست محمد خان برای الحاق صفحات شمال کشور به مرکز صورت نگرفته است.

- موهن لال کشمیری در کتاب حیات / امیر دوست محمد خان در دو جلد، حوادث دوره زندگانی امیر دوست محمد خان را به بررسی گرفته است. مشارالیه که عملاً شاهد حوادث نیمه اول قرن نهم میلادی در افغانستان بود، تمام حوادث زندگانی

امیر دوست محمد خان از جمله اقدامات دوست محمد خان تحت امر برادر بزرگش وزیر فتح خان، چگونگی فروپاشی نظام مرکزی افغانستان و ایجاد حکومت‌های ملوک الطوایفی در هرات را بحث نموده است؛ همچنان اثر فوق در خصوص دوره دوم امیر دوست محمد خان مباحثی را مطرح نموده است؛ اما در این اثر به نقش امیر دوست محمد خان در سرکوب حکومت ملوک الطوایفی سمت شمال اشاره ای صورت نگرفته است.

- مورخ غربی بنام ادوارد الیس پیرس در کتاب خویش تحت عنوان عروج بارکزیایی‌ها که در سال ۱۳۳۳ ه.ق به چاپ رسیده است، با روش کیفی - تاریخی به فرایند قدرت‌گیری پسران پاینده محمد خان که بعدها افغانستان به شکل ملوک الطوایفی توسط ایشان اداره می‌شد، و نیز به این که انگلیس‌ها چگونه به افغانستان تعرض نظامی کردند و حکومت‌های محلی کابل و قندهار را سرنگون ساختند و پشاور را به سیک‌ها واگذار کردند، پرداخته است؛ اما این اثر به نقش امیر دوست محمد خان در فروپاشی نظام ملوک الطوایفی سمت شمال هیچ اشاره ننموده است.

این تحقیق به ادامه تحقیقات فوق و با تمرکز بر موضوع مشخص که همانا تحلیل نقش امیر دوست محمد خان در سرکوب حکومت‌های ملوک الطوایفی سمت شمال و الحاق آن به مرکز می‌باشد، انجام یافته است.

روش تحقیق

این تحقیق با استفاده از روش تاریخی- تحلیلی انجام شده است. اطلاعات مورد نیاز از طریق کتب تاریخی، مقالات علمی و اسناد مرتبط گردآوری گردیده و سپس با رویکرد توصیفی- تحلیلی مورد بررسی قرار گرفته است.

چگونگی به میان آمدن حکومت‌های ملوک الطوایفی در نیمه اول قرن نهم میلادی در افغانستان

قبل از این که به چگونگی از بین بردن حکومت ملوک الطوایفی سمت شمال و الحاق آن به مرکز توسط امیر دوست محمد خان بپردازیم، لازم است تا دو مسأله واضح گردد. اول نظام مرکزی افغانستان چگونه فروپاشید؟ دوم حکومت‌های ملوک الطوایفی در کجا به میان آمد.

هر چند که نظام مرکزی افغانستان در سال ۱۸۱۷ م به اثر کور نمودن وزیر فتح‌خان که قیام برادران او را و در نهایت فروپاشی نظام مرکزی را به دنبال داشت صورت گرفت، حقیقت این است که پسران پاینده محمد خان از سال ۱۸۰۹ م عملاً زمام امور کشور را در اختیار داشتند و جرّقه فروپاشی نظام مرکزی در سال ۱۸۱۷ م رقم زده شد. از طرف دیگر تجاوز انگلیس در سال ۱۸۳۹ م به افغانستان در تداوم این وضعیت بسیار تأثیرگذار بود. به هر ترتیب ورود پسران پاینده محمد خان که از سال ۱۸۱۸ م عملاً زمام امور کشور را در اختیار داشتند، (غبار، ۱۳۹۰: ج ۲، ص ۲۴۳). به پیمانۀ وسیع در عرصۀ سیاست افغانستان، بیشتر به دورۀ دوم حکومت شاه محمود ابدالی یعنی سال ۱۸۰۹ م بر می‌گردد (فرهنگ، ۱۳۹۴: ص ۲۲۰). شاه محمود بن تیمورشاه در رقابت با برادران برای تصاحب تاج و تخت، به حمایت‌های همه جانبه فتح‌خان موفق گردید (رشتیا، ۱۳۷۸: ص ۲۵). او که توسط چندین انقلاب مورد آزمایش قرار گرفته بود، هیچ‌گاه درس نگرفت و حکومت را وسیله برای لذاذذ دنیوی و خوش‌گذرانی می‌خواست (فریر، ۱۳۹۱: صص ۱۸۸-۱۸۹). شاه محمود تمام امور ملکی، نظامی و سیاسی را به فتح‌خان که استرداد تاج و تخت را مدیون او می‌دانست، سپرد و به او لقب اشرف‌الوزرا داد (هاشمی، ۱۳۹۸: ص ۳۳). وزیر نیز جهت تحکیم پایه‌های قدرتش بیست برادرش را با القاب نواب و سردار، مفتخر ساخت و نیز ایشان را به مقام‌های حکومتی گماشت (جامی، ۱۳۹۶: ص ۶۵). لازم به ذکر است که این برادران از چندین مادر بودند (فرهنگ، ۱۳۹۴: ص ۲۲۰). و هیچ‌یک بیشتر از چهار برادر سکه نداشتند.

به هر ترتیب وزیر فتح‌خان اداره ولایات را به قرار زیر میان برادرانش تقسیم نمود. دیره جات و سند را به نواب اسدخان و نواب صمدخان (بارکزیایی خالص، ۱۳۹۶: ص ۲۳۴). قندهار به سردار پُردل‌خان، پشاور به سردار سلطان محمد خان طلائی، بلوچستان به سردار رحیم‌دل خان (غبار، ۱۳۹۰: ج ۲، ص ۸۲). کشمیر را بعد از این که از عطا محمد خان مسترد نمود، به برادرش محمدعظیم خان سپرد (بارکزیایی خالص، ۱۳۹۶: ص ۲۳۶). سوال مهم این است که با این حال چگونه اتحاد میان شاه محمود و پسران پاینده محمد خان از هم گسیخت و مرکزیت سیاسی ازهم فروپاشید؟ چنان‌چه در فوق ذکر گردید، پسران پاینده محمد خان عملاً مقام‌های

لشکری و کشوری را در اختیار داشتند؛ اما آنچه آن‌ها را در برابر دستگاه حکومت مرکزی قرار داد، حادثه سال ۱۸۱۷ م در هرات بود که اینک به توضیح آن پرداخته می‌شود.

در سال ۱۸۱۷ م قاجاریان فارس به هرات حمله نموده قلعه غوریان را تصرف کردند. فیروزالدین حاکم این شهر که برادر سکه شاه محمود بود، از مرکز درخواست کمک نمود. لشکر بزرگی به رهبری وزیر فتح‌خان و برادران او روانه هرات شدند و تهدید قاجاریان را دفع نمودند؛ اما دوست محمد خان جواهرات حرم و خزانه حاجی فیروزالدین در هرات را چپاول نمود و با این عمل هم زمینه کور نمودن وزیر فتح‌خان مساعد گردید و هم زمینه فروپاشی اتحاد میان شاه محمود و پسران پاینده محمد خان مساعد گردید (فرهنگ، ۱۳۹۴: ص ۲۲۱). چه زمانی که برادران وزیر فتح‌خان از نابینایی برادر اطلاع حاصل کردند، به قیام عمومی متوسل گردیدند و تحت قیادت محمدعظیم خان در صدد خلع شاه محمود و روی کار آوردن یک شهزاده سدوزایی به تاج و تخت افغانستان شدند (فریاد افغان، ۱۳۸۴: صص ۵۶-۵۷). اینجاست که اتحاد میان طرفین از بین رفت و نظام مرکزی به سمت فروپاشی روان شد.

محمد عظیم‌خان ابتدا در پشاور با شهزاده ایوب تفاهم سیاسی نمود و بعداً با واگذاری امور پشاور به یارمحمد خان، به طرف کابل حرکت کرد. پشاور توسط رنجیت‌سنگ در حالت تهدید قرار داشت؛ چنان‌چه رنجیت‌سنگ یک مرتبه به این شهر حمله کرد و آن‌را تصرف کرد؛ اما وقتی به پنجاب بازگشت، یارمحمد خان مجدداً به شهر آمده آن‌را تصرف نمود (رشتیا، ۱۳۷۴: ص ۴۵). از این تاریخ به بعد پشاور محل نفوذ یارمحمد خان و برادران او که تعداد شان به پنج نفر می‌رسیدند، قرار گرفت. این برادران که مشهور به سرداران پشوری بودند، عبارت از یارمحمدخان، عطامحمد خان، سعیدمحمد خان، پیرمحمدخان و سلطانمحمد خان بودند (فرهنگ، ۱۳۹۴: ص ۲۳۱). قرار شرح فوق پشاور به یکی از کانون‌های سیاسی و اداری مستقل افغانستان تبدیل گردید. در سوی دیگر نبرد مختصری میان شاه محمود و دوست محمد خان در هندکی کابل صورت گرفت که در نتیجه آن شاه محمود شکست خورد و همراه با کامران پسرش و سربازان از مسیر دهرآود آرژگان خود را به هرات رسانید و در این شهر به تشکیل حکومت پرداخت. از این تاریخ به

بعد هرات عملاً به یکی از کانون‌های سیاسی مستقل در افغانستان تبدیل گردید و این حکومت الی سال ۱۸۶۳ م دوام نمود (پاخون، ۲۰۰۹: صص ۱۴۴-۱۴۵). همزمان با درگیری میان شاه محمود و دوست‌محمد خان، سردار پُردل خان شهر قندهار را از گل‌محمد خان والی دست‌نشانده شاه محمود متصرف شد و در این شهر به تشکیل حکومت ملوک‌الطوایفی پرداخت این حکومت الی سال ۱۸۵۵ م دوام نمود (کشمیری، ۱۳۹۴: ص ۱۴۵). کابل نیز محل کشمکش دوست‌محمد خان با برادران دیگر قرار داشت (فریاد افغان، ۱۳۸۴: ص ۶۳). به این ترتیب چنان‌چه مشاهده شد، نظام مرکزی افغانستان از هم فروپاشید و کشور به حکومت‌های ملوک‌الطوایفی پشاور، کابل، قندهار، هرات و سمت شمال تقسیم شد.

چگونگی به میان آمدن حکومت ملوک‌الطوایفی سمت شمال

مباحثی مهمی در خصوص اوضاع سیاسی سمت شمال افغانستان از دوره احمد شاه بابا تا ایجاد حکومت‌های ملوک‌الطوایفی در این منطقه را کوتاه بحث می‌نمائیم. سمت شمال کشور به ترکستان افغانی مشهور بود (پاخون، ۲۰۰۹: ص ۱۵۰). این حدود شامل مناطق میان کوه‌های هندوکش و دریای آمو را در بر می‌گرفت (فرهنگ، ۱۳۹۴: ص ۳۰۶). در سال ۱۷۴۹ م احمد شاه بابا صدر اعظم خود شاه ولی خان را از هرات راونه این مناطق کرد تا امرای محلی اُزبکی را منقاد مرکز نماید. این امر در شهرها، بالاحصارها و قصبات از مرو گرفته الی جوزجان، فاریاب، بلخ، خُلم، بدخشان و تخاستان از مردم مالیه می‌گرفتند و بعضاً به خان بزرگ‌تر مالیه می‌دادند. سپاهیان این امر در قلعه‌های فیض‌آباد، رُستاق، تالقان، خان‌آباد، قندوز، بغلان، اندراب، سمنگان، خلم، بلخ، شبرغان، اندخوی، مرو، میمنه و غیره مقیم بودند. گله‌ها و رمه‌های شان در مراتع سرسبز چرا می‌کرد. زمانی که شاه ولی خان وارد این حدود شد، اهالی و امرای محلی یکی پی دیگری انقیاد خود به دولت مرکزی را اظهار کردند. شاه ولی خان از مرو تا بلخ، تخارستان و بدخشان و بامیان مأمورینی را جهت جمع‌آوری مالیه تعیین کرد (غبار، ۱۳۹۰: ج ۲، ص ۲۶). به استناد تاریخ، این حدود بعضاً مورد منازعه امرای بخارا و حاکمان افغان بود که اینک مختصراً اشاره می‌گردد. زمانی که احمد شاه بابا وفات کرد و تیمور شاه روی کار آمد شاه مراد معصوم مغنیتی به مرو حمله کرد. تیمورشاه با ۱۰۰ هزار سرباز در سال ۱۷۸۹ م از راه قندوز

و آنچه به نبرد با او پرداخت؛ اما سرانجام میان طرفین صلح برقرار شد و دریای آمو یک بار دیگر میان طرفین مرز تعیین شد (حبیبی، ۱۳۸۹: ص ۳۹۳). چون شاه زمان به قدرت رسید، شاه بخارا یک بار دیگر قصد تصرف اراضی شمال افغانستان را نمود. شاه زمان که از این نیت شاه بخارا باخبر شد، از طریق نامه که بیان‌کننده موضع حکومت افغانستان در برابر اراضی شمال کشور بود، وارد مکاتبه سیاسی با شاه بخارا شد که در نتیجه آن مرز آمو یک بار دیگر سرحد تعیین شد و طرفین پایبندی خود به معاهدات عهد احمدشاه بابا و تیمور شاه را اعلان کردند (فریادافغان، ۱۳۸۴: ص ۳۲). زمانی که شاه محمود به قدرت رسید، امیر بخارا در سال ۱۸۰۲ م یک بار دیگر به شمال افغانستان حمله کرد؛ اما توسط لشکریان شاه محمود در حوالی بلخ متحمل شکست سنگین گردید (سایکس، ۱۳۸۲: ص ۳۷۱). بعد از شاه محمود برادرش شجاع‌الملک به قدرت رسید در زمان او و در سال ۱۸۰۵ م بود که نماینده امیر حیدر پادشاه بخارا وارد کابل شد و بین شاه شجاع و امیر بخارا روابط خویشاوندی عقد شد و به این ترتیب سمت شمال افغانستان همچنان جزء حکومت شاه شجاع محسوب باقی ماند (غبار، ۳۹۰: ج ۲، ص ۷۲). این مناطق در دوره دوم شاه محمود جزء قلمرو افغانستان بود تا این که حادثه هرات سال ۱۸۱۷ م، چنانچه شرح آن گذشت، رقم خورد و نظام افغانستان از هم فروپاشید. در حالی که از پشاور تا هرات تمام مناطق تحت سلطه برادران وزیر فتح‌خان و اولاده تیمور شاه قرار داشت، سمت شمال افغانستان به گونه مستقلانه و توسط اُمرا و فیودالان محلی اداره می‌گردید (جامی، ۱۳۹۶: ص ۶۸). این وضعیت از سال ۱۸۱۸ الی ۱۸۵۰ م به مدت ۳۲ سال دوام یافت و سرانجام در سال ۱۸۵۰ م توسط امیر دوست‌محمد خان ضمیمه مرکز گردید. یکی از چالش‌های مهمی که از بین بردن حکومت‌های محلی این منطقه و الحاق آن را به دولت مرکزی مشکل می‌نمود، زورآزمایی حاکمیت‌های محلی هرات و کابل بالای این مناطق بود چه هر یک از قدرت‌های فوق، در صدد تصرف ترکستان افغانی بودند که در مبحث بعدی به شرح آن پرداخته می‌شود.

معرفی امیر دوست محمد خان

به دلیل این که وحدت سیاسی و مرکزی افغانستان با از بین بردن حکومت‌های محلی سمت شمال و دیگر مناطق توسط امیر دوست محمد خان صورت گرفته است، لازم است تا با او مختصراً آشنایی حاصل گردد.

دوست محمد خان بانی و مؤسس سلسله محمدزایی‌ها در افغانستان می‌باشد. او در یک خانواده اشرافی که مقام خود را ثانی مقام شاهی می‌دانست، متولد شد (فرهنگ، ۱۳۹۴: ص ۳۱۳). سال تولد او در اواخر دوره حکومت تیمورشاه دُرانی، در روز جمعه ماه جمادی‌الاول سال ۱۲۰۷ هـ ق مطابق با سال ۱۷۹۲ م و محل تولد او در نواحی گرشک شهر قندهار آن زمان، می‌باشد. هنوز هفت سال از عمر امیر دوست محمد خان نگذشته بود که پدرش پاینده محمد خان، رئیس قبیله بارکزایی حوالی سال ۱۷۹۹ م اعدام گردید (کاتب هزاره، ۱۳۹۳: ج ۱، ص ۳۵۱). دوست محمد خان از این تاریخ به بعد، تحت سرپرستی برادر بزرگش فتح خان قرار گرفت و تحت نظر او بود که وارد سیاست افغانستان شد و الی سال ۱۸۶۳ م که وفات یافت، در بیشتر تحولات افغانستان سهم بارز ایفا نموده است. امیر دوست محمد خان از چهره‌های تأثیرگذار در تاریخ معاصر افغانستان می‌باشد که مدت نیم قرن در صحنه سیاست افغانستان نقش فعال ایفا نموده است. دوست محمد خان در بین حُکام افغانستان به نام امیر کبیر یا لوی امیر یاد می‌شود (عطایی، ۱۳۸۴: ص ۱۱۸). در خصوص وضعیت ظاهری امیر دوست محمد خان باید بیان نمود که امیر از لحاظ ظاهری مردی بود بلند قامت، دارای اندام ظریف، سیمای شاهانه و شخصیتی مؤدب. چشمان نافذ و گرمی صحبتش حکایت از اراده قوی، زرنگی و استعداد او داشت. او بی‌پرده حرف می‌زد (یوانز، ۱۳۹۶: ص ۵۲). دارای نیروی جسمانی فوق‌العاده بود و این نیرو را به واسطه فعالیت‌های جسمانی و اجتناب از عیاشی و تن‌پروری تا آخر عمر یعنی ۷۲ ساله‌گی حفظ کرد (فرهنگ، ۱۳۹۴: صص ۳۱۴-۳۱۵). هر چند که شاهان آن زمان غرق در لذایذ دنیوی بودند؛ اما امیر از این قائده مستثنی بود. دوست محمد خان در بین برادران که تعداد شان به ۲۰ تن می‌رسید (همان: ص ۳۲۰). از صفات حمیده و پسندیده چون شجاعت، گذشت،

عفو، صبر و انعطاف‌پذیری بهره بیشتر داشت؛ چنان‌چه علی‌رغم کینه، حسادت و توطئه برادران، از خطاهای شان در می‌گذشت (فریر، ۱۳۹۱: ص ۲۴۵).

امیرکبیر افغانستان را که از سال ۱۸۱۸ م الی سال ۱۸۶۳ م در ورطه تجزیه، انحطاط و ملوک‌الطوایفی قرار داشت، با سعی و تلاش خسته‌گی ناپذیر متحد نمود و وحدت مرکزی را در افغانستان در قالب کوچک‌تر احیا نمود (کهزاد، ۱۳۹۳: ج ۲، ص ۵۴۰). دوره حکومت امیر دوست‌محمد خان شامل چند بخش می‌شود. اول دوست‌محمد خان به عنوان حاکم کابل، دوم دوست‌محمد خان به عنوان امیرالمؤمنین افغانستان بار اول و در نهایت امارت بار دوم امیر دوست‌محمد خان. امیر دوست‌محمد خان در دوره دوم بود که حکومت‌های محلی سمت شمال یا ترکستان افغانی را سرکوب نمود و این حدود را تابع مرکز نمود.

نقش امیر دوست‌محمد خان در از میان بردن حکومت‌های ملوک‌الطوایف شمال

حملات امیر دوست‌محمد خان به سمت شمال کشور به دو دلیل صورت گرفت اول تابع نمودن امرای سمت شمال که دم از خود مختاری می‌زدند. دوم جبران عملیات ناکام استرداد پشاور در حوزه شمال (فریاد افغان، ۱۳۸۴: ص ۹۷). حقیقت اما این است که امیر می‌خواست به نوعی یک وحدت سیاسی را در افغانستان ایجاد کند. عملیات شمال و الحاق آن به مرکز چنان آسان نبود؛ زیرا یارمحمد خان حاکم هرات نیز در صدد تصرف شمال و الحاق آن به مرکز بود؛ چنان‌چه نامبرده در سال ۱۸۴۶ م میمنه را اشغال نمود؛ سپس عزم تصرف سرپل، اندخوی، آقچه و شبرغان را کرد؛ از طرفی حکمران بخارا نیز برای امیر یک تهدید جدی محسوب می‌شد (رشتیا، ۱۳۷۸: ص ۱۸۰). چنان‌چه قبلاً ذکر آن گذشت، حکمران بخارا از دوره تیمور شاه به این طرف همیشه در صدد اشغال اراضی سمت شمال کشور بود.

یارمحمد خان که بعد از کامران حکمران مستقل هرات محسوب می‌شد، موفق گردید تا ترکستان غربی یعنی اراضی بین هرات الی بلخ را تابع خود نماید؛ سپس مناطق هزاره‌جات را تصرف نمود (فرهنگ، ۱۳۹۴: ص ۳۰۴). در این زمان، شاه‌پسند خان حکمران لاش و جوین به تحریک گُهندل خان، بکوا و فراه را تصرف نمود و یارمحمد خان را مجبور نمود تا از پیشروی به سمت شمال صرف‌نظر نماید (رشتیا،

۱۳۷۸: ص ۱۸۱). این وضعیت میدان را به نوعی برای اجرای پلان امیر دوست محمد خان مبنی بر سرکوب امرای محلی و الحاق سمت شمال به حکومت مرکزی مساعد نمود. به هر حال پلان الحاق مجدد سمت شمال در دو مرحله صورت گرفت. اول قبل از عملیات استرداد پشاور و دوم بعد از عملیات استرداد پشاور که به صورت عموم شش سال را در بر گرفت.

این عملیات توسط پسران امیر به ترتیب محمد اکبر خان، محمد اکرم خان، محمد افضل خان، شمس الدین و شیرعلی خان انجام شد (گهزاد، ۱۳۹۳: ج ۲، ص ۵۴۰). نخستین حملات امیر به سمت شمال کشور در سال ۱۸۴۵ م آغاز شد (یوانز، ۱۹۲۸: ص ۸۰). آقای فرهنگ در ارتباط به زمان خودمختاری امرای محلی سمت شمال کشور از مرکز و ایجاد ملوک الطوایفی در این حدود بیان می دارد که در این مناطق بعد از احمد شاه بابا و تیمور شاه ملوک الطوایفی به میان آمد و این اراضی تقریباً از مرکز جدا شده بود (فرهنگ، ۱۳۹۴: ص ۳۰۶). با تحلیل تاریخی که در مباحث قبلی به میان آمد، مشاهده کردیم که این اراضی از دوره شاه زمان الی سال ۱۸۱۷ م از مرکز جدا نگردیده بود؛ بلکه با تضعیف حکومت مرکزی و درگیری ها برای تصاحب تاج و تخت افغانستان، تابعیت از مرکز نسبتاً ضعیف شده بود؛ علی رغم آن هم موضع و سیاست دولت مرکزی در دفاع از این حدود در مقابل حکمران بخارا واضح و قاطع بود؛ چنان چه در دوره های شاه زمان و شاه محمود پاسخ محکمی به امیر بخارا داده شد. آقای جامی آغاز ایجاد حکومت های محلی در سمت شمال و عدم تابعیت از مرکز را معاصر با سقوط حکومت شاه زمان و تسلط پسران پاینده محمد خان می داند (جامی، ۱۳۹۶: ص ۹۸). در حالی که علامه سید جمال الدین افغان دیدگاه متفاوتی را بیان می دارد به باور او تابعیت از مرکز به صورت نسبی وجود داشت؛ اما جدایی از مرکز و تحکیم ملوک الطوایفی در سمت شمال، بیشتر بعد از ترور فتح خان و تجاوز انگلیس به افغانستان اوج گرفت و به میان آمد (افغان، ۱۳۱۸: ص ۱۳۹).

به هر ترتیبی که بود، سمت شمال کشور به مانند هرات و قندهار، جدا گانه و بدون تابعیت از حکومت مرکزی به حیات سیاسی خود ادامه می داد. دلیل دیگری که در الحاق شمال به مرکز مهم بود، بد رفتاری امیر بخارا با امیر دوست محمد خان بود؛

چه زمانی که انگلیس‌ها به افغانستان تعرض نموده بودند و امیر به بخارا پناهنده شده بود، امیر بخارا استقبال مناسبی از امیر دوست‌محمد خان نکرد؛ بنابراین در صدد انتقام برآمد. شاید چنین بود که امیر دوست‌محمد خان از موضع امیر بخارا در خصوص اراضی شمال افغانستان باخبر شد و به همین دلیل بود که پیشدستی کرد و این ساحات را یک بار دیگر به مرکز ملحق نمود.

در خصوص امرای سمت شمال که به گونه محلی امور را اداره می‌کردند و به نوعی دارای خودمختاری بودند، باید اذعان داشت که شامل: ایشان اوراق در بلخ و نملک (ایشان به معنی خواجه، خان و آقا می‌باشد) ایشان صدور میر آقچه، میرحکیم خان والی شبرغان، میربابا بیگ رئیس اییک، غضنفر خان سالار اندخوی، گنج‌علی مهتر خُلم، محمود خان میر سرپُل و شاه مراد میر قطغن بودند (فرخ، ۱۳۷۱: ص ۲۲۲). دوست‌محمد خان برای حمله به بلخ و الحاق آن به مرکز لازم بود تا از اراضی خُلم عبور نماید در حالی که امیر خُلم به دوست‌محمد خان خاطرنشان ساخته بود که حاضر است با خان بخارا بجنگد؛ اما در صورتی که امیر به شمال حمله کند، وی با خان بخارا متحد خواهد شد. چون مذاکرات به نتیجه نرسید، امیر خُلم به اکبرخان اعلان جنگ داد. لشکر ده هزار نفری از یک به رهبری محمداکرم خان که حاکم هزاره جات و صفحات مرکزی کشور بود، بین سال‌های ۱۸۴۵ الی ۱۸۴۶ م سه جنگ با امیر خُلم انجام داد که به هیچ نتیجه دست نیافت و اکرم خان به کابل بازگشت (فریر، ۱۳۹۲: ص ۴۸۷). این‌طور که به نظر می‌رسد، این امرا با امیر بخارا در ارتباط بودند و برای دوام خودمختاری شان در سمت شمال کشور، از این آله فشار بر علیه امیر دوست‌محمد خان استفاده می‌کردند.

به هر ترتیب حملات مجدد امیر دوست‌محمد خان برای از بین بردن حکومت ملوک‌الطوایفی سمت شمال و الحاق آن به حکومت مرکزی، از ۱۸۵۰ از سر گرفته شد و الی ۱۸۵۵ م ادامه یافت (پاخون، ۲۰۰۹: ص ۱۷۴). چنان‌چه محمد اکرم خان با سپاهیان غلام حیدر خان، به سمت شمال کشور اعزام شد. میران شمال از جمله بلخ، شبرغان، تاشقرغان، خُلم و غیره ایلات و قصبات، یک نوع ائتلاف نظامی را بر در مقابل محمد اکرم خان شکل دادند و در دره سیغان و قلعه سرسنگ به مدافعه برخاستند. محمداکرم خان در واکنش اما عبدالسمیع خان و ذوالفقار خان را به دو

طرف کوه فرستاد و خودش به سمت دره پیش‌روی کرد. لشکر میران متوحش گردیدند و اکثراً پراکنده شدند. محمداکرم خان از راه دره صوف به بلخ دست یافت. در بلخ بیشتر خوانین با تحایف به استقبال محمد اکرم خان آمدند (کاتب‌هزاره، ۱۳۰۹: ج ۲، صص ۵۰۵-۵۰۶). به این ترتیب حکومت ملوک‌الطوایفی بلخ از هم فروپاشید و تابع مرکز گردید.

با تصرف بلخ، محمداکرم خان نفوذ حکومت مرکزی را در شمال کشور گسترش داد (افغان، ۱۳۱۸: ص ۱۳۹). به این معنی که بلخ به مثابه پایگاهی قرار گرفت، که از آن می‌توانست نفوذ حکومت مرکزی را به سایر نقاط گسترش داد. به هر ترتیب محمد اکرم خان در ادامه سرکوب امرای محلی و الحاق آن‌ها به حکومت مرکزی، به طرف خُلم، قندوز، بدخشان، تخار و دیگر مناطق پیشروی کرد و در مدت پنج‌سال موفق شد تا نفوذ خود را پهن سازد (گریگوریان، ۱۳۹۶: ص ۱۱۱). در خصوص سیاست و رفتار محمد اکرم بعد از سرکوب حکومت‌های ملوک‌الطوایفی سمت شمال در برابر امرای محلی، باید بیان داشت که عده را در مقام شان ابقا نمود و مالیات اندکی بالای ایشان وضع کرد (زمانی، ۱۳۹۲: ص ۷۷). و اما عده دیگر عزل گردیدند (فرهنگ، ۱۳۹۴: ص ۳۰۶). ممکن آن‌های بوده باشند که اطاعت نکرده بودند و سر سازش با حکومت مرکزی را نداشتند.

هر چند که قسمت زیادی از سمت شمال تابع مرکز شدند؛ اما هنوز امرای بدخشان و میمنه از مرکز تابعیت نمی‌کردند. امیر دوست‌محمد خان یک بار دیگر محمداکرم خان را جهت سرکوب این امرای محلی، به شمال فرستاد؛ اما نامبرده در مسیر راه به اثر مریضی سل درگذشت و ماموریت به افضل خان، عبدالرحمن، محمد ولی‌خان و محمدزمان سپرده شد.

افراد اخیرالذکر به همکاری میرحکیم خان و میر غضنفرخان میران شبرغان و اندخوی موفق شدند تا فتنه محمودخان سرپلی را سرکوب نمایند (رشتیا، ۱۳۷۸: ص ۱۸۱). افضل خان که در رأس آن‌ها قرار داشت و بعدها به عنوان حکمران کُل ترکستان افغانی گردید، مخالفین خود را از طریق تبعید دور می‌کرد؛ چنان‌چه میرآقچه و میرمحمود را به کابل تبعید نمود (فرخ، ۱۳۷۱: ص ۲۲۲). و جای شان را به سردار ولی‌محمد و محمدزمان خان برادران خود سپرد (پیکار، ۲۰۰۷: ص ۲۴). زمانی که

پیشروی حکومت مرکزی در سمت شمال گسترش یافت، سردار محمداسلم خان پسر دیگر امیر دوست محمد خان به عنوان حکمران کوکچه تعیین گردید (عطایی، ۱۳۸۴: ص ۱۰۷). هر چند که در شیرغان کلیم خان شورش کرد؛ اما افضل خان این شورش را سرکوب نمود و اوضاع شمال کشور آرام گردید (مجددی، ۱۳۸۲: ص ۱۱۶). با این اقدامات و تصرف ترکستان افغانی، دست امیر بخارا از شمال کشور کاملاً کوتاه گردید (شهیم، ۱۳۹۳: ص ۶۸). به این ترتیب امیر دوست محمد خان با اتخاذ سیاست صبورانه و با پشت کار موفق شد تا اراضی میان شمال هندوکش الی دریای آمو را یک بار دیگر تابع مرکز گرداند (انصاری، ۱۳۹۵: ص ۹۶).

نتیجه گیری

ضعف سلطه حکومت مرکزی و اقتدار نسبی امرای محلی در شمال افغانستان یا ترکستان افغانی از جنگ‌ها میان پسران تیمور شاه آغاز شد و در سال ۱۸۱۷ م این مناطق کاملاً از تابعیت مرکز جدا گردید. امور توسط خوانین، فئودال‌ها و متنفذین به پیش می رفت. این امر دارای القابی چون، میر، ایشان، بیک و غیره بودند. ساحه که تحت نفوذ شان قرار داشت، از مرو شروع می شد و به بدخشان منتهی می گردید؛ یعنی مناطقی چون فیض آباد، رُستاق، تالقان، خان آباد، قندوز، بغلان، اندراب، سمنگان، خلم، بلخ، شیرغان، اندخوی، مرو، میمنه، سرپل و غیره را شامل می شد. امیر دوست محمد خان که پلان ایجاد وحدت مرکزی را در افغانستان داشت، بعد از ناکامی در عملیات استرداد پشاور، عزم خود را برای الحاق سمت شمال کشور جزم نمود. ظاهراً امیر دوست محمد خان از نیت و موضع امیر بخارا در خصوص این حدود آگاهی داشت به همین دلیل پیشقدمی کرد تا این فرصت را از امیر بخارا گرفته باشد. از طرف دیگر وزیر یارمحمد خان حاکم نشین هرات نیز به این حدود چشم داشت؛ چه در سال ۱۸۴۶ م اراضی میان هرات و بلخ را به تصرف خود در آورده بود؛ بنابراین هم وزیر یارمحمد خان و هم امیر بخارا مهمترین موانع و چالش سد راه این پلان و برنامه امیر دوست محمد خان بودند. دوست محمد خان عملیات سرکوب حکومت‌های محلی سمت شمال و الحاق آن را به مرکز از سال ۱۸۴۵ م آغاز کرد و تا سال‌های بعد از ۱۸۵۰ م ادامه داد. پلان‌ها توسط شخص امیر دوست محمد خان طرح می شد؛ اما مجری آن پسران امیر از جمله اکرم خان، افضل خان، اسلم خان و غیره بودند. زمانی که

این مناطق به حکومت مرکزی ملحق گردید، محمد افضل خان پسر بزرگ امیر دوست محمد خان حاکم این منطقه تعیین گردید.

منابع

- ۱- افغان، سید جمال الدین. (۱۳۸۸). تاریخ افغانستان (به قلم سید جمال الدین افغان) مترجم: داوود عطایی قندهاری، چاپ اول، مشهد:
- ۲- انصاری، فاروق. (۱۳۹۵). تاریخ فشرده افغانستان. چاپ هفتم، کابل: انتشارات امیری.
- ۳- بارکزیایی خالص، سلطان محمد. (۱۳۹۶). تاریخ سلطانی. چاپ اول، کابل: انتشارات امیری.
- ۴- پیکار، کریم پامیر. (۲۰۱۷). چهره پنهان امیر دوست محمد خان در صفحه تاریخ. تورنتو: انجمن دانش کانادا.
- ۵- جامی، خلیل احمد. (۱۳۹۶). نگاهی به تاریخ معاصر افغانستان، چاپ اول، کابل: انتشارات مستقبل.
- ۶- حبیبی، عبدالحی. (۱۳۸۹). تاریخ افغانستان از قدیم ترین ایام تا خروج چنگیز خان مغول. چاپ اول، تهران: دنیای کتاب.
- ۷- رشتیا، سید قاسم. (۱۳۷۷). افغانستان در قرن ۱۹. چاپ چهارم، پشاور: مرکز نشراتی میوند.
- ۸- زمانی، خیرمحمد. (۳۹۲). تاریخ معاصر افغانستان ۱۷۴۷-۱۹۲۹. چاپ دوم، کابل: انتشارات عازم.
- ۹- سایکس، سرپرسی. (۱۳۸۲). تاریخ افغانستان. مترجم عبدالوهاب فنایی، کابل: مطبعه آزادی.
- ۱۰- شهیم، آقا محمد. (۱۳۹۳). تاریخ معاصر افغانستان. چاپ سوم، هرات: انتشارات قدس.
- ۱۱- عطایی، محمد ابراهیم. (۱۳۸۴). نگاهی مختصر به تاریخ معاصر افغانستان. کابل: بنگاه نشرات میوند.
- ۱۲- غبار، میر غلام محمد (۱۳۹۰) افغانستان در مسیر تاریخ. جلد اول، چاپ اول، تهران: انتشارات عرفان.

- ۱۳- فرخ، سید مهدی. (۱۳۷۱). تاریخ سیاسی افغانستان. چاپ دوم، قم: پژوهش لیتوگرافی و چاپخانه اسماعیلیان.
- ۱۴- فرهنگ. میر محمد صدیق. (۱۳۹۴). افغانستان در پنج قرن اخیر، چاپ ۲۵. کابل: انتشارات بین المللی سرور سادات.
- ۱۵- فریاد افغان، نجم الدین. (۱۳۸۴). نگرشی بر تاریخ معاصر افغانستان. پشاور: انجمن نشراتی دانش.
- ۱۶- فریر، ژوزیف پیری. (۱۳۹۱). تاریخ افغان‌ها. مترجم دکتور لعل‌زاد، کابل: انتشارات سعید.
- ۱۷- کاتب هزاره، فیض محمد. (۱۳۱۸). سراج‌التواریخ. جلد اول، تهران: موسسه انتشارات عرفان.
- ۱۸- کشمیری، موهن لال. (۱۳۹۴). زنده گی امیر دوست‌محمد خان. مترجم، سیدخلیل‌الله هاشمیان، جلد دوم، چاپ دوم، کابل: نشرات آئینه.
- ۱۹- کهزاد، احمد علی. (۱۳۹۳). بالاحصار کابل و پیش‌آمدهای تاریخی آن. کابل: انتشارات میوند.
- ۲۰- مجددی، علامه عبدالحق و فضل‌الله. (۱۳۸۲). حقیقت‌التواریخ از امیر کبیر تا رهبر کبیر. چاپ دوم، کابل: نشرات میوند.
- ۲۱- وارتان، گریگوریان. (۱۳۹۶). ظهور افغانستان نوین. مترجم، عالمی کرمانی، تهران: موسسه انتشارات عرفان.
- ۲۲- هاشمی، سید سعدالدین. (۱۳۸۸). تاریخ معاصر افغانستان. هرات: نشرات الماس.
- ۲۳- یوانز، مارتین. (۱۳۹۶). افغانستان مردم و سیاست. مترجم، سیما مولایی، تهران: نشرات ققنوس.

محمد سفر ساپی

په اسلامي او غیر اسلامي اقتصادي نظامونو کې د کارگر
حقونه

Workers' Rights in Islamic and Non-Islamic Economic Systems

Mohammad Safar Safi

Abstract

The paper examines the differences and similarities in workers' rights across various economic systems, with the aim of clarifying the principles for protecting workers' rights under the Islamic economic system and comparing them with non-Islamic economic systems. Economic systems play a significant role in shaping society and regulating the quality of life of individuals. The Islamic economic system is founded on principles and ethical values that emphasize the protection of workers' rights and the improvement of their livelihoods. In contrast, non-Islamic economic systems are generally associated with free-market principles and may provide weaker protection for workers' rights. The issue of workers' rights is a fundamental component of every economic system. Therefore, understanding how workers' rights are protected or undermined under different systems is crucial for achieving social justice and economic development. The study was conducted using a descriptive and comparative approach. The findings indicate that the Islamic economic system provides a more comprehensive framework for safeguarding workers' rights based on ethical and moral principles. On the other hand, non-Islamic systems, which are largely governed by free-market

mechanisms, have not always given adequate attention to the protection of workers' rights within their legal and economic frameworks.

Key words

Islamic, Economic, Systems, worker, rights

لنډيز

په دې څېړنه کې د اقتصادي نظامونو ترمنځ د کارگرانو حقوقو توپيرونه او سمونونه د څرنگوالي په اړه څېړنه شوې ده چې موخه يې د اسلامي نظام په اساس د کارگرانو حقوقو د ساتنې پر اصولو روښتيا او د غير اسلامي اقتصادي نظامونو سره يې پرتله کول دي. همداسې اقتصادي نظامونه د ټولنې د جوړښت او وگړو د ژوند کيفيت په تنظيم کې مهم رول لري. اسلامي اقتصادي نظام د اصولو او اخلاقو پر بنسټ ولاړ دی چې په ټوله کې د کارگرانو حقوقو تضمين او د هغوی معيشت پياوړی کولو لپاره پاملرنه کوي. د دې تر څنگ، غير اسلامي سيستمونه د ازاد بازار له قوانينو سره تړلي او د کارگرانو د حقوقو ساتنه کې ممکن کمزوری وي. د کارگرانو حقوقو مسله د هر اقتصادي نظام يوه بنسټيزه برخه ده. نو پر دې پوهيدل چې د کارگرانو حقوق څرنگه د مختلفو نظامونو له لارې خوندي کېږي يا متضرر کېږي، د ټولنيز انصاف او اقتصادي پرمختگ لپاره ډير مهم دي. په همدې موخه دا څېړنه په تشریحي او پرتليزه توگه ترسره شوې چې پايلې يې ښيي چې اسلامي نظام د اخلاقي اصولو له مخې د کارگرانو حقوقو تامين لپاره ښه چوکاټ وړاندې کوي. له بلې خوا، غير اسلامي نظامونه چې د ازاد بازار د قوانينو تابع دي البته په نورو حقوقي نظامونو کې د کارگرانو حقوقو ته پوره پاملرنه نه ده شوې.

کلیدي کليمې

اسلامي، اقتصادي، نظامونه، کارگر، حقوق

سريزه

کار د انساني ژوند يو بنسټيز اړخ دی، چې په اسلامي او غير اسلامي هيوادونو کې مشخص قوانين شتون لري البته ستونزه دا ده چې د کارگر اړوند متحد قواعد شتون نلري چې په دې ليکنه کې مقارنه شوې ده. د فردي بقاء، ټولنيز نظم او اقتصادي پرمختگ اساسي وسيله گڼل کېږي. د کارگر حقوق، چې د کار په بهير کې د انساني

کرامت، مصون چاپېريال او متقابل مسؤوليت پر بنسټ ولاړ دي، د هر اقتصادي نظام مهم بحث گڼل کېږي. د نړۍ اقتصادي نظامونه که اسلامي وي او که غیر اسلامي هر یو هڅه کوي چې د کارگر حقوق تعریف، تضمین او تنظیم کړي، خو د دغو نظامونو ترمنځ د اصولو، ارزښتونو او تطبیقي میکانیزمونو له مخې ژور توپیرونه شتون لري.

اسلامي اقتصادي نظام د الهي لارښوونو پر بنسټ د کار او کارگر حقونو ته ځانگړې توجه لري. کار نه یوازې یو مادي ضرورت گڼي، بلکې د عبادت مقام ورته ورکوي، او د کارگر او کارفرما ترمنځ د عدل، احسان، اخلاص، امانت او متقابل مسؤولیت اصول وضع کوي. په دې چوکاټ کې د استثمار، سود، رشوت، او نورو ناروا اقتصادي کړنو مخه نیول شوې ده او کار د انساني کرامت یوه مظاهره گڼل شوې ده، نه صرف د تولید وسیله. له بله پلوه، غیر اسلامي اقتصادي نظامونه، لکه: پانگوالي او اشتراکیت، د کارگر د حقونو د تأمین لپاره مختلف قوانین لري، خو دغه قوانین زیاتره د انسان د عقلاني تجربو، بازار اړتیاوو، او ټولنیزو فشارونو له مخې جوړ شوي.

د پانگوالي نظام په چوکاټ کې، کارگر د تولید د یو عنصر حیثیت لري، چې ارزښت یې د عرضه او تقاضا د قانون پر بنسټ ټاکل کېږي. دا نظام که څه هم د ازاد بازار له لارې د فرصتونو وعده کوي، خو د ثروت نابرابري، د کارگر استثمار او د ټولنیز عدالت نشتوالی یې تل د نقد وړ موضوعات پاتې شوي دي. په مقابل کې، د اشتراکي نظام شعار د کارگر د واکمنۍ او ټولنیز برابرۍ لپاره و، خو په عملي میدان کې د فردي آزادیو محدودیت او د اقتصادي ناکامیو له امله، د کارگر حقوقو ته د دوامداره ژمنتیا توان یې ونه لاره.

دا مقاله هڅه کوي چې د اسلامي او غیر اسلامي اقتصادي نظامونو د کارگر د حقوقو اصول، عملي تجربې، او تطبیقي پایلې پرتله کړي. له دې لارې به څرگنده شي چې کوم نظام د کارگر انساني ارزښت ته زیات احترام لري، عادلانه اجر تضمینوي او داسې یو اقتصادي جوړښت وړاندې کوي چې د ټولنې ثبات او سوکالۍ ته لاره هواروي. دغه څېړنه نه یوازې نظري ارزښت لري، بلکې د معاصر بشري اقتصاد د اخلاقي او ټولنیزو ننگونو د حل لپاره عملي وړاندیزونه لري.

د څېړنې موخه

د دې څېړنې هدف دا دی چې لوستونکي، محصلين، ديني عالمان، د اقتصاد متخصصين او ټولنيز فعالان د اسلامي او غير اسلامي اقتصادي نظامونو په چوکاټ کې د کارگر له حقوقي مفاهيمو، اصولو او تطبيقې بڼو سره بلد شي. څېړنه دا هڅه کوي چې د اسلامي او غير اسلامي نظامونو ترمنځ د پرتلې له لارې د اسلامي اقتصادي نظام ځانگړتياوې روښانه کړي، خو د کارگر د حقونو په اړه روڼ او واضح تصور وړاندې شي.

د څېړنې اهميت

د کارگر د حقوقو موضوع د بشري، اقتصادي او ټولنيز عدالت له مهمو ستونزو څخه ده. سره له دې چې په نړيواله کچه د کارگر د حقوقو په اړه گڼ اصول وضع شوي، خو بيا هم د استثمار، نابرابرۍ او بې عدالتيو پېښې لا هم موجودې دي. دا څېړنه هڅه کوي چې وښيي څنگه اسلامي اقتصادي نظام د کارگر حقونه تضمينوي او کوم توپيرونه يې له غير اسلامي نظامونو سره لري. دغه څېړنه به له يوې خوا د اسلامي اصولو وضاحت وکړي، او له بلې خوا به د معاصر اقتصاد د ستونزو د حل لپاره بديلي لارې وړاندې کړي، ترڅو لوستونکي، ښوونکي او څېړونکي د اسلامي او غير اسلامي اقتصادي نظامونو د کارگر د حقونو ترمنځ واضح تمايز وپېژني.

د څېړنې مېتود

د دې څېړنې مېتود تشریحي - پرتلیز دی، چې د اسلامي او غیر اسلامي اقتصادي نظامونو د اصولو، فلسفې او تطبیقي تجربو ترمنځ مقایسه کېږي. څېړنه کتابتوني بڼه لري او ټول معلومات یې له قرآن، سنت، فقهی منابعو، عصري اقتصادي کتابونو، علمي مقالو او نړیوالو راپورونو څخه راټول شوي، خو د موضوع علمي او تحقیقي بنسټ قوي او معتبر وي.

د څېړنې پوښتنې

۱. اسلامي اقتصادي نظام د کارگر د حقونو په اړه کوم اصول او ضمانتونه لري او په غیر اسلامي اقتصادي نظامونه لکه سوسیالیستي او سرمایه داري نظام د کارگر د حقوقو په اړه څه ډول قواعد لري؟

۲. د اسلامي او غیر اسلامي اقتصادي نظامونو ترمنځ د کارگر د حقوقو او قواعدو په اړه توپیرونه او مشابهتونه شتون لري؟

۱. په اسلامي اقتصادي نظام کې د کارگر او کار فرما حقوق

د کارگر حقوق په اسلامي او غیر اسلامي نظامونو کې د بحث وړ او اهمیت لرونکي موضوع ده چې په دې اړه د څیړنې په لومړۍ برخه کې په اسلامي اقتصادي نظام کې د کارگر او کارفرما حقوق په دویمه برخه کې د اسلام اقتصادي نظام بندیزونه، د اسلام په اقتصادي نظام کې د کار سرته رسول، په وعده شوي وخت د کار تکمیلول، او نور موضوعات بحث شويدي، په دوهمه برخه کې د کارگر حقوق په نورو نظامونو کې لکه پانګوالي نظام کې د کارگر حقوق، په سوسیالیستي اقتصادي نظام کې د کارگر حقوقو باندې بحث شوی او تفصیلي ذکر شويدي. په دې مبحث کې په اسلامي اقتصادي نظام کې د کارگر او کار فرما په حقوقو بحث کېږي خو لومړی د اسلام د اقتصادي نظام په اړه معلومات وړاندې کوم.

۱،۱ د اسلام د اقتصادي نظام پېژندنه

د اسلام مبارک دین د کار لوري ته افراد په دې موخه هڅولي دي چې اقتصادي قوت یې قوي او د خوراک او څښاک د ترلاسه کولو لپاره یې یوه وسیله شي، البته د اسلام مبارک دین په کار باندې یواځینی قید چې ږدي هغه د کار مشروع والی دی، په دې معنی چې د اسلام مبارک دین له مخې کار هغه وخت جایز دی چې هغه مشروع او حلال وي، که چیرې غیر مشروع وي نو بیا ورته جواز نه ورکوي. اسلامي اقتصاد عبارت دی د عامو اصولو له مجموعې څخه چې هغه له قرانکریم او نبوي سنت څخه سرچینه اخلي، همدارنګه هغه اقتصادي نظام دی چې دهرې ټولنې او زمانې د ضرورتونو مطابق د همغو اصولو په رڼا کې تاسیس شوی. (۱۱)

پورتني تعریف ته په دقیقه توجه څو مهم او اساسي نکات مونږ ته رانښکاره کېږي. **الف:** یوه برخه د اسلامي اقتصاد عبارت له یو سلسله قواعدو اصولو او کلي مبادیو څخه ده. اصلي ځانګړنه ددې قواعدو عموموالی او کلي والی دی په همدې اساس دغو قواعدو جزیانو ته اشاره نه ده کېږي بلکې عمومي او کلي مسایل یې تاسیس،

---

۱۱ محمود الخطیب. د اسلام اقتصادي نظام اساسات ص ۲۱. ژباړن: محمدشرف رحمانی. د جمعیت اصلاح فرهنگي خانګه - (۱۳۹۲ل). کابل.

توضيح او بنسټ اېښودنه کړې ده. که واضحه او څرگنده خبره وکړو دغه برخه د اسلامي اقتصاد، مذهب او مکتب دی چې په حقيقت کې د اسلامي اقتصاد چوکاټ تشکيلوي.

ب: د اسلامي اقتصاد دويمه برخه اقتصادي نظام دی چې اقتصادي بناء باندې تعبير شوی.

که چيرې د اسلامي اقتصاد دې برخې (اقتصادي نظام) ته توجه او دقت وکړو پوهېږو چې دغه برخه د اسلامي اقتصاد د اقتصادي لارو او اسلوبو پورې اړه لري چې يوه ټولنه دهغې مطابق خپل ورځنی فعاليت او کارونه پرمخ بيايي او ويلی شو چې دغه برخه د اسلامي اقتصاد ثابته نه بلکې تغيير منونکې او بدلون منوونکې ده او دهرې ټولنې او زمانې د اړتياوو مطابق د تغيير وړ ده او همدغه برخه داسلامي اقتصاد د اسلامي علماوو او مفکرينو لپاره د اجتهاد پراخه او وسيعه ساحه او ځای ده. ددې برخې عمده ځانگړنه او خصوصيت بدلون او تغيير دی چې د هرې زمانې او ټولنې د اړتياوو او شرايطو مطابق دتغيير وړ ده ترڅو د هرې زمانې او خاصې ټولنې د خواهشاتو مطابق او د ټولنې منافع يې په سمه او مکمله توگه وړاندې کړي. (۱۲)

اسلامي اقتصاد هغه علم دی چې د اسلامي اصولو په رڼا کې د اقتصادي موادو لاسته راوړلو ادارې په کيفيت او د ښه محصول او خدمتونو د ترلاسه کولو په منظور د بشر مادي غوښتنو د اشباع اړخ خپرې کوم چې د اسلامي ټاکلو ارزښتونو په سيوري کې له ټولنيز تمدن سره موازي پرمخ ځي. (۱۳)

د پورته تعريفونو په پای کې د اسلامي اقتصاد تعريف په لنډ ډول داسې کوو: اسلامي اقتصاد له هغوقواعدو څخه عبارت دی چې اقتصادي کړنې داسلامي اصولو او اقتصادي سياستونو په رڼاکې رهبري کوي.

۲.۱. د اسلام اقتصادي نظام بنديزونه

د اسلام اقتصادي نظام درې ډوله بنديزونه په کار او کارگر باندې لږوي:

الف: ديني يا شرعي بنديزونه: لومړی ډول بنديزونه چې په د اسلام اقتصادي نظام يې ږدي هغه د کار مشروع والی دی، په دې معنی چې ټول هغه کارونه چې د الله

۱۲ محمدیونس ابراهيمي. د اسلامي اقتصاد اساسات ۲۱ ص. ژباړن: نیک محمد نادري. القلم خپرندويه اداره - کابل

۱۳ محمدشريف رحمانی. د اسلام اقتصادي نظام ۲۲ ص. د جمعيت اصلاح فرهنگي خانگه - (۱۳۹۶ل). کابل.

تعالی له لوري منع شوي دي، افرادو ته په کار نه دي چې هغه کارونه ترسره کړي: لکه: سودي کار، د تریاکو کاروبار، د خنزیر د غوښې کاروبار، د شرابو خرڅلاو او...
ب: حکومتي بندیزونه: بعضې وخت دولت په یو کار باندې بندیز لږوي او لامل یې دا وي چې ټولنې ته له هغې نه زیان متوجه وي، او د اسلام مبارک دین هم خپلو پیرویانو ته امر کوي چې د حکومت دا ډول بندیزونه عملي کړي، نو د حکومت بندیزونه هم باید ومنل شي او هغه کارونه ترسره نه شي. لکه په کفارو د وسلې یا اسونو خرڅول چې په دې سره کفار په مسلمانانو قوي کېږي همدارنګه د نشه یي شیانو خرڅول چې ټولنه په دې سره متضرره کېږي.

ج: دیني او اخلاقي بندیزونه: ځینې هغه کارونه چې اخلاق د هغې د اجراء کولو اجازه نه ورکوي نو باید هغه هم ترسره نشي، لکه: ښځو په واسطه د کریمو تجارتي اعلانات کول، په بې حجابۍ کې د ښځو کار، د زنا له لارې د پېسو ګټل او داسې نور. (۱۴)
اسلام په دې باور دی چې اړتیا باید په ټولنه کې وټاکل شي او هغه نه وروسته ورته وسایل تخصیص شي او کله چې وسایل هم پوره شول نو عاید رامنځته کېږي، نو دا عاید باید عادلانه تقسیم شي او اسراف پکې ونه شي، ځکه الله تعالی فرمایلي دي: (وَلَا تُسْرِفُوا ۚ إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ) (۱۵) ژباړه: او اسراف (بې ځایه خرڅ) مه کوئ تاسې، بېشکه چې الله نه خوښوي مسرفان. (بې ځایه خرڅ کوونکي). (۱۶)

نو هر پیداوار چې لاسته راځي هغه د کار په نتیجه کې منځته راځي، یعنې کارګران کار کوي او په نتیجه کې عاید لاسته راوړي، نو دا عاید باید عادلانه تقسیم شي او هغه څوک چې د دولت په راس کې دی هغه باید د عدالت اصل ته ډېر اهمیت ورکړي، اسلام د پرمختګ په هکله هم نظر لري یعنې کله چې کوم څوک یو کار کوي هغه باید پرمختګ وکړي یعنې سستي او تنبلي پکې باید ونه کړي.

د اسلام مبارک دین نه فقط د یو دین پر شاوخوا راڅرخي بلکې دا هغه ټولشموله نظام دی چې د دنیوي او اخروي ژوندانه د سمون اوبنه رهبري لپاره د ژوند په هره برخه

۱۴ سید اکرم هاشمي، د کار حقوق، ص ۷۶ - ۸۳

۱۵ سورة الاعراف، ایت ۳۱

۱۶ کابلی تفسیر، ص ۴۶۶

کې مکمل هدايات اولارښوونې لري چې اقتصادي احکام يې يوه برخه گڼلې شو. (۱۷)

داسلام له هغوښوونوچې داقتصاد په هکله يې کړي له غور او څېړنې وروسته ښکاري چې اسلام دبازار دوه ځواکه چې (غنيان او فقيران دي) مني اوپه اقتصادي ډگرونوکې ترې په څه ناڅه کچه دکار اخيستنې ملاتړ هم کوي په قرانکريم کې الله فرمايې:

(نَحْنُ قَسَمْنَا بَيْنَهُمْ مَعِيشَتَهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَرَفَعْنَا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ لِّيَتَّخِذَ بَعْضُهُمْ بَعْضًا سُخْرِيًّا) (۱۸)

ژباړه: (نه ده داسې، بلکې پخپله) مونږ ويشلې قسمت کړې مو دی په منځ د دوی کې معيشت د دوی په دغه ژوندون لږ کې، او پورته کړي مو دي ځينې د دوی له پاسه د ځينو نورو په مرتبو کې ددې لپاره چې ونيسي ځينې د دوی (چې غنيان دی) ځينې نور (چې فقيران دي) تابعان کار کوونکي. (۱۹)

او ښکاره خبره ده چې يوله بله څخه کاراخيستنه پدې توگه کيدلای شي کار اخيستونکي دغوښتلو کار سرته ورسوي او کارکونکي يې د رسولو کار سرته ورسوي خو د دغو دواړو ځواکونو له يوځای والي څخه يوېر ابراقصاد منځ ته راتلای شي. همدارنگه د پيغمبر صلی الله عليه وسلم په زمانه کې چې به کله يواعرابي شخص بازار ته دپلورلو لپاره غله دانه راوړه دبازار ځيني خلکو به چې کله له اعرابي څخه د توکو د نه پلورلوغوښتنه وکړه يعنې د بازار دوکاندارانو غوښتل چې دغه اعرابي په ارزانه بيهه غله دانه ونه پلوري ځکه چې د بازار د دوکاندارانو نه به چا غله دانه نه اخيستله، نو دوکاندارانو به کوښښ کاوه چې غله دانه پخپله ترلاسه کړي اوپه مناسب وخت کې يې له پلورلو ښه گټه ترلاسه کړي چې پيغمبر صلی الله عليه وسلم ښاري وگړي له دغه کارڅخه منع کړل. د اخيستونکي او خرڅونکي ترمنځ د دريم گړي منځگړيتوب پيغمبر صلی الله عليه وسلم ځکه رد کړ چې په بازار کې د رسولو او غوښتلو د ځواکونو ترمنځ ريښتيني برابروالی په ځای پاتي شي. همدارنگه کله چې دپيغمبرصلی الله

۱۷ محمدتقي عثمانی (۱۳۸۳ ل). اسلام او نوي اقتصاد، ژباړن: حبيب الله قاسمي. نفيس خپرندويه علمي ټولنه پېښور.

عليه وسلم نه په بازارکي د خرڅيدونکو توکو د بيعو د ټاکلو غوښتنه وشوه نو هغه وفرمايل:

(إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْمُسَعِّرُ الْقَابِضُ الْبَاسِطُ الرَّازِقُ) (۲۰)

ژباړه: په تحقيق سره يوازي الله تعالى دبيعي ټاکونکی ده او هغه تعالى د توکو په رسولو کې کمونکی، زیاتوونکی او روزي ورکونکی ده.

اسلام د اقتصادي ژوند يو مکمل نظام دی او پدې کې درې واړه سیستمونه اقتصادي، ټولنيز اوسياسي سیستمونه يوله بل سره تړاو لري او د يواوبل په موثريت باندې زياته اغيزه لري. (۲۱)

۳.۱. اسلامي اقتصادي نظام کې کار کول

د اسلام مقدس دين کار کولو ته خورا ارزښت ورکړی دی؛ تر دې پورې چې کار کول په اسلام کې عبادت گڼل شوی دی. دا په دې معنا چې: کله يو کاسب (کارکوونکی شخص) د حلال رزق د گټلو لپاره له خپله کوره وځي؛ تر څو خپل ځان او خپل اولاد ته حلاله رزق وگټي؛ نو د دغه ډول انسان هره لحظه له هماغه وخت څخه چې له کوره وځي؛ تر څو پورې چې له خپلې وظيفې څخه بهر ته خپل کور ته راستنېږي، دا ټول وخت به ورته په عبادت کې حسابېږي؛ او بې شمېره اجور (ثوابونه) به ورته ورکول کېږي؛ هغومره لوړ ثوابونه به ورته ورکول کېږي لکه څومره چې يو عابد انسان ته د هغه د عبادت او رياضت په نتيجه کې ورکول کېږي. يوازې د جمعې په ورځ دا فرض دي چې مسلمان د جمعې د لمانځه په وخت کې دې خرڅول او اخستل (تجارتي اړيکې) او هر څه پرېږدي؛ لکه چې لوی څښتن تعالى فرمايي:

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ ذَلِكَ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾ [۲۲]

ژباړه: ای هغو کسانو چې ايمان مو راوړی دی، هر کله چې د جمعې د لمانځه لپاره غږ وشي؛ نو تاسې د الله تعالى د ذکر لپاره په تيزۍ سره ولاړ شئ؛ او خرڅول پرېږدئ؛ دا ستاسو لپاره غوره ده که چېرې تاسې پرې پوه شئ.

۲۰ أبو داود سليمان بن الأشعث بن إسحاق بن بشير بن شداد بن عمرو الأزدی السجستاني، سنن أبي داود، المكتبة

العصرية صيدا - بيروت، ج ۳ ص ۲۷۲

۲۱ بشير الله نجيمي. د معاصر اسلامي اقتصاد پېژندنه، ص ۴۲

۲۲ سورة الجمعة/ ۹ آيت

دا معلومه خبره ده چې، قرآن کریم لنډه خبره کوي. په پورتنۍ آيت کې که څه هم د جمعې د لمانځه پر مهال يوازې له خرڅولو څخه منعه راغلې ده؛ خو دلته هدف دا دی چې: تاسو د جمعې د لمانځه په وخت کې د خپل مال خرڅول او ټول تجارتي ارتباطات، او همداراز راکړه ورکړه دواړه د لمانځه لپاره پرېږدئ، ځکه له خرڅولو سره اخستل هم يو ځای وي؛ لکه په بازار کې مونږ وينو چې: که چېرې يو شخص خرڅول کوي؛ نو ورسره بل شخص اخستل کوي؛ نو دلته دواړه بايد د جمعې د لمانځه لپاره پرېښودل شي. (۲۳)

کار او کسب چې څرنگه يې دائره پراخېږي دغه رنگه يې ثواب اوسزا ژورېږي، ددې سر بیره يې دفرصت اواسبابو کړۍ هم پراخېږي قرآن کریم دموئن په احساس کې دا ور اچولې چې دغه ځمکه خورا پراخه ده دهغې مېدان او هلته دکار او کسب زمېنه ډيره زياته ده چې ددی دعزم اورغبت مخې ته هيڅ شې نه شي راتلاى، دی کولای شي له ټولو فرصتونو او رخصتونو څخه استفاده وکړي يوازې د الله پاک دحلالو او دحرامو له حدودو څخه به تيرى نه کوي، الله تعالى په دې هکله داسې فرمايلي دي:

((هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ ذَلُولًا فَامْشُوا فِي مَنَاكِبِهَا وَكُلُوا مِنْ رِزْقِهِ وَ إِلَيْهِ النُّشُورُ)) (۲۴)

ژباړه: هغه ذات چې ستاسې لپاره يې ځمکه ايل کړېده، دهغې پرسينه باندي گرځئ او د الله روزي خورئ، د هماغه حضور ته ستاسې په دوهم ځل ژوندي کيدو سره ورتگ دی. (۲۵)

کار يوازې ترکسب، تجربې، صنعت او تجارت پورې محدودنه دې، بلکې د هغه ډگر پراخ او هر هغه کار ته شامل دی چې انسان ته يې گټه رسېږي، په دې معنى هرکار چې انسان د مزدورۍ په عوض کې کوي که دا د لاس کار وي د ذهن کار وي اداري کار وي اوکه فني کار وي دې ته کارويل کېږي، برابره خبره ده که دا بيا د شخص لپاره وي يا د کمېټې لپاره وي د دولت لپاره وي او که دخاصو اوعامو چارو

۲۳ محمدتقي عثمانی، اسلام او نوي اقتصاد، ص ۴۵

۲۴ د الملك سورت ايت ۱۵

۲۵ تفهيم القرآن، ج ۶ ص ۲۵۶

لپاره وي. اسلام د اقتصاد لپاره يوه تگلاره لري نه يوازې د اقتصاد لپاره بلکې اسلام هغه دين دی چې د انسانانو د ژوندانه د بهبود لپاره پکې ټولې چارې نغښتې دي، که هغه انفرادي وي او يا اجتماعي د هغو ټولو لپاره اصول لري. نو ويلای شو چې اقتصاد د اسلام د مبارک دين جز يا برخه ده او اسلام د اقتصاد د پياوړتيا لپاره ډېر څه لري او د اقتصاد پياوړتيا د کار په واسطه کېږي يعنې که خلک کار وکړي او زحمت وباسي نو ټولنې پرمختګ کوي. (۲۶)

۴.۱. په اسلامي اقتصادي نظام کې پر کارګر د کارفرما حقوق

مسلمان بايد دکار يا وظيفې او خپلې شخصي دندې په اړوند يو شاته هڅه او کوبښن وکړي، نوموړي به تل دکار په سرته رسولو کې له اخلاص څخه کار اخلي او ددې سره سره به کاري وړتيا لري په دې معني چې کوم کار ورته سپارل کېږي دهغه ديني زده کړې او په سالمه توګه دسرته رسولو وړ به وي، نو پر مسلمان باندې لازم ده چې داسې کار دځان لپاره غوره کړي چې چې دده سره وړ وي اوکولي شي هغه په سمه او درسته توګه سرته ورسوي، په کار نه ده چې داسې دنده يا کار اختيار کړي چې دهغه اهليت په ده کې نه وي او نه شي کولای هغه ادا کړي، دشعيب عليه السلام لور، حضرت موسي عليه السلام په دوو صفاتوسره موصوف کړ چې يو يې دکار کولو په اداء پورې تړاو لرلو او بل يې دهغه په اخلاقو پورې نو زياته يې کړه چې :

((إِنَّ خَيْرَ مَنْ اسْتَأْجَرَ الْقَوِيُّ الْأَمِينُ)) (۲۷)

ژباړه: بېشکه چې غوره د هر هغه چا چې مزدور يې نيسي هغه څوک دی چې قوتناک او امانتګر وي. (۲۸)

الله تعالي د هغه شخص سره د پوره بدلې ژمنه کړې چې خپل ورسپارل شوي کار او وظيفه په صحيح توګه سر ته ورسوي. اسلامي فقهاء وايي : (پاک نيتونه عادات عباداتو ته ګرځي) د غوره او ښې وړتيا بل لامل دا دي چې هغه ښه پالنه وکړي فکر او شعور ورسره وي، نبي کریم صلي الله عليه وسلم (كُلُّكُمْ رَاعٍ وَكُلُّكُمْ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ، فَرَجُلٌ رَاعٍ فِي أَهْلِهِ، وَهُوَ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ، وَالْمَرْأَةُ رَاعِيَّةٌ فِي بَيْتِ زَوْجِهَا، وَهِيَ

۲۶ محمدتقي عثماني، اسلام او نوي اقتصاد، ص ۴۵.

۲۷ دالقصص سورت، ايت ۲۶.

۲۸ کابلی تفسير، ص ۱۱۹۰.

مَسْئُولَةٌ عَنْ رَعِيَّتِهَا، وَالْخَادِمُ رَاعٍ فِي مَالِ سَيِّدِهِ، وَهُوَ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ). ژباړه ((هر يو ستاسي پالوونکي دي او هر يو د خپل پالنې مسؤل دي سړي د خپل کور پالونکي دي او د هغه د پالنې مسؤليت د همدې پر غاړه دي او ښځه د خپل خاوند د کور ساتونکې ده او د هغه د رعيت مسؤليت ددې پر غاړه دي او نوکر د خپل بادار د مال ساتونکي دي د هغه د پالنې مسؤليت ددې پر غاړه دي.)) (۲۹)

اسلامي شريعت امر کړی ترڅو په کار کې اسلامي اصول په پام کې ونيسي چې دغه اصول چې د کار په برخه کې د اسلامي شريعت له لوري وضع شوي دي په لاندې ډول دي:

۱،۴،۱. په پوره اخلاص سره کار سرته رسول

اسلامي اقتصادي نظام کارگر ته دا امر کوي (التَّاجِرُ الصَّدُوقُ الْأَمِينُ مَعَ النَّبِيِّينَ وَالصَّدِيقِينَ وَالشَّهَدَاءِ) (۳۰) چې هغه به په خپلو ټولو ورسپارل شوو چارو کې د کارفرما سره يې تعهد کړی چې هغه به سرته رسوي، نو دا کار به په پوره اخلاص او ايماندارۍ سره سرته رسوي او چل او فريب به په کې نه کوي. کارگر بايد په سپارل شوي کار کې بايد د خپل ځان نه اخلاص او ايمانداري وښايي او دروغ ونه وايي.

۲،۴،۱. په وعده شوې وخت د کار تکميلول

کارگر په دې مکلف دی چې کوم کار ورته د کارفرما لخوا ورکول کېږي هغه په هماغه معين وخت کې ترسره کړي. که چېرته دا په معلوم وخت کې نه ترسره کېږي او کارفرما هغه کې زيان کوي نو د زيان جبران په کارگر دی، خو که چېرې پدې کار کې معقول عذر وي د کارگر لپاره چې په واقعي توګه د کار سرته رسولو لپاره خنډ ګرځيدلی وي نو پدې صورت کې په کارگر تاوان نشته. (۳۱)

۳،۴،۱. د کار وسايلو مراقبت او ساتنه

دکار په جريان کې کار فرما کار گر ته ټول وسايل برا بر وي لکه ماشين الات او نور هغه وسايل چې ديو کار کولو لپاره اړين وي نو ددې وسايلو ساتنه او پالنه دکار گر وظيفه ده چې پر هغه باندې نظارت وکړي ، الله تعالى فرمايې (يا ايهاالذین امنو

۲۹ سنن ترمذي، ۱۷۰۵ نمبر حديث .

۳۰ ابو سعيد الخدري ، هدايه الرواه ، ۲۷۲۷ نمبر حديث.

۳۱ بشيرالله نجيمي. دمعاصر اسلامي اقتصادپيژندنه. ص ۱۵۳.

اوفو بالعقود (۳۲) کار گر هېڅ حق نه لري چې د کار فرما وسایل چاته ورپا، په بیه او یا هم د قرض په شکل ورکړي، خو که مخکې کارفرما په دې اړه موافقه کړي وي نو په هغې کې مخالفت نشته او که چېرته دا مال تلف شي په دې صورت کې چې کارفرما هغه د ورکولو اجازه نه وي ورکړي نو د زیاترو فقهاؤ په نظر د دې جبرا نول په کار گر باندې دي. کله چې یو کار گر له یو چا سره کار کوي او له دې کار څخه د ده مالک ته تاوان او ضرر ورسېږي نو کارگر په دې مکلف دي چې تاوان ترې واخیستل شي او که مکلف نه دي په دې اړه فقهاء دوه نظرونه لري.

الف. امام ابوحنیفه رحمه الله وايي چې په مطلق شکل باید دکار گر څخه وا نه خيستل شي، په دې شرط چې دکار گر تاوان رسولو قصد او اراده په کې نه وي او دغه تاوان د ځينو نورو حوادثو له مخې منځ ته راځي.

ب. کارگر په اسلام کې د هغو ټولو مالونو په اړه چې د هغه په لاس کې ایښودل کېږي، د امانتدار په توګه پېژندل کېږي، لکه پیسې، وسایل، ابزار او ماشینونه چې ورته سپارل شوي دي. نو له همدې امله، هغه د دې مالونو د ضایع کېدو په اړه مسوول نه دی، مګر په دې صورت کې چې زیان عمدی، قصداً، یا د ناغېرۍ له امله وارد شي. (۳۳).

۴,۴,۱. د کارفرما اطاعت

په اسلامي اقتصادي نظام کې کارگر باید د کارفرما د مشروع او هغو غوښتنو چې پرې توافق شوی عملي کړي او هېڅ ډول سرغړونه به ترې نه کوي. که سرتنه یې ونه رسوي او کارفرما ته تاوان ورسېږي که هغه د کارگر د سستۍ او تنبلۍ په صورت کې وي، نو کارگر پدې مکلف دی چې د زیان جبران وکړي. (۳۴)

۵,۴,۱. د کارفرما د عفت او حیا ساتنه

هغه کارگران چې د ځينو خلکو سره د کور په داخل کې کار کوي، هغوی په دې مکلف دي چې د خپل کارفرما د عزت او عفت ساتنه وکړي او داسې حرکات اجرا نه کړي چې هغه د حیا خلاف او بې هوډه وي او همیشه کونښن وکړي چې د کارفرما د

۳۲ سورت مایده، ۱ نمبر ایت.

۳۳ مجلة الاحکام العدلیة، ماده ۲۰.

۳۴ زین الدین ابن نجیم الحنفی، البحر الرایق، شرح کنز الدقائق، جلد ۶ ص ۲۳۹.

حيا او ناموس ساتنه وکړي. که چيرې دا کارگر چې په کوم کور کې کار کوي نو د کارفرما د کور په چاپيريال کې د ټولو هغو چارو مخنيوی وکړي چې د هغوی نه ددې ويره وي چې د کارفرما عفت او ناموس ته ضرر رسوي. لدې خبرو داسې معلومېږي چې اسلام نه يوازې کارگر ته حق ورکړی بلکه ددې ترڅنگ کارفرما ته هم ځينې حقوق ورکړي چې همدا د عدالت او مساواتو ښکارندوی ده يعنې اسلام کې لومړی اصل عدالت دی او هر څوک بايد د قانون تر سيوري لاندې ژوند وکړي. (۳۵)

۵.۱. په اسلامي نظام کې د کارگر او کار تعين

په دې مطلب کې د کارگر هغه حقوق چې په کار فرما يې لري ذکر کوم چې د اسلامي شريعت له نظره تعين شوي دي.

۱.۵.۱. د کار د مودې تعين

کارگر او کارفرما به پدې موافقه کوي چې د کار لپاره په يوه معلومه او معينه موده ټاکي يعنې د مثال په توگه: د يوې مياشتې يا يو کال لپاره او دا بايد کارگر او کارفرما په گډ شکل تعين او اجرا کړي کارگر نشي کولای چې بدون د کارفرما د توافق نه د کار موده تعين کړي او کارفرما نشي کولای چې بدون د کارگر د توافق نه د کار موده تعينه کړي. که چيرې کارفرما د کارگر نه د اضافي کار غوښتنه وکړي نو کارگر پدې مکلف نه دی چې هغه اجرا کړي.

۲.۵.۱. د اجورې او مزدورۍ تعين

کارگر او کارفرما دواړه توافق کوي او يوه معينه اجوره او مزدوري ټاکي او دا به هم د دواړو د موافقې په اساس صورت نيسي او د مشورې په صورت کې وي او کومه مزدوري چې ورته ټاکي هغه به ورته ورکوي. (۳۶)

۳.۵.۱. د تړون فسخه

قرارداد چې منعقد کېږي د جانبينو په توافق سره منځته راځي که دا فسخ کېږي نو د دواړو د توافق په اساس به له منځه ځي يعنې يو د دوی دواړو نه نشي کولای چې هغه په خپل سر فسخه کړي، خو په يو حالت کې که چيرې کارفرما د کارگر سره په منعقد شوي عقد وفا ونه کړي او هغه چل ورکړي او يا همداسې که کارگر د چل نه

۳۵ بشير الله نجيمي. د معاصر اسلامي اقتصاد پېژندنه، ص ۱۵۳

۳۶ نقيب الله ثاقب. د کار حقوق. ص ۳۴

کار واخلي نو هغه خوا چې متضرره کېږي کولای شي چې قرارداد فسخه کړي خو په عادي ډول قرارداد نه فسخ کېږي. (۳۷)

تبصره

اسلام د اقتصاد لپاره یوه تگلاره لري نه یوازې د اقتصاد لپاره بلکې هغه اسلام هغه دین دی چې د انسانانو د بهبود لپاره پکې ټولې چارې نغښتې دي، که هغه انفرادي وي او یا اجتماعي د هغو ټولو لپاره اصول لري. نو ویلای شو چې اقتصاد د اسلام جز یا برخه ده او اسلام د اقتصاد د پیاوړتیا لپاره ډېر څه لري او د اقتصاد پیاوړتیا د کار په واسطه کېږي یعنې که خلک کار وکړي او زحمت وباسي نو ټولنې پرمختګ کوي. اسلام د پرمختګ په هکله هم نظر لري یعنې کله چې کوم څوک یو کار کوي هغه باید پرمختګ وکړي یعنې سستي او تنبلي پکې باید ونه کړي. هر فرد چې وغواړي کار وکړي ځانته کار انتخاب کولای شي او هغه کار چې دده د وس مطابق وي هغه به کوي او ظلم او جبر به پرې نه کېږي چې دا د سوسیالیستي اقتصادي نظام برعکس دی، ځکه دلته باید دولت کار انتخاب کړي، خو په اسلامي اقتصادي نظام کې دا قید لګول شوی چې کار به د اسلامي شریعت د چوکاټ نه بیرون نه وي او که څوک داسې کار کوي چې هغه د اسلامي شریعت خلاف وي؛ نو دا د اسلامي ټولنې د هر فرد دنده ده چې هغه منع کړي. د کارګر او مزدور حقوق روښانه دي، خوظالمان مظلومو کارګرو ته هغوی مزدوري، حقوق او امتیازات په سم ډول نه ورکوي او بل دا چې له ۴۵ کلونو راهیسې زموږ هېواد ته هم د کمونیستانو لخوا د بدمرغۍ سېلاب راغلی او د هېواد لوی او واړه کارګر مو ډېر ستونزمن ژوند تېروي. ډېر داسې کارګران شته، چې په خپل کار کولو کې پوه او مهارت لري؛ خو څوک یې د عمر ډېروالي (زړښت) او یا د وړوکوالي له امله کار ته نه بیایي، نو هغه د ډېر عمر والا او د کم سن خاوندان مایوسه او ناهيلي تش لاس کور ته ستنېږي. او د نړۍ ټول حکومتونه دا مسؤلیت او مکلفیت لري، چې د خپلو هېوادونو د کارګرانو لپاره کارونه پیدا کړي او له بېکارۍ یې د تل لپاره وژغوري.

۲. د کارگر حقوق په نورو نظامونو کې

د اسلام د مبارک دين په اقتصادي نظام کې د کار او کارگر د حقوقو د خپرني وروسته غواړو په دې مبحث کې د کارگر حقوق په بيلابيلو غير اسلامي نظامونو کې د خو مطالبو په ترڅ کې تر بحث لاندې ونيسو چې په لاندې ډول دي:

۱،۲. په پانگوالي نظام کې د کارگر حقوق

پانگوالي نظام د کارگر د حقوقو اړوند ځينې موضوعات لري چې په لاندې خو مطالبو کې يې تشرېح کوم.

۱،۱،۲. شخصي ملکيت

سرمایه داري نظام داسي يو سستم دی چې په هغې کې توليدي وسايل لکه ځمکه ، فابريکي ، تصدی ، دوکانونه ، کاروباري ادارې ، او نور توليدي سامان الات د خلکو فردي ملکيت دی او اشخاص کونښن کوي چې توليدي وسايل د زياتو گټو د لاسته راوړلو لپاره استعمال کړي او ددې اختيار لري چې د نوري پانگي د لاسته راوړلو لپاره د خپلو وسايلو څخه استفاده وکړي. (۳۸)

۲،۱،۲. د گټو بنسټ ايښودونکی

دا دپانگوالۍ رژیم دويم اصل دي هغه دا چې دتوليد کار چاپيل کړي وي هغه محرک اوبنسټ ايښودونکي گڼل کيږي اودعوایدو لاسته راوړلو لپاره يې کارولي شي يعني يواځې همدې تري گټه ترلاسه کولاي شي. (۳۹)

۳،۱،۲. دحکومت د نه لاسوهنې کړنلاره

دا دپانگوالۍ رژیم درېيم اصل دي اوهغه داچې حکومت بايد د سوداگرۍ په لاروچارو کې هيڅ ډول لاسوهنه ونه کړي اوله کومه خنډه پرته دوي خپل کارته پريږدي اوبنديزونه پري ونه لگوي ، دحکومت همدې کړنلاري ته (Laissez fair) (د کارگر خپلواکي) وايي اوداپه اصل کې دفرانسوۍ ژبې توري دي چې مانا يې ده کارگر بايد خپلواک پريښودل شي ترڅو خپلي اقتصادي لاري چاري په آزاده توگه سرته ورسوي اوحکومت دا حق نه لري چې خلکو ته ووايي چې دا کار کوئ اودا کار مه کوئ اويا هم ورته ووايي چې دا ډول سوداگري وکړئ او دا ډول مه کوئ له همدې کبله د دغه

۳۸ زاهدالله زاهد. (۲۰۲۲م). نړيوال اقتصادي نظامونه. صداقت خپرندويه ټولنه - کندهار. ص ۳۲

۳۹ محمدشريف رحمانی. (۱۳۸۸ل). سياست اواقتصادداسلام په رڼاکې، د جمعيت اصلاح فرهنگي خانگه کابل. ص ۲۳۶

رژیم مخکښان وايي ترټولو ښه حکومت هغه دي چې دکارگرو په کار کې لاسوهنه ونه کړي. (۴۰)

۴،۱،۲. فردي آزادي

د پانگوالۍ رژیم بل اصل دادي چې انسان بايد فردي آزادي اواصلت ولري يعني آزاد اومستقل اوسي او هيڅوک د ده په ملکيت کې مداخله ونه کړي نو دپورته اصولو پر اساس پانگوالي رژيم له يولړ انتقادونو سره مخامخ دي چې په لاندې ډول تشرېح کېږي. (۴۱)

۱،۴،۱،۲ دپانگې زياتوالی

دپانگوالۍ نظام يوه نيمگړتيا دثروت زياتوالي دي يعني په پانگوالۍ رژيم کې انسان آزاد پريښودل شوي ترڅو پانگه پيدا کړي نو هغه څوک چې پانگوال دي پانگه يې په لاس کې ده او غريب په خپل حال پاتې کېږي او پانگوال چې هرڅه په غريب وغواړي کولاي يې شي، يعني دواړه عرضه اوتقاضا دپانگوال په لاس کې وي ، پردي اساس د ټولني يوه طبقه پانگواله او بله طبقه غريبه طبقه ده چې له ډيروستونزو سره ژوند کوي همدلته طبقات رامنځته کېږي او داپه داسي حال کې ده چې غريبه طبقه دځان دآزادۍ لپاره په مبارزه لاس پوري کوي خو ددي برعکس داسلام مبارک دين دپانگوالي رژيم پر خلاف اعتدال لاره غوره کړي ده او په اسلامي اقتصادي نظام کې ددي لپاره چې په ټولنه کې غريبو له خلکو سره مرسته او کومک شوي وي نو بايد مسلمانان يوبل ته زکات ورکړي.

۲،۴،۱،۲. دزور اوجبر دخالت

په پانگوالۍ رژيم کې پرکارگرانو باندي زور او ظلم وجود لري ځکه چې هرڅه دپانگوال په لاس کې وي په پانگوالۍ رژيم کې بازار په ټيکه نيول کېږي او بل څوک بيا حق نه لري چې مداخله وکړي نو په پانگوالۍ رژيم کې بازار ديو پانگوال يا ثروتمند په لاس کې وي او عامو خلکو ته دزياتي گټې موقع نه ورکوي. (۴۲)

۴۰ بشيرالله نجيمی. (۱۳۸۸ ل). د معاصر اسلامي اقتصاد پيژندنه. القلم خپرندويه ټولنه پېښور. ص ۴۰

۴۱ بشيرالله نجيمی، د معاصر اسلامي اقتصاد پيژندنه. ص ۴۰

۴۲ بشيرالله نجيمی، د معاصر اسلامي اقتصاد پيژندنه. ص ۴۰

۳،۴،۱،۲. اخلاقي انحطاط

په پانگوالۍ رژيم کي اخلاقي انحطاط وجودلري يعني پانگوال کولای شي چې له مشروع اونا مشروع لارو څخه پيسې پيدا کړي اود دې هدف لپاره له نامشروع او غير اخلاقي کارونو څخه استفاده کوي مثلاً يوه کمپنۍ يوجنس توليدوي نود دې لپاره چې هغه وپلوري نو پر هغه باندې د بنځو تصويرونه خپروي ترڅو په دې وسيله هغوی زياته گټه وکړي. (۴۳) همدارنگه د بنځو کارگرانو څخه د جنسي گټې اخيستنې او هغوی بد اخلاقي ته مجبورول او د هغوی د احتياجي څخه په سوءاستفاده، د هغوی عفت لوټل په داسې نظامونو کې يوه عادي خبره وي.

۴،۴،۱،۲. د دين احکامو ته نه پاملرنه

په پانگوالۍ رژيم کې دين پريښودل شوي دلته له سود، احتکار، اوداسي نورو ناروا لارو څخه د پيسو په ترلاسه کولو کې استفاده کيږي، د دين پر اساس سود حرام دي ځکه چې د سود په صورت کې پرمقابل شخص باندي ظلم کيږي اواسلام مبارک دين حکم کوي چې تاسو سود ونه کړئ نو له پورته توضيحاتو څخه دي نتيجي ته رسيږو چې په سرمايه داري نظام کې کارگر ته پوره حقوق نه ورکول کيږي او هغه هروخت تراستعمار لاندې وي. (۴۴)

تبصره

افغانستان خپل د کار قانون لري. د افغانستان د کار قانون د کار، معاش او گټو په برخه کې د تبعيض ټول ډولونه ردوي. د کار قانون په واضح ډول کاري شرايط تعريف کړي دي. په هر صورت، دا معيارونه د اداري ضعفونو له امله ندي پوره شوي. د کار ساعتونه، د نيم وخت قراردادونه، د اضافي وخت تاديه، او خساره ټول په واضح ډول بيان شوي، د کار لپاره لږ تر لږه عمر اتلس کاله دی د افغانستان د کار قانون له مخې د کار لپاره لږ تر لږه عمر ۱۸ کاله دی. د ۱۵ څخه تر ۱۷ کلونو پورې ماشومان يوازې په اونۍ کې د ۳۵ ساعتونو څخه کم کار کولو اجازه لري. د هيواد د قانون سره سم د ۱۴ کلونو څخه کم عمر لرونکي ماشومان د کار کولو اجازه نلري. خو خورا بې وزلي او د ژوند خرابو شرايطو کورنۍ دې ته اړ کړي چې خپل ماشومان د ورځني کارگرانو

۴۳ دمعاصر اسلامي اقتصاد پيژندنه. ص ۴۰

۴۴ محمد شريف رحمانی، سياست او اقتصاد داسلام په رڼاکې، ص ۲۲۵

په توګه په خطرناکو شرایطو کې په کار کولو مجبور کړي. خو په ټولیز ډول په ورځ کې د کاري ساعتونو اعظمي موده په افغانستان کې د قانون له مخې ټاکل کېږي، چې دا ډول قوانین دا هم څارې چې ایا هغه کارګران چې له وخت نه اضافه کار کوي اضافه عاید هم ورکول کېږي. ٤٥

٣. په سوسیالستي اقتصادي نظام کې د کارګر نقش

سوسیالستي نظام(*) پیدایښت په صنعتي انقلاب پورې تینګه اړیکه لري دنوو اختراعاتو له امله لوي صنعتي کارخاني رامنځته شوي چې د یوې اداري لاندې یې په زرګونو کارېګر منظم کړل په دغه مهال لازمه وه چې داسې یولوړ مشترک اواز موجودوای چې ددغه لوي مجموعي داهدافو ممثل وي. سوسیالیستان وایې چې دوي له صنعتي انقلابه دغه انتظار درلود چې کارګري طبقې ته به سوکالي نیکمرغي له ځانه سره راوړي خوددې بر عکس زیات وځوړیدل داځکه چې تنخواه یې کمه اود کار ساعتونه یې زیات وو دصحت مستوي یې خرابه، بدبختي یې نوره زیاته شوه خوراک یې خراب او اخلاق یې فاسد شول کولای شو چې ووايو چې له مارکسیزم څخه سوسیالیزم وزیرېده دغه کار په حقیقت دپانګوالي پرضد یو کلک عکس العمل و. دنولسمې پېړۍ په منځ کې اروپا په سیاسي او اقتصادي ستونزو کې ژوند تېراوه. (٤٦) سوسیالستي نظام فردي ملکیت په رسمیت نه پېژني. انسانان په فطري ډول غواړي چې خپل ملکیت ولري، خپل ژوند ولري او پخپله خوښه ځان ته د سرمایې جوړولو حق، خو دا یو هم په سوسیالستي نظام کې نه ورکول کېږي. نن سبا د نړۍ په یوه هیواد کې هم نه د سوچه کاپیټلیزم او نه هم د سوچه سوسیالیزم بیلګه موندل کېدې شي. (٤٧)

١٣٤٥ ماده دویم بند، د کار قانون، عدلیې وزارت، پرله پسې ګڼه ٩١٤، کال ١٣٨٥.

* سوسیالستي اقتصادي سیستم داسې سیستم دی چې په هغې کې په طبیعي منابعو او وسایلو او همدارنګه په انساني وسایلو باندې چې د اشیاء او اجناسو د تولید لپاره په کارول کېږي دولت د ملکیت حق لري او ټول اقتصادي، سیاسي او اجتماعي فعالیتونه د مرکزي پلان په اساس سرته رسیږي ترڅو زیاتیدونکي ملي عاید په مساويانه توګه تقسیم کړي مګر ډېر لږکي داڅخه په اقتصادي فعالیت یادشخص په کسب او کار باندې ازادي اودهغوي دمصرف په صورت کې دهغوي خوښه او انتخاب په هیڅ ډول په نظر کې نه نیول کېږي.

٤٦ محمد شریف رحمانی - سیاست او اقتصاد د اسلام په رڼا کې، ص ٢٢٦

٤٧ احمد سینا ساوون. نړیوال اقتصادي نظامونه او د هغوی پرتلیزه څېړنه ٥٦ ص. افغان تیېس څېړندویه ټولنه جرمني (٢٠٢٤م).

۱،۳. د سوسيالستي نظام کې د کار اصول

په عمومي ډول سوسيالستي نظام هم څلور اصول درلودل چې په لاندې ډول ترې يادونه کوو:

سوسيالستي نظام څلور بنسټيز اصول په اقتصادي ډگر کې پلي کول غواړي.

۱- ټولنيز ملکيت: دوی اصل غورچاڼې (خلاصه) پدې ډول ده چې په سوسيالستي نظام کې د عوايدو وسايل، ځمکه، فابريکې او نور دچا شخصي ملکيت نه گڼل کېږي بلکه ټول په ټولنيز مالکيت کې وي او دحکومت تر څارنې لاندې وي تر دې چې په يوه کلک اشتراکي نظام کې نه يواځې ځمکې او فابريکې په شخصي مالکيت نه وي بلکه د سوداگرۍ مارکيتونه هم شخصي مالکيت نه شي گڼل کېدای او په دغه ځايونو کې ټول مخکښان يوازې دحکومت کارکوونکي وي او کوم عوايد چې لاس ته ورځي دحکومت پانگې ته ځي او کارکوونکو ته مزد د حکومت له پلان سره سم ورکول کېږي.

۲ - د پلانونو جوړول: د دوی دويم اصل تفصيل په دې څير دی چې د اقتصادي ډگرونو ټولې پریکړې به د حکومت له پلان سره سمی کولای شي په اقتصادي پلان کې د اقتصاد ډگرونو د ټولو اړتياوو او وسايلو يو ځای شمېرنه کېږي چې وروسته بيا دحکومت له لارې د دې پریکړه کېږي چې کوم وسائل دکوم توکي په توليدولو وگمارل شي؟ او کوم توکي دی په څومره کچه توليد کړای شي او دا هم څرگندولای شي چې بايد لومړی دکومي څانگې د زيار کښانو د مزد کچه وټاکل شي. (۴۸)

۳- د ټولنيزې گټې: ټولې گټې بايد له دولت سره وي نه، له افرادو سره، چې په دې اصل سره غريب نور هم غريبېږي او د پانگوال پانگه نوره هم زياتېږي، افرادو ته دولت دومره گټه ورکوي چې يواځې خوراک لپاره يې بس شي او ژوند يې پرې تير شي. (۴۹)

۴ - د گټو، عوايدو عادلانه ویش: دا د دغه نظام څلورم اصل دی او هغه په دې څير چې له توليداتو څخه لاسته راتلونکی عوايدو بايد خلکو ترمنځ په عادلانه ډول و ویشل شي او د بې وزله او پانگه وال ترمنځ په لاسته راوړنو کې بايد هيڅ راز توپيرنه وي خو سوسيالستي نظام په دې لومړی سر کې له دې دعوا سره سره په عملي ډگر کې په

۴۸ سيدمحوب شاه هاشمی. (۱۳۹۲ل). د اسلام مالي نظام. سلام خپرندويه ټولنه - جلال اباد. ص ۴۷

۴۹ زاهدي احمدزی. (۱۳۸۱ل). اسلامي اقتصاد. د شهيد احمدزی دعوتي حلقه پېښور. ص ۸۸

دې بريالي نشو، بلکې په سوسيالستي نظامونو کې د وگړو په تنخاگانو کې ښکاره توپيرونه ترسترگو کېږي اوددوی يې ددې خبرې منلوته اړکړل چې ووايي په سوسيالستي نظام کې ددواړولوريو په تنخاگانو کې به دتوپيرکچه ډېرزياته وي.(۵۰)

۲،۳. په سوسيالستي نظامونو کې د کارگرو د گمارنې څلور اصول

په سوسيالستي اقتصادي نظام کې د کارگرو لپاره اصول په لاندې ډول دي:

۱. په هر ښار کې بايد د کارگرانو لپاره ۴۰۰ يا ۵۰۰ کورونه جوړ شي.
۲. ټول املاک بايد د حکومت په لاس کې وي او فرد پکې مداخله ونه کړي يعنې دولت بايد هر څه په کنترول کې ولري. کارگرو د دولت نه يې غوښتنه وکړه چې د ولس لپاره کارخانې او عام المنفعه ځايونه جوړ کړي، ترڅو افراد پکې کار وکړي او هر چاته په هره رتبه کې چې وي مزد ورکړل شي.
۳. ښځې بايد په هغو کارخانو کې چې هلته سخت کارونه کېږي سهم وانخلي.
۴. ماشومان بايد شاقه او سختو کارونو څخه وژغورل شي.

خو دغه اصولو دوه دورې درلودې چې لومړۍ کارل مارکس و چې په ۱۸۸۶م کال کې و او دويم د لينن دوره وه. کار مارکس(*) دوه مفکورې درلودې:

۱. عوايد او د توليد وسايل بايد د افرادو د لاس څخه واخيستل شي او ټول دولتي شي.

۲. د کمونستي مفکورې پلي کول. (۵۱)

د سوسيالستي نظريې دويمه دوره وه په ۱۹۱۷م کال کې او دا د مارکس نه وروسته لينن(*) دوره وه چې لينن د مارکس په لاره روان شو، ده هم هڅه وکړه چې

۵۰داسلام مالي نظام، ص ۴۸

* کارل مارکس اصلاً الماني و او په ۱۸۱۸م کال په المان کې زېږېدلی و، پلار يې وکیل و او غوښتل يې چې دا هم وکیل شي؛ خو دا يو متحرک شخص و او وکالت يې قبول نه کړ، هالنډ ته لاړ او هلته د سوسيالستي رژيم د جوړولو په هڅه کې شو.

۵۱ محمدمهدي اصفی. (۱۳۹۲ل). نظام مالی در سیستم های اقتصادی. انتشارات آموزش کاربردی اقتصاد و علوم انسانی. تهران. ص ۵۶

* ولادمير ايليچ لينين (ولادمير لينين) زوکړه ۲۲ اپريل ۱۸۷۰-مړينه ۲۱ جنوري ۱۹۲۴م کال) د روسيې د کمونست گوند مشر او د روسيې د انقلابي شورا لارښود و، نوموړی د پخوانی شوروي اتحاد لومړی واکمن وو. نوموړی يو مارکسيزم پلوی او کمونست انقلابي وو. تر ډېره په لينن مشهور دی، روسي سياستوال، سياسي نظر ورکوونکی او انقلابي و. هغه له ۱۹۱۷ ز کال څخه تر ۱۹۲۴ ز کال پورې د شوروي روسيې او له ۱۹۲۲ ز کال څخه تر ۱۹۲۴ ز کال پورې د شوروي اتحاد د بنسټ اېښودونکي او لومړني ولسمشر په توگه خدمت وکړ. د هغه تر مشرۍ لاندې روسيه او وروسته بيا شوروي اتحاد په يو گونديز

سوسياليستي رژيم ته ترقي ورکړي، هماغه وو چې په ۱۹۱۷م کال د اکتوبر په ۲۶مه نېټه په مسکو کې سوسياليستي انقلاب رامنځته شو او ډېر خلک يې ددې مفکورې د پلي کېدو لپاره ووژل.

لينن کونښن وکړ چې دمارکس نظريات عملي کړي چې پدې بريالی شو، دا چې ولې خلکو سوسياليستي نظريې ته لبيک ووايه او قبول يې کړ ددې په خاطر چې دوی خلکو ته وعدې ورکولې چې مونږ عدالت راولو او خانخاني له منځه وړو او ټولې سرمايې او دارايي به په يو شان ويشل کېږي، خو په عملي مېدان کې هغه شان چې دوی خلکو سره وعدې کړې وې هغه عملي نه شوې او د ناکامۍ سره مخامخ شول. (۵۲)

مناقشه

سوسياليستي اقتصادي سيستم داسې سيستم دي چې په کي په طبعي منابعو او وسايلو او همدارنگه په انساني وسايلو باندې چې د اجناسو دتوليد لپاره په کار وړل کېږي دولت دملکيت حق لري او ټول اقتصادي، سياسي او اجتماعي فعاليتونه د مرکزي پلان په اساس سرته رسېږي ترڅو زياتيدونکي ملي عايدپه مساويانه توگه تقسيم کړي مگرپدې لړ کې داشخاصو په اقتصادي فعاليت يادشخص په کسب اوکار باندې ازادي اودهغوي دمصرف په صورت کي دهغوي خونه اوانتخاب په هيڅ ډول په نظرکي نه نيول کېږي، په اوسني عصري اقتصاد کې د کار ټولنيز ويش غوره رول لري. هر څوک د کار او توليد په ټاکلې څانگه کې تخصص او مهارت لري. هر خدماتي توليدي اقتصادي واحد يو مخصوص شی (کالي) توليدوي او د نورو غوښتونکو (مقتضيانو) له پاره يې د تبادلې او مصرف په خاطر بازار ته وړاندې کوي. اقتصادي سيستمونه چې موږ يې د اقتصادي نظامونو په نوم هم يادوو، په ملي اقتصاد کې د خدمتونو او مادي نعمتونو (کاليو) د مؤلدينو(عرضه کوونکو) او مستهلكينو (تقاضا لرونکو) ترمنځ بنسټيزې حقوقي اړيکې او د راکړې ورکړې د انتظام اساسي بڼې دي. دا هغه حقوقي نورمونه او دي چې د هيواد د بنسټيزو اقتصادي پروسو

سيوسياليست دولت واوښت چې د شوروي کمونيست گوند له خوا اداره کېده. له ايډيالوژيکي پلوه مارکسېست لينن خپل د مارکسيزم اړوند خپل فرعي نظريات د لينيزم تر نوم لاندې راغونډ کړل.

۵۲ محمدمهدي اصفی. نظام مالی در سيستم های اقتصادی. ص ۵۶

ماهیت او د ودې لوری ټاکي. د علمي، عملي او تاریخي لحاظه اساساً د تولیدوونکو او مصرفوونکو تر منځ د اړیکو د حقوقي انتظام درې ډوله رامنځته کیدای شي: یو اسلامي اقتصادي سیستم دی، دویم د نړۍ نور اقتصادي سیستمونه دي چې دغه سیستمونه اوسمهال پانگوال او سوسیالستي دي. دغه اقتصادي سیستمونه هر یو بېلابیل اصول او کړنلارې لري چې ترټولو غوره یې د اسلامي اقتصادي نظام اصول دي چې کولای دولت او هم ټولنه د بریا په لور سوق کړي.

پایله

په اسلامي اقتصادي نظام کې د کارگر حقوق د انساني کرامت، عدالت او اخلاص پر بنسټ ولاړ دي. اسلام د کارگر او کارفرما ترمنځ اړیکې په عدالت، متقابل مسؤولیت او اخلاقي ارزښتونو ټینګار کوي، چې پکې د کار بشپړولو، په وخت د اجورې ورکولو، د کار وسایلو ساتنې او د کارفرما د عزت او حیا درناوی شامل دی. دغه اصول نه یوازې د کارگر حقونه خوندي کوي، بلکې کار ته اخلاص او ټولنیز نظم هم رامنځته کوي. په اسلامي نظام کې د کار د مودې ټاکل، اجورې تضمین او د تړون فسخه د عادلانه اصولو تابع ده، چې د دواړو لوریو حقونه او مسؤولیتونه په پام کې نیسي.

په مقابل کې نورو اقتصادي نظامونو، لکه: پانګوالي او سوسیالیستي نظامونو کې د کارگر حقونه په بېلابېلو اصولو او قوانینو تنظیم شوي دي. پانګوالي نظام زیاتره د فردي آزادي او بازار پر اساس ولاړ دی، چې پکې کارگر د سوداګریزې معاملې په توګه ګڼل کېږي او د کارفرما واک زیات وي. سوسیالیستي نظام بیا کار د ټولنې د خدمت په توګه ګوري، خو فردي آزادۍ محدودې وي او کارگر زیات وخت دولتي کنټرول لاندې وي.

له همدې امله، اسلامي اقتصادي نظام د کارگر د حقوقو په خونديتوب، د اخلاقي مسؤولیتونو په ټینګښت او د عادلانه حقوقي چوکاټ په جوړولو کې له نورو نظامونو څخه برلاسی دی. دا نظام د کارگر عزت، حق او د کارفرما د وجدان ترمنځ متوازن رابطه ټینګه کوي، چې د ټولنې د ثبات او اقتصادي پرمختګ لپاره بنسټیزه ارزښت لري.

وړاندیزونه

۱. د اسلامي امارت اړوندو ادارو ته وړاندېز کېږي چې په عامه او خصوصي ادارو کې د کار د اصولو له رعایت څخه خپله څارنه لا پیاوړې کړي.
۲. د کار او ټولنېزو چارو وزارت ته وړاندېز کېږي چې د کارگرو د ستونزو د حل لپاره دې مستقلې اسلامي کمېټې جوړې شي، چې د شریعت او معاصر حقوقو پر بنسټ د کارگر او کارفرما ترمنځ شخړې حل کړي.
۳. د کار او ټولنېزو چارو وزارت ته وړاندېز کېږي چې په ټول هېواد کې دې د اسلامي کارفرمایي روزنیز پروگرامونه پیل شي، څو کارفرمایان وپوهېږي چې د اسلامي شریعت له مخې له کارگر سره څنګه عدل، احسان او مسؤلیت ته پابند پاتې شي.
۴. کارگرو د حقونو په اړه دې د جوماتونو له لارې عامه پوهاوی پیاوړی شي، څو خلک د شریعت له نظره د مزد، انصاف، زور زیاتي او قرارداد د اصولو په اړه سم درک ولري.

مأخذونه

- ۱- قران الکریم
- ۲- سنن ترمذي، ۱۷۰۵ نمبر حدیث .
- ۳- أبو داود سليمان بن الأشعث بن إسحاق بن بشير بن شداد بن عمرو الأزدي السجستاني، سنن أبي داود، المكتبة العصرية صيدا - بيروت، ج ۳ ص ۲۷۲.
- ۴- ابو سعيد الخدري، هداية الرواه، ۲۷۲۷ نمبر حدیث.
- ۵- احمدسینا سباوون. نړیوال اقتصادي نظامونه او د هغوی پرتلیزه څېړنه. افغان تییس خپرنډویه ټولنه (۲۰۲۴م). جرمني.
- ۶- البحر الرایق، شرح کنز الدقایق، زین الدین ابن نجیم الحنفی، جلد ۶.
- ۷- بشیرالله نجیمی. د معاصر اسلامي اقتصاد پیژندنه. القلم خپرنډویه ټولنه (۱۳۸۸ل). پېښور.
- ۸- بشیرالله نجیمی. د معاصر اسلامي اقتصاد پیژندنه.
- ۹- تفهیم القرآن، ج ۶.
- ۱۰- زاهدالله زاهد. نړیوال اقتصادي نظامونه. صداقت خپرنډویه ټولنه - (۲۰۲۲م). کندهار.

- ۱۱- زاهدي احمدزی. اسلامي اقتصاد. د شهيد احمدزی دعوتي حلقه (۱۳۸۱ل). پېښور.
- ۱۲- زين الدين ابن نجيم الحنفي ، البحر الرايق ، شرح كنز الدقايق، جلد ۶.
- ۱۳- سيدمحبوب شاه هاشمی. د اسلام مالي نظام. سلام خپرندويه ټولنه - (۱۳۹۲ل). جلال اباد.
- ۱۴- سيد اکرم هاشمي، د کار حقوق، ص ۷۶- ۸۳
- ۱۵- کابلی تفسیر، ص ۱۵۱۱.
- ۱۶- ماده دویم بند ، د کار قانون ، عدلیې وزارت ، پرله پسې گڼه ۹۱۴ ، کال ۱۳۸۵.
- ۱۷- مجلة الاحکام العدلیة، ، ماده ۲۰ .
- ۱۸- محمدتقي عثمانی (۱۳۸۳ ل). اسلام او نوي اقتصاد، ژباړن: حبيب الله قاسمي. نفیس خپرندويه علمي ټولنه پېښور..
- ۱۹- محمدشريف رحمانی. د اسلام اقتصادي نظام. د جمعیت اصلاح فرهنگي خانگه - (۱۳۹۶ل). کابل.
- ۲۰- محمدمهدي اصفی. نظام مالی در سیستم های اقتصادی. انتشارات آموزش کاربردی اقتصاد و علوم انسانی. (۱۳۹۲ل). تهران.
- ۲۱- محمدیونس ابراهیمی. د اسلامي اقتصاد اساسات. ژباړن: نیک محمد نادري. القلم خپرندويه اداره - کابل
- ۲۲- محمود الخطیب. د اسلام اقتصادي نظام اساسات. ژباړن: محمدشريف رحمانی. د جمعیت اصلاح فرهنگي خانگه - (۱۳۹۲ل). کابل.
- ۲۳- نقیب الله ثاقب. د کار حقوق. ص ۳۴

Published: Academy of Science of Afghanistan

Editor in Chief: Abdul Baqi Shahab

AS. Editor: Abdul Baqi Shahab

Editorial board:

Senior research fellow Shir Ali Tazri

Senior research fellow Abdul Jabbar Abid

Researcher Fellow Muhammad Dawood Nazim

Researcher Fellow Gholam Nabi Hanifi

Assistant professor Shirhasan Kamalzai

Composed & Designed By:

Abdul Baqi Shahab

Annual Subscription:

Price of each issue in Kabul: 320 AF.

- For Professors, Teachers and Members of Academy of Science of Afghanistan: 70 AF.
- For the disciples and students of schools: 40 AF.
- For other Departments and Offices: 80 AF.